

Аҳмадали Ризаев

ОЛИС МАНЗИЛ

Р о м а н

ТОШКЕНТ
«ЕЗУВЧИ» НАШРИЯТИ

Р. $\frac{4702620201 - 9}{M 362(04) - 96}$ 19—1996

ISBN 5-8255-0329-3

© А. Ризаев, «Езувчи» напριѳти, 1996 йил.

Хушёр боқ, то фоний умр кечади,
Тегрангда турфа хил тошлар учади...

Абдулла Орипов

ОЙДИН КЕЧА

Оқтош. Сунбула. Кун кечга оғиб, тоядан салқин шабада эса бошлади. Ҳадемай, қуёш ҳў олисдаги чўққи узракатта гулханини ёқиб ғойиб бўлади. Аста-секин қош қораяди. Ва шу маҳал ложувард уфқ қўйнидан тўлин ой сузиб чиқади. Шом қоронғиси деворларнинг панасига чекиниб, этагини йиғишга шошилаётган пайти.

Оқтош-Қадим сўқмоғида соҳибжамол қиз билан йигит кўркам бир шивирлашиб қелаётган эдилар ҳамки, қўққисдан чилдирма садоси янгради. Икковлон бир зум чилдирма овозига қулоқ солиб туришдида, «Ҳа, ўйин бошланди», деган инора билан бир-бирларига бош ирғаб қўйиб, хотиржам кетишаверди.

Бир неча қадам юришгач, йигит, гўё ҳозиргина қийинкистов билан имтиҳон топшириб чиққандай, қизга ҳасратомуз деди:

— Қара-я, Басо, нақ бўлмаса сен билан хайр-маъзурни насия қилиб жўнаб кетворишимга сал қолди-я!

— Қойил. Ҳали шунақа ҳунарим ҳам бор денг, Шер? — деди қиз, ўпкаланган бўлиб. Йигит шоша-пиша ўзини оқлашга тушиб кетди:

— Ахир, уч кундан бери сени учратолмасам нима қилай?

— Демак, мени учратиш учун астойдил ҳаракат қилмабсиз-да, — деди қиз, йигитнинг қитиғига тегиб.

— Астойдил ҳаракат қилиш сенинча кўчама-кўча юриб, «ҳў халойиқ, Басони кўрганинг борми?» деб жар солишимми?

Қиз шарақлаб кулиб юборди.

— Ҳа, сиздан бунақа ҳунарни-ям кутса бўлади.

— Сени учратавермагач, ўша болалигимиздаги одатни қилиб: «Саодатхон ая, мен сизни яхши кўраман» деб, уйларингга тўппа-тўғри бостириб бориш фикри кўнглимга келди-ю, лекин...

— Вой, ўлмасам, шуниси кам эди, аямнинг кўзларига қаролмай қоларканманда, сал бўлмаса. Худо асрапти.

— Дўппи тор келса ҳар нағмага тупасан.

— Ёмонсиз, жуда ёмонсиз,—деди қиз қиё боқиб. Унинг «ёмонсиз» дейишида илиққина туйғу, меҳр ҳарорати бор эди. Бу сўз йигитга «Сиз севимлисиз» дегандай эшитилар ва сўз ҳарорати юрак-юрагидан ўтиб, ёқимли ҳиссиётни уйғотардики, унинг бу сўзни қайта-қайта эшитгиси келаверарди.

— Басо, ўтган гапга саловот. Астойдил ҳаракат қилганим учун сени учратдим-ку, шунга тан беравер.

— Шер, бунинг учун сиз тошкентлик артистларга раҳмат денг.

— Ҳа-я, қайданам уларни худо етказди.

— Шуни айтинг...

«Шер»нинг асл исми Шербўта. «Басо»ники эса Басоат. Улар Оқтошнинг «Кўтарма» маҳалласида бирга улгайишган. Болалик чоғларидан бери бир-бирларини «Басо», «Шер» дейишга одатланиб кетишган...

Шербўта Басоатдан бир ярим яшар катта. Лекин мактабда бир синфда ўқишган. Иккови ҳам адабиётга ҳавас қўйишган. Шу боис бир-бирларига ичкин яқинлик ҳис этишар, улгайишганлари сайин эса бу яқинлик ўзаро муҳаббат пайдо қилган, аммо нимагадир икковлари бундан ийманишар, дилларидаги тилларига чиқмас эди. Мактабни битиришди. Басоат педагогика институтига кириш ҳаракатига тушди. Кўчага чиқмай уйда қамалиб олиб кириш имтиҳонларига тайёрланаётган кунларида Шербўта армияга жўнайдиган бўлиб қолди. У Басоатни ҳоли топиб, хайрлашиб, юрагида асраб юрган гапларини айтиб олишга интиқ эди. Қани энди уни топа олса?... Тасодиф бўлдими, ё омади чопдими Катта Фарғона канали қазилиши муносабати билан Тошкент театрларининг артистларининг водий бўйлаб сафари бошланиб қолди. Бир гуруҳ казо-казо санъаткорлар Оқтошга келиб колхоз клубида концерт берадиган бўлишди. Кечга яқин қишлоқнинг бари катта-кичигию, хотин-халажи гузарга қараб оқди.

Шербўта қидира-қидира одамлар орасидан Басоатни топиб олди. У эгнига майдатароқ атлас кўйлак, қизил духоба нимча, бошига проқи дўппи, оёғига «шахмат» туфли кийиб, ясашиб олганди. Шербўта у билан шивирлашиб маслаҳатни битирди. Сўнгра бирин-кетин ўзлари-

ли четга олиб Оқтош-Қадим сўқмоғи томон равона бў-
ишди.

Сўқмоқ Оқтош қишлоғининг юқорисида бўлиб, туя ўрқачига ўхшаб кетадиган адирлар этагида эди. Сўқмоқ кун чиқар томон узайиб, тоғлар сари баландлаб борарди. Басоат оқшом манзарасига маҳлиё бўлиб, қўллари билан Шербўтага ой нурига чўмган далаларни кўрсатди:

— Қаранг, Шер, ҳаммаёқ сутдай он-поқ, худди туш-
га ўхшайди.

— Шундай афсонавор ойдин кечани насиб қилиши бу ҳам сен билан бизнинг бахтимиз-да, Басо!—Басоат «Ҳа, шундай» деган маънода Шербўтага сирли қараб қўйди. Сўнг улар йўлларида давом этишди...

Тўлин ой «Қўш қўнар» чўққисидан икки терак бўйи кўтарилиб, шундоққина рўпарада турарди. Атроф жим-жит, кеча бениҳоя сўлим, ҳаво беғубор, бағри кент дала-лар ой нурини ёпиниб ширин уйқуда, осмон қаърида юлдузлар хира живирлашади. Чигирткалар оқшом суку-натини тобора чуқурлаштириб, узлуксиз чириллашади.

Йўл бўйи сўқмоққа тиралиб селкиллаб турган кўм-кўк бедаларнинг хушбўй ҳиди ел аралаш димоққа ури-лади. Чеклар адоғида полизчиларнинг яккам-дуккам чайлалари кўзга чалинади. Чайлалар жим-жит. Чамаси, эгалари концертга кетишган. Сўқмоқнинг ўнг бетида чоққина ариқ бўлиб, юқоридан келаётган сув бир меъёр-да чулдираб оқиб ётар, тондан эсаётган сарин ел ўз салқинининг тўлқинларини ўйнаб ўтаётгандек, нимани-дир қичқириб айтаётгандек эди.

— Тунлар ҳаммавақт шунақа ойдин бўлиб турса қандай яхшийди-а, Шер?—дея орзуланди Басоат.

Унга жавобан Шербўта тағдор гап қилди:

— Агар сен истасанг, тунларимиз доим шундай бў-
лиши мумкин.

Шербўта нимага шама қилаётганини Басоат пайқа-са-да, ўзини гўлликка солди:

— Бунақа каромат бандасининг қўлидан келмайди.

— Кечирасан. Бандасининг қўлидан ҳамма нарса келади.

Басоат мийиғида кулди.

— Битта бандасини-я? Қарс икки қўлдан чиқади-ку, ахир.

— Битта бандаси «ҳа» деса бас, иккинчиси қувват-
лайди...

Басоат «қарс икки қўлдан чиқади» ибораси билан

Шербўтани яна бир синовдан ўтказиб олишни кўзлаган эди. Шербўтанинг жавоби уни хотиржам қилди.

Улар шу йўсин мароқли гаплаша бориб, бақатераклар ёнига етиб келишди. Тераклар анчагина масофада саф тортишганди.

Қарияларнинг айтганича, уларнинг анча илгари қайси бир баҳорги сув тошқинида Боқи мироб «мана шунақа бир кунимизга асқотар» деб экиб қўйган экан. Эндиликда тераклар камолатга етиб, савлат тўкиб турарди. Ёз кунлари, кимда-ким сўқмоқдан юрса, тераклар салқинида бир оз дам олиб: «Боқи миробнинг отасига раҳмат» деб ўтади.

Тераклар сояси қуюқлашган бир жойга келганларида, Басоатнинг эсига эртанги ҳижрон тушиб, юраги шиғ етиб кетди. Баайни бир нимадан чўчиган боладек энтикиб, Шербўтага қараб жовдиради.

— Шундай қилиб, эртага кетиб қоларкансиз-да?

Шербўта бундай саволни кутмаган эди, бир пас ўйланиб қолди. У армияга ўз ҳоҳиши билан чақирилиш муддатидан икки-уч ой илгари кетаётганди. «Бунга Басо қандай қарар экан? Гаплар бошқача эди-ку, деб ўпка-ламасмикан?»—деган гумонда эди. Шу вайдан бу саволга жуда эҳтиёткорона жавоб берди:

— Басо, ўзинг биласан, ҳарбий хизматни эртами-кечми ўташ бурчи бор. Қанча тезроқ борсам, шунча этра-роқ қайтаман. Шунинг назарда тутиб...

— Шунча шошилиш эканми?—деди Басоат, унинг сўзини бўлиб. Басоатнинг овозида норозилик аралаш хиёл бетоқатлик ифодаси зоҳир эди.

— Амаким билан холам розиларми?

— Дадамнинг феълени ўзинг яхши биласан. «Насибанг қаерга сочилган бўлса, териб еб келасан», деб оқ йўл тилаяптилар. Аям кўзёш қилдилар, лекин дадам: «Йигит киши она этагини ушлаб ўтирса, шу яхшими? Йигит деганинг сой бўлиб, дарё бўлиб оқиши керак. Ўтганлар: «Тиниб қолса, сув ҳам сасийди», деб бекорга айтмаганлар. Ё ўғлинг кўлмак сувга ўхшаб бир ерда тураверсинми?» деб роса дакки бердилар.

— Ҳа, амакимга осон, у киши кўча одами. Кимга қийин, холам бечорага қийин.

Басоат шундай деди-ю, «Балким амаким ҳақдир. Бўлмаса ким ўз фарзандини ўзидан узоқлаштиргиси келади?» деган ички мулоҳаза билан хиёл чиройи очилди. Бироқ Шербўта буни пайқамади.

— Охири аям, — дея давом этди Шербўта, — дадамнинг раъйига қараб тилларида «майли» дедилар-у, лекин дилларида норози эканликларини кўзлари айтиб турарди.

Гап шу ерга келганда Басоат бошини ердан кўтармаган кўйи қочирма қилди:

— Менинг кўзларимчи? Улар нима дейишяпти?

Бу ўйноқи қочирим Шербўтани бирдан жўштириб юборди. У Басоатнинг кифтларидан ушлаб, юзини ой нурига тутди.

— Қани, кўзларингга мен бир қарай-чи?

Басоатни юзи сутга чайилгандай, ёноқларига нур йўғрилгандай гўзал, сарвқомат паривашга ўхшарди. Киприклари узун, юпқагина лабларидан баҳор шарбатининг иси келар, кулганида оғзидан гул тушаётгандек бўлаверарди.

— Ана, кўзларинг «майли» деяпти, — деди Шербўта, қизининг хумор кўзларига тикилиб.

— Ҳо-о, ёқмай қолсин.

Басоат шўх нигоҳини «рақибидан олиб қочишга уринар, Шербўта эса бўш келмай, унинг кифтини маҳкам ушлаб, шахло кўзларидаги сирли нигоҳларни тутгиси келарди. Шу пайт оқжўхори ёнидаги бедапояда иккита бедана бирин-кетин «питилдиқ-питилдиқ» деб сайраб юборди. Шербўта бир зум қулорини динг қилди-да, сўнг Басоатга:

— Ана, беданалар ҳам «рост» дейишяпти-ку, — деди жилмайиб.

— Боринг-э, ёлғончи.

— Ёлғон бўлса кўзимга бир қарагин-чи.

Басоат беихтиёр ялт этиб қаради. Унинг юзлари ой нурида бир беқиёс латофат касб этганди. Шербўта тикилгандан-тикилди. Гўзал ҳусн уни буткул сеҳрлаб қўйди. Шербўта ошиқ. Шу чоқ бирдан лоп этиб бобосининг гапи эсига тушди. Бобоси бир вақтлар ишқ-муҳаббат, ошиқ-маъшуқлар ҳақида китоб ўқиб: «ишқ «ашқ» деган сўздан олинган. «Ашқ» эса бир хил чирмовуқ ўсимлик бўлиб, ҳар қандай ўсимликка чирмашса, уни қуритмай қўймади», деган эди. Шербўта ўшанда бу сўзларга эътибор бермаган эди. Зеро, Шербўтавининг бағрини нимадир тимдалаб ўтди. Ич-ичидан ғалати, нохуш саросима босиб келаётгандек туюлди. Сиқила бошлади. Қўққисдан хаёлига дадаси ҳикоя қилиб берган ҳикоя келди.

...1928 йил Баҳор аввали. Оқтошда «деҳқонларни рўйхатга олармиш, колхоз тузармиш» деган гаплар овоза

бўлган кунлар. Тун ярмисида жамоа шўроси биносидан кетма-кет икки киши чиқди. Бири қора чопон, иккинчиси чакмон кийган. Қора чопонли кенг елкали, дароз, қотмадан келган. Чакмонлиги эса паст бўйли, тўла жуссали, қориндор. Иккови ҳам гузардан чапга бурилиб юқори томон юришди. Паст бўйлиги қадамини жадаллаштириб кўчани тутиб ётган кекса толлар қоронғулигига келиб, у билан ёнма-ён бўлиб олди. Бирор дақиқа сас-садосиз юришгач, паст бўйли киши асабийлашган қалтироқ овозда гап бошлади:

— Жудаям юзсизлик қилдингиз-да, полвон!

Полвон таққа тўхтади:

— Юзсизлик қилиб нима қипман? Ҳақиқатни айтса юзсизлик бўлганими?

— Яхши иш қилмадингиз, кўп тузимизни ичган эдингиз?

— Яхши иш қилдимми, ёмон иш қилдимми, у ўзимнинг виждонимга аён. Туз масаласига келсак, Боймат ака, ким кимнинг тузини кўп ичган, уни худо билади.

— Ҳарҳолда бир оз андиша қилиш керак-да, полвон!

Боймас ака «полвон» сўзини аччиқ киноя билан айтди. Бу заҳарханда киноя полвонни жиғига теғди чамаси, у жиддийлашди:

— «Йўқ, мен чоракор бўлганим йўқ», деб ёлғон гапирганимда андишалик бўлармиди?

— Хўп, майли. Мана, арз қилиб нима наф кўрдингиз? Шу мени фигонимни чиқаряпти.

— Авваламбор, мен ўзимнинг фойдамга иш қиладиган одаммасман. Буни сиз яхши билишингиз керак. Иккинчидан, ҳеч кимга арз қилганим йўқ. Чақиртириб келишиб ўзингизнинг олдингизда сўрашди. Мен ростини айтдим. Ҳа, шунча одамни олдида сувоқчилик қилишим керакмиди?!

— Туз-намак ҳурмати, ўзингизни тутушингиз керак эди-да, полвон!

— Сизнингча, туз-намаклик ҳурмати бевурдликдан иборатми?

Боймат ака тутоқди. Тишини гичирлатиб полвонга хўмрайди. Қани энди, қўлидан келса-ю, томоғидан гип бўғиб, қорнига тепса, тилини суғуриб олса. Начора, кучи етмайди. Ўзидан-ўзи бўрилиб, ичида: «Худога солдим, бу дунё қасосли дунё, бир кунмас бир кун бу дажжол қўлимга тушар!...» деди-да, аччиғи ичида дўнғиллади:

— Иншоолло, сиз ҳам бир куни худонинг ғазабида учрагайсиз!

— Ким ноҳақ бўлса ўша учрайди!

«Ўша учрайди» иборасини полвон жаҳл билан, «шу билан гап тамом» деғандай қилиб, қўлини силкитиб айтди...

Икки кундан кейин Боймат ака қулоқ қилиниб, болачақаси билан Оқтошдан Украинага бадарға қилинди. Ушанда унинг Йўлчи исмли ўғилчаси ҳали мактаб ёшига тўлмаган эди.

Боймат аканинг Басоатлар оиласи билан узоқ қариндошлиги бор, ўғил-қиз кўришганда бир-бирлари билан қуда-анда бўлишни ният қилишган. Бу гапдан олти-етти ёшлардаги Йўлчи билан Басоат ҳам, Шербўта ҳам хабардор эдилар... Шербўта ушбу кечмишни эсларкан: «Борди-ю, мен армияга кетгандан кейин тўсандан Йўлчи пайдо бўлиб қолса-чи?...» деган фикрдан безовталаниб, Басоатнинг қўлидан ушлаб юзига боқди:

— Басо, айтгин-чи, икки-уч йил кўрмасанг, унутиб юбормайсанми?

Бу кутилмаган савол Басоатнинг чўғдай қалбига муздай сув сепгандай бўлди. Вужудини қандайдир совуқлик чулғади. Гарчи у ҳарбийда хизмат қилиш муддатини яхши билса-да, ҳозирги айтилган «икки-уч йил» унга нечоғлиқ интихосиздек туюлди. Шу боис у «Унутмайсанми?» жумласини оқибатсиз қолдирди-ю, ўз дардини баён қилди:

— Шунча ҳам узоқми?

Икковлари ҳам бир-бирларига тикилганича бир муддат жим туриб қолишди. Иккала савол эса, жавобсиз, ҳавода муаллақ эди. Салдан кейин Шербўта ўз саволини такрорлади:

— Басо, айт, унутмайсанми?

Бу савол Басоатга сал оғир ботди.

— Унутиш сиздан, — деди у қатъий оҳангда.

Шербўта бақувват қўллари билан Басоатнинг кифтини ушлаб, ўзи томон бурди.

— Менга қара! Билгинки, то тирикман, мендан унутишни кутма!

— Мендан ҳам! — самимият билан таъкидлади Басоат.

Шундай аҳд-паймон иштиёқида бўлган икки муштоқ қалб таскин топиб, хотиржам йўлларида давом этишди.

Шербўта нимадир айтмоқчи бўлиб, Басоатни тўхтатди.

— Басо, ёдингдами, ўтган йили ўқиш бошланган куни мактабимизга ёшгина эр-хотин келгани?

— Ҳалиги тошкентликларми?

— Ҳа-да, худди ўшалар.

— Нимаиди?

— Ўша йигит комсомол марказқўмида, рафиқаси эса Маориф халқ комиссариатида ишларкан. Ўшаларга жуда ҳавасим келганди ўшанда...

— Уларнинг нимасига ҳавасингиз келди?—ўсмоқчилади Басоат.

— Басо, икковимиз ҳам ўқиб, билимдон бўлишимиз керак. Биласан, мең деҳқон боласиман, техникага ишқивозман. Ўқиб механизатор бўлсам дейман. Мен механизатор-у, сен муаллима бўлиб, ўшаларга ўхшаб юрсак деган орзудаман...

Басоат «ўшаларга ўхшаб юрсак» жумласини эшитган заҳоти қизариб ерга қараб олди.

Орага бир зум жимлик чўкди.

Шербўта нима дейишини билмай, эртанги ҳижрон ташвишидан гап очди:

— Басо, узоқ юртларда кўргим келиб, роса соғинсам керак-а?

Басоат дабдурустдан «Мен-чи?» демоқчи бўлди-ю, ўзига эп кўрмай, Шербўтага бир нигоҳ узди-да, қуйи боқиб, туфлисининг учи билан ер чизиб тураверди.

Шербўта Басоат билан ҳоли учрашганида унга айтиш учун кўп чиройли гапларни кўнглига тутиб юрарди. Ҳозир эса у антиқа гаплар ҳеч тутқич бермай, гаплари қовушмасди. Зўр бериб, унга ёқадиган гап қидирарди. Ниҳоят, яна ўша ҳижрон дардида бир қалтис гап айтишга журъат қилди:

— Мен эртага кетяпман. То кўришгунча менга мадаккор бўладиган бир совға қилсанг девдим.

— Қанақа совға қилсам экан?—деди Басоат, ўйланқираб.

Шербўта маънодор жилмайди.

— Айтаверайми?

— Ҳа, айтаверинг.

— Уришмайсан-а?

Басоат «уришмайман деган ишора билан киприк қоқди. Шербўта бу ишорадан руҳланиб, ичиди: «Ҳа, у рози», деди-да илвасинга ташланган қушдай Басоатга ёпишиб,

уни ўзига тортди. Бир лаҳзалик олинувдан кейин икки гавда жуфтланиб, бир бўлдию, майингина «чўлп» этган овоз эшитилди. Бу Басоатнинг севган кишисига илк бор бўса ҳади қилиши эди.

Шербўта бўса лаззатидан ўзида йўқ, юраги қаттиқ тепиниб, қафасига сигмасди. У бахтиёр!.. Шербўта вуждини титратаётган ҳаяжонни баъзур босиб:

— Мана бу совға умримнинг охиригача менга мадад бўлади, бу совгани мен сўнгги нафасим чиққунча юратимда сақлайман!—деди, тўлқинли овозда.

Басоат эса, гўё бир айб иш қилиб қўйгандек, бир турли саросимада ҳамон ўзига келолмай ерга қараганича, ёноқлари ловуллаб, жим турарди.

Шу пайт бирдан одамларнинг гала-говур товуши қулоққа чалинди.

Шербўта Басоатнинг қўлидан ушлаб уни ўнг тарафдаги ёлғизоёқ йўлдан ёввойи жийдазорга олиб кета бошлади.

БАСОАТ

Басоат Шербўта ҳарбий хизматга кетганидан бир ой кейин педагогика институтига ўқишга кирди. Институт унга тўрт кишилиқ ётоқхонадан жой берди. Деярлик ҳар дам олиш кунлари уйдан хабар олгани Оқтошга келар, аясининг ҳафталик кам-кўстини битириб бериб, шаҳарга қайтарди. Бошқа кунлари эртаю-кеч ўқиш ва жамоат ишлари билан банд бўлар, баъзан эса ўзи ёлғиз қолган пайтларда, ўйга толар, лабларида билинар-билинамас табассум ўйнаб, бир нарсадан ҳузур қилаётгандек, чехраси ёришиб кетарди. Баъзан, аксинча, авзойи бузилиб, кимдандир, нимадандир нафратланар, қиёфасини тунд қилиб, кимгадир сапчигиси келарди. Айниқса отасининг ҳаётдан бевақт кўз юмиши... Кишига илиқ боқувчи кўзларининг қаърига қандайдир армон, ўйчанлик жойлаб қўйганди. Шу боисми ё бошқа сабабми Басоатнинг бирдан ярқ этиб очилиб кетишлари, бирдан тунд бўлиб, хомуш тортиб қолишлари айнан навбаҳор ҳавосининг ўзгинаси эди.

Бешинчи ноябрь куни институт жамоатчилиги мажлисга тўшланди. Мажлис охирида ҳаваскорлар концерт берадиган бўлишди. Басоат мажлис тугаши биланоқ, концертга қолмай, ҳамхона дугонаси Меҳри билан ётоқхона-

лари томон йўл олди. Кўча-кўй озода, деворлар оқланган, бинолар пештоқига ўрнатилган шиорлар ҳилпираб турибди. Тароватли куз шаббодасининг эпкини дугоналарнинг кокилларини ўйноқилаб эсгандай.

Дугоналар Фурқат кўчасини кесиб ўтишаётган пайтда иккита келишган йигит изма-из етиб келди. Иккови ҳам башанг кийинган. Бирининг устида тўқ кўкиш бастондан, иккинчисида қорамтир қимматбаҳо жун матодан тикилган костюм. Иккови ҳам галстук тақиб олган. Бастон костюмли йигит жингалак соч, униси эса сочини чап томонга сийлиқ қилиб тараган. Жингалак сочли йигит ниҳоятда хушбичим, иккинчиси андак хўппа юз. Улар қизларга етиб келишлари ҳамона баб-баравар салом беришди. Қизлар тўхташди. Жингалак сочли йигит ҳайрон бўлиб турган қизларга изоҳ берди:

— Мажлисда сизларни кузатиб тургандик. Жўнаб қолдиларинг, биз орқаларингдан тушдик. Мен истфакдан, бу,— у шеригини кўрсатди,— физматдан, ўқитувчилармиз. — Қизлар «ўқитувчилармиз» сўзини эшитган замон ҳуш-ёр тортишди.— Мен Қудратилла Исмамовман, бу Санжар Пирматов. Анчадан бери сизлар билан танишмоқчи бўлиб юргандик, ижозат берсаларинг...—деди сал қимтиниб. Қизлар баттар ажабланишди, бир-бирларига қараб сезилар-сезилмас лабларини буриб қўйишди. Сўнг Басоат киноюмуз жавоб қилди:

— Одатда ўқитувчилар студентлар билан аудиторияда танишадилар, шекилли.

— Бу унақа танишиш эмас-да...—деди жингалак соч йигит, илжайиб.

— Ҳа, қанақа танишиш?

Йигит гўё нафаси қисаётгандек, қўли билан ёқасини туртиб, галстугини ростлади.

— Бу — қизлар билан йигитлар танишиши.

— Ундай бўлса, «бизлар физмат ва истфак ўқитувчиларимиз», дейишнинг нима ҳожати бор эди?

Жингалак соч йигитнинг юзи лов этиб кетди. Киссасидан дастрўмолини олиб, пешонасини артди. Басоатнинг кўнглидан, «Булар институт ўқитувчиларига ўхшамайди. Ким бўлишди экан?» деган гап ўтди. Йигит давом этди:

— Танишиш олдидан ўзимизнинг кимлигимизни билдириб қўяйлик дедик-да, ойим қиз...

— Биз сизлар ўйлаган «ойим қизлар» эмасмиз. Йўларингиздан қолманглар. Шу танишганимиз ҳам бошимиздан ошиб тушади,—деди Басоат қатъият билан.

Меҳри билан хўпна юз йигит турган жойларида бир кўз уриштириб олишди. Меҳрининг лабларида енгил табассум намоён бўлди.

Йигитлар мулзам бўлиб қайтиб кетишди. Жингалак сочли йигит бурилиб қарамади ҳам. Хўпна юз йигит йигирма-ўттиз қадам наридан орқа томон ўгирилиб қаради. Қизлар унга парво қилмай, йўлларида давом этишди.

Кунлар қувалашиб ўтиб кетаверади. Ана-мана дегунча майда-чуйда ташвишлар орда қолиб янги йил кириб келди. Талабаларга одатдагидек таътилга ижозат тегди. Басоат таътилга чиқиб уйига келди. Уйга кириб келиши билан аяси: «Мана буни нима эканини билолмай сенга кўзим тўрт бўлиб ўтирувдим», — деб қўлига бир хатни тутқизди. Хат Шербўтадан эди... У хатида Украина шаҳарларидан бирида танкчилар билим юртида ўқиётганини ёзганди. Басоат хатни қайта-қайта ўқиди. Кўзига суртди. Юрагидаги оғир тош кўчгандек бўлди. Енгил тортди. Ўқишга яхши кайфият билан қайтди. Иккинчи курсга ўтар чоғида комсомол кўмитасига ишга таклиф қилишди. Йўқ десаям ҳоли-жонига қўйишмади.

КИМСАН

Шербўтанинг дўсти Кимсан йўлини қилиб Оқтош қишлоқ Советига котиб бўлиб олди. Бировлар бу деди, бошқалар у, хуллас калом илма-тешик гаплар Кимсанинг атрофида айланиб юрди. Лекин оғзига зўр берганлар 3—4 ой ичида мум тишлаб қолишди. Чунки Кимсан ишга астойдил киришди. У табиатан ширинсўз, хушмуомала йигит эди. Котибликка ўтгач, ундаги номаълум уддабурунлик яққол кўрина бошлади. Мабодо райондаги биронта раҳбар ходим қишлоққа машинада келгудек бўлса, дарҳол машина эшигини очиб, қўл қовуштириб турар, ёки машинага чиқмоқчи бўлса, машина эшигини очиб тавозе қиларди. Шу йўсин у тез кунда катта-кичик ўртасида обрў қозона борди. Хаш-паш дегунча фирқа аъзоллигига номзод бўлди. Одамлар уни аввалгидек «Кимсан» деб эмас, «Кимсанбой», «ўртоқ Шамсиев» дея улуғлайдиган бўлиб қолишди. Котибликнинг иккинчи йили фирқанинг ҳақиқий аъзоси бўлди. Орзу-ҳавас билан уч кун тўй қилиб уйланди. Келин «қўйнидан тўкилса кўнжига» дегандай, ота авлодидан бўлиб, Адолат исмли қиз эди. Хуллас, Кимсанинг парвози баландлай бошлади...

Март ойининг бошлари. Оқтошликларни толиқтирган қишининг захри кетиб, ҳавода навбаҳорнинг она меҳридек илиқ нафаси кезади. Дов-дарахтлар уйғона бошлаган. Бодомларнинг куртаги бўртиб, гул ёзиш тараддудида. Офтобда тетикланган мусичалар бир-бирларига шўхлик қилади. Чумчуқлар тумшуқларида хас-чўп, уя қуриш истагида тинмай дов-дарахтга қатнайди. Жонзод насл рамига тушган.

Баҳор офтобидан Кимсанларнинг жанубга қараган баҳаво айвонлари ҳам нурафшон. Айвонга палослар ёзиб, бир томонга хонтахта, яна бир томонга стол ва стуллар қўйиб, хонадон аҳли овқатланиб ўтиришибди.

Кимсан ҳар кунги одати бўйича наҳорликка ҳаммадан кейин ўтирди. Адолат унга дастурхонни айвондаги столга ёзди. Хонтахтада онаси аллақандай кашталиқ матоларни тахлаш билан банд.

Кимсан нонушта қилиб ўтираркан, мажлисда ҳамма қойил қоладиган маъруза қилиш ҳақида ўйларди. Унга фирқа ташкилоти томонидан коммунист сифатида, Оқтошда саккизинчи март халқаро хотин-қизлар байрами муносабати билан маъруза қилиш вазифаси топширилганди.

Нонушта қилиб бўлгач, ётоқхонага кириб гардеробни очди. Қора бастон костюмни кийиб кўриб, уни хушламади. Яқинда шаҳарда тиктириб келган оч-яшилранг кител билан галифе шимни, букюртма бўйича тиктирган хиром этикни қўлига олди. Қийинди. Бошига янги чуст дўшпини олиб, дераза ёнидаги катта қашқари кўзгу қаршисига келди. У ёққа-бу ёққа айланиб, ўзини кўзгуга солди. Кител ўрта бичим бўйи ва хипча қадди-қоматига қўйиб қўйилгандай эди. Янги чуст дўшпини ҳам оқ юз, қирра бурун, қора қош, хиёл қисик қора кўз, бежирим чехрага чандон ярашиб тушганди. Қийимига кўнгли тўлди чамаси, ойнадаги аксига қараб мамнун илжайди. Бир зум аксига боқиб тургач, «та-ак» деб кафтини-кафтига ишқади. У кейинги пайтларда бир иш кўнгилдагидек бўлса, шунақа «та-ак» деб кафтларини бир-бирига ишқаб қўйишни одат этганди.

Қишлоқ Совети биноси жойлашган Оқтош гузари кимсасиз. Фақат кўчанинг нариги юзидаги дўконга онда сонда битта-иккита одам кириб чиқар, колхоз саройида уч-тўртта ёш бола варрак учириб, шовқин соларди. Қишлоқ Советида ҳам, колхоз идорасида ҳам раҳбарлардан ҳеч ким кўринмасди. Айтишларича, райкомнинг биринчи

котиби Тешиктошда бедани алмашлаб экиш тадбирлари бўйича кўргазма ўтказибган экан. Оқтошнинг барча катта-кичиги ўша йиғилишга кетишибди. Қимсан кабинетга кириб ўтиргач, маъруза ёзиш билан шуғулланди. Энг аввал фирқа ташкилотидан олган маъруза андозасини кўриб чиқди. Кейин тикиб қўйилган эски газета-журналларни шкафдан олиб, хотин-қизлар ҳақида ёзилган мақолалардан, уларга бағишланган шеърлардан парчалар кўчирди. Ниҳоят ёзишни тўхтатиб соатга қаради. Соат миллари иккига яқинлашиб қолганди. У маърузани охириги марта кўздан кечириб чиқди. Қаноат ҳосил қилди чоғи, чўзиб «та-ак» деди-да, қоғозларни йиғиштириб ўрнидан турди.

Қимсан кабинетдан чиқатуриб йўлакдаги столда турган бир даста хатга кўзи тушиб қолди. Нимагадир, беихтиёр хатларни бир-бир қўлига олди. Дўсти Шербўтадан келган хатларни кўрди-ю, ўзида йўқ, қувониб кетди. Дўстидан икки хат келган экан. Ушга тегишли хатни дарҳол очиб ўқиди: «...Дўстим, ишларинг яхши эмиш, жуда хурсандман. Муродил сен ҳақингда кўп яхши гаплар ёзибди, уйланибсан. Чин қалбимдан табриклайман. Нимагадир менга юборган хатингда бу ҳақда ҳеч нарса ёзмапсан. Майли, омон бўл, дўстим, тез-тез хат ёзиб тур. Сенга ўз ишингда катта муваффақиятлар тилайман. Жонажон дўстинг Шербўта. 22.11. 1941 й. Х. шаҳри».

Қимсан «Ишларинг яхши эмиш...» жумласини ўқиркан, мағрур илжайиб қўйди. Хатнинг баъзи ерларини такрор ўқиди. Уни тўрт буклаб мамнувлиқ билан чўнтагига солди. Сўнг иккинчи, Басоатга йўллаган хатга тимирскиланиб қаради. Очгиси, нима ёзилганлигини билгиси келди, бир оз иккиланди, қалбидаги худбинлик устун келдими: «Ке, ўқисам ўқибман-да, нима бўпти, яна жойига қўйиб қўявераман» деди-ю, хатни олиб кабинетга қайтиб кирди. Стулга ўтириб, конвертнинг елимланган бурчакларини қалам учи билан авайлаб очди. Саломнома икки варақча ёзилганди. Бир пастда еб қўйгудай бўлиб ўқиб чиқди. Ишқ-муҳаббат изҳори уни қизиқтирма-са-да, аммо баъзи бир жумлалар куйдириб ўтди: Мен танқ командири бўламан, сен эса... ўша кишилардек бўлиб юрсак, ўша кишилардек ҳаёт кечирсак...

Қимсан аччиқ тўлганди. Девордаги соатга тикилганча ўйга берилди. Тили билан дили пичирлаша бошлади: «Бундан чиқди, булар қандайдир юқори мартабага ин-

тилишяпти, жамиятнинг амалдор кишилари бўлишмоқчи. Тагин, яна кимларгадир тенглашишмоқчи. Ушалар ким экан ўзи? Хойнаҳой, катта амалдор бўлсалар керак-да. Ҳа: ҳалитдан иштаҳалари карнай. Ҳозирданоқ биттаси райком комсомолда, иккинчиси командир. Яна қанақа командир? Танк командири! Ҳарбийдан қайтиши билан, албатта, унга катта иш беришади. Шундай қилиб, қараб-санки, иккови ҳам юртга раҳбар... Кимсан бир зум сукут сақлаб, Шербўтанинг юртга раҳбар бўлиб ишлаб юришини тасаввур қилди: у яхши кийинган. Енгил машинада Оқтошга келди. Уни қиллоқ Совети раиси билан колхоз раҳбарлари кутиб олишди. Тантанали мажлис бошланди. Шербўта мажлисда нутқ сўзлади. Ҳамма қарсак чалиб, уни олқишлади. Кейин меҳмондорчилик бўлди. Ҳамманинг диққат-эътибори Шербўтада... Бу обрў-эътибор, шон-шухрат қаршисида Кимсан ўзига-ўзи жуда аянчли, арзимас кимса бўлиб кўринди. Қалбининг энг чуқур ерида увишиб ётган ҳасад, кин, адоват қўзғалди. У дами ичига тушиб, бирпас жим туриб қолди. Сўнг зарда аралаш пичирлади. «Шунча сарфу харажату, суя-суя билан етиб борган ерим бор-йўғи қишлоқ Совети котиблигимми? Демак, Шербўта ҳам, Басоат ҳам менинг устимдан ҳукмронлик қилишиб, «Кимсан, уни қил! Кимсан, буни қил!» деб буйруқ бериб юришадию, мен бўлсам югурдак бўлиб қолавераман. Шундайда, а?!» Кимсаннинг иззат-нафси койиб, ғазаб билан бирдан ўрнидан сапчиб туриб кетди. — Йўқ! Чучварани хом санашади улар!—Кимсан яна бир нималар деб ўшқирмоқчи эди, ногоҳ «Тўхта, қизишма!» деган товуш қулоғига чалингандай туюлди. Бу дадасининг овози эди. Бундан ўн кунлар муқаддам Кимсан колхоз кассири билан арзимаган иш устида гижиллашиб қолди. Шу пайт қаердандир дадаси пайдо бўлиб орага тушди. Ушанда дадаси уйга келиб қаттиқ насиҳат қилганди:

«Зинҳор-зинҳор қизишма, ўғлим, Қизиққонлик ярамайди. Рақибингни енгиш учун ҳар доим тишингни оқини кўрсатиб муомала қил. Бу ҳикматни ҳаргиз унута кўрма. Мен сенга ўзим воқиф бўлган бир воқеани сўзлаб берай, қулоқ сол:

Яккатут маҳалласида Жалилбойвачча деган бир хешимиз бўларди. Мен у кезларда анча ёш эдим, уларникига тез-тез бориб турардим. Бойвачча шу маҳаллалик Маткаримбой деган бадавлат киши билан улфат эди. Улфатчилиги қурсин, аслида уни кўргани кўзи йўқ эди.

Аmmo, мабодо учрашиб қолгудай бўлишса обдон опоқ-чапоқ бўлиб кўришарди. Одамлар: «Жалилбойвачча билан Маткаримбой жа қалин дўст-да», деб ҳавас қилишарди. Бир куни, ёз охирлаб қолган пайт эди, бойвачча бойни меҳмонга таклиф қилди. Қўй сўйиб катта зиёфат берди. Зиёфатга маҳалланинг уч-тўртта обрўли кишилариниям чақирди. Эртаси куни бомдод намозидан кейин бойваччанинг соявон аравасида икковлари қумга тушгани Сирдарё бўйига кетишади. Пешингача қумга тушишиб, кейин тайёрлаб қўйилган дарё бўйидаги салқин жойга келиб дам олишади, шўрва ичишади. Шу орада бой сал четроққа бериб дарёда қўл ювмоқчи бўлади. Пайт пойлаб юрган бойвачча киши билмас ҳазиллашган бўлиб, бойни дарёга итариб юборади. Бойнинг гупириб турган томирлари ҳаш-паш дегунча совуқ сувда тортишиб, чангак бўлиб қолади, бой сувга чўка бошлайди. Шундай бўлишни аввалдан билиб, кутиб турган бойвачча овозини боришади: «Ҳо, ҳалойиқ!! Дўстим қўл ювман деб дарёга тушиб кетди, ёрдам беринглари! деб қичқиради... Атрофдаги одамлар етиб келгунча бой тамом бўлади.

Бойвачча бойнинг ўлигини соявон аравасига юклаб «дод, қадрдон дўстимдан жудо бўлдим!» деб Яккатутга кириб келади...

Бойнинг биттаю-битта балоғатга етган ўғли бор эди. Баҳорга чиқиб бойвачча бойнинг ўғлига «Сиқилиб қолдинг, саёҳат қилдириб келай» деб уни тоққа олиб кетади. Бир кеча Айтмурот деган қирғиз дўстиникида тунашади. Эрталаб саёҳатга чиқишади. Эртасига тоғдан: «Нима дейсан, Маткаримбойнинг ўғли Муродбек кийик боласини қуваётиб қоядан қулаб, нобуд бўлди», деган хабар келади. Кечроқ бойвачча бир кийик боласи билан Муродбекнинг жасадини келтириб: «Шу фалокат кийик болани деб шунақа мусибат юз берди», деб бой оиласи билан биргаликда аза тутайди. Аслида кийик боласини бойвачча тоғдаги қўйчивонлардан олганди.

Шундай қилиб, бойвачча бир йилга етмай бойни зурриёти билан қўшиб тинчитди.

Мардум бўлса: «Бечора Жалилбойваччага оғир бўлди. Ҳамма сарф-харажатларни ўз устига олиб, бойниям, ўғлиниям ўз қўли билан кўмди», деб бойваччага ачинди.

Кейинчалик бойвачча бойнинг жамики мол-мулкини эгаллаб олди, вассалом.

Мана, кўрдингми, ўғлим? Бойвачча ўз рақибини қан-

дай усталлик билан беиз, беқилтириқ қилиб енгди. Мени бу айтганларим сенга, ўғлим, умрбод сабоқ бўлсин...»

Отасининг ўша гапи эсига тушиб, Кимсан стулга оғир чўқди. Ўзини босиб олиб, фикран хотиржам мушоҳада юритди: «Ҳа, дадамнинг гаплари тўғри. Қайноқдонлик ярамайди. Ақлни ишлатиш керак... Аммо мен, уларга ҳеч қачон югурдак бўлмайман! Ҳали кўрамиз ким-кимнинг устидан ҳукм юрғизишини...»

ДАСТЛАВКИ «БЕҚИЛТИРИҚ» ТУЗОҚ

Биринчи май. Оқтош кўчалари ясан-тусан одамлар билан гавжум. Мусиқа, қувноқ хандалар уни янада файзиёб қилиб юборган. Қирлар гул-лолалар гулханини ёққан. Боғ-роғлар яшил либосга бурканган. Оқтош танта-навор байрам кўрки билан янада яшнаб кетган. Ҳамма хуррам-шод, юзларда табассум.

Байрам шодиёнаси қишлоқ Совети раиси Соли Иззатов хонадонига ҳам кириб келди. У ўз уйида байрам қувончини қадрдон дўстлари билан бирга баҳам кўришни ихтиёр этди. Шундай шодиёна кунда дўстлар даврасида бўлишга нима етсин!

Иззатов ўттиз ёшлар чамасидаги барваста йигит. У ёшлигида аллақандай қариндошини қора тортиб Андижонга ўқишга кетди. Қишлоқ хўжалик техникумини битиргач, ўша ерда совхозда ишлаб қолди, фирқага кирди, уйланди. Ота-онаси кексайиб, касалманд бўлиб қолганлиги сабабли Оқтошга кўчиб келди. Бир ярим йилдирки, қишлоқ советига раис. Оқтошда кўнглига яқин учта қадрдон дўсти бор. Улардан иккитаси ёшлигидан бирга ўйнаб ўсган тенгқурлари. Учинчиси Кимсан Шамсиев. У билан биргаликда ишлаш асносида иноқ бўлиб қолишди. Шамсиев ўзининг киришимлилиги билан уни ром қилди, ишончини қозонди. У Иззатовни «акахон», хотинини «келинойи», болаларини «укахонларим» деб ҳурматлар ва кун орада «кўнгил яқинлик» қилиб уйларига бориб турарди. Иззатов бир кун аввал байрамни унинг уйида бирга ўтказиш ҳақида дўстларига хабар қилди.

Кун қиём маҳали. Ҳовли рўясидаги кекса гилос тагида турган сўрига шолча тўшаб, тўрт томонига якандозлар солиб, болишлар қўйилган. Бир томонда сўрига қадаб қўйилган стол турибди. Столга ёзилган дастурхонда нознеъматлар тўкин. Тўртта қадрдон чақчақлашиб ўтири-

шибди. Сўрида бир патефон ва ўнтача пластинка хизматга мунтазир. Дўстлар орасида энг ёши Кимсан Шамсиев. У ҳам хизматда, ҳам изватда. Ясанишиб олган икки қизалоқ билан тўрт беш ёшлардаги бир ўғил бола қўрғон билан битта бўлиб ўйнаб юришибди. Ўғил бола дам-бадам югургилаб келиб, дадасидан қанд-қурс олиб кетади. Уй бекаси ошхонада таом пишириш билан қуйманади.

Зиёфатни бошқараётган Кимсан шипалардан иккита қадаҳга оқ, иккита қадаҳга долчинранг суюқлик қўйиб, дўстларга узатади:—Акаҳонлар, рухсат берсаларинг, косагуллитимдан фойдаланиб, бир гап айтсам, — Дўстқаноти остида қандай ҳузур топса, мен ҳам Солижонлар жим бўлишди. Кимсан давом этди, — Жўжа ўз онаси акам паноҳида шундай яйраб ишлаб юрибман. Қарши бўлмасаларинг, шу қадаҳни Солижон акамнинг саломатликлари учун ичсак. Бахтимизга Солижон акам доимо омон бўлсинлар, тез вақтларда район, област миқёсидаги ишларга кўтарилсинлар...

— Жудаям ортиқча лоф қилиб юбординг-ку, Кимсанбой, ё ҳозирданоқ маст бўлиб қолдингми?—дея Кимсанинг сўзини бўлди Иззатов.

-- Акаҳон, юрагимдагини гапираман-да,—деди Кимсан Иззатовнинг овозидаги қаттиқ эътироз оҳангига парво қилмай.

— Мумкин бўлса гапимни бўлмасангиз, акаҳон. Бугун байрам, юрагимиздагини айтиб яйрайлик-да, бундоқ. Қани, акаҳонлар!—Кимсан қадаҳ ушлаган қўлини Иззатовга чўзди. У истар-истамас уриштирди. Кейин у юзи япалоқдан келган, бақабурун, кўзлари йирик, янги чуст дўппи кийган йигитга қадаҳ тутди. У чаққонлик билан уриштирди. Лекин юзи чўзиқдан келган, қорамағиз, баррақош, қушбурун, чап ёнорида ловиядай ҳоли бор йигит истар-истамас қўл чўзди. Қадаҳлар бўшатилди.

— Қани, мана бу товуқ гўштидан олинглар, сариёғда қовурилган,—дея Иззатов мулозамат қилди меҳмонларга.

— Ҳа, акаҳонлар, бундоқ иштаҳа билан...—Ҳамоҳанг бўлди Кимсан.

Қадаҳлар тўлдирилди...

Улар кечгача чақ-чақлашиб ўтиришди. Ора-сира патефон қўйиб ашула эшитишди. Уй бекаси кун бўйи тиним билмади. Аввалига шўрва, орадан бир оз ўтказиб чучвара тортди, охирида ош дамлади.

Кунботарда меҳмонлар ўтиришни яқунламоқчи эдилар,

Изатов уларни бир муддатга тўхтатиб, кўнлидаги сирни уларга очиб, маслаҳат сўради:

— Шу байрам баҳонаси билан эртага кечкурун бир товоқ ош дамлаб икки-уч қарияни чақирсам-да, ўғилчанинг кўлини ҳалоллаб қўйсам дегандим...

Бирдан Қимсаннинг қисиқ кўзлари чақнаб кетди. Гўё йўқотиб қўйган бир қимматбаҳо нарчасини топиб олгандай, Изатовнинг гапини эддан бурун қувватлаб тушди.

— Акахон, жуда хайрли ишни ўйлабсиз. Аммо-лекин, нима учун фақат икки-учтагина қарияни чақириб керак экан? Мен тушунмадим.

— Ҳа, бўлмасам, нечта чақириб керак?—деди Изатов ажабланиб.

— Шуям гап бўлдими?—дея лабини бурди. Қимсан. Қолган икки меҳмон сўзга аралашмай, гапнинг охирини кутиб жим туришарди. Қимсан тобора авжига чиқар, худди ёш болага дакки бергандай, Изатовга дакки берар эди.

— Ўйлаб гапиряписизми, акахон? Одам ҳам ўзини шунчалик пастга урадими?! Ахир, ёлғизгина ўғлингиз-а!

— Хўш, нима қил демоқчисан?—деди Изатов, бир оз тажангланаб.

— Мана, акахонларим айтишсин. Ҳеч бўлмаса, бир-икки пуд гуруч дамлаб, юртга дастурхон ёзилмаса қандай бўларкин?

Қимсан бу гапга аралашмай турган икки меҳмонга «Ахир, айтсаларинг-чи», дегандай қараш қилди. Япалоқ юзли йигит «яхши бўлмайдми» дегандай бош чайқади. Қимсан жонланаб кетди-да, ташаббусни қўлдан бермади.

— Кексаларга ош тортиб, ёшлар учун байрам шарофати билан оз-моз ўйин-кулги — базм берилса, ҳамма хурсанд бўлади. Бу тadbир бир-икки соат ичида ўтади-кетди. Нима дедингиз, акахон?—деб Қимсан холдор меҳмонга қаради. У «ким билади» дегандай аввал бир елка қисиб қўйди-да, кейин: «Биз бир оддий одам, уёғини яна ўзларинг биласизлар. Ишқилиб, кетидан ишкали чиқиб юрмаса бўлгани...» деди, чайнаиб.

— Қизиқсиз...—деди Қимсан, бир оз қизишиб,—ўғирлик қиланмизми?! Бугун, эрта байрам. Шундай хурсандчилик кунда яхши ният билан юртга дастурхон ёзса ёмон бўлармишми? Қолаверса, Изат отамларнинг кўрганлари ғанимат, бола эса тенг-тўши орасида бошини кўтариб, ота-онасидан бир умр хурсанд бўлиб юради.

«Отанинг кўрганлари ганимат»лиги ва ўрилчанинг «тенг-тўши орасида бошини кўтариб...» юриши олдида бошқа мулоҳаза ўринсиз бўлди. Лекин Иззатов сал ижир-ганди:

— Майлику-я, аммо биз ўйламаган иш бўлади-да. Бундан ташқари, тайёргарлигимиз ҳам...

— Зап гапни гапирасиз-да, акахон. Бунга қанақа тайёргарлик керак? Шуюм гапми? Мана биз турибмиз-ку. Икки соат ичида ҳар қанча тайёргарлик бўлса кўрамиз. Дўстлар шунақа қунда асқотмаса қачон асқотади? Шундаймасми, акахонлар?—Кимсан иккала меҳмонга мурожаат қилди. Улар «шундай» маънода бош ирғақди.

Ниҳоят, Иззатов кўнди. Маслаҳат битди...

Иккинчи май. Иззатовлар хонадони тавжум. Кимсан ташкилотчиси ўзи бўлган тўйга бош-қош. Уч-тўртта йигит унинг топириғи билан елиб хизмат қилади. Беш-олти киши ўчоқбошида сабзи арчмоқда. Иззатовнинг яса-ниб олган ўрилчиси, эшик олдида уймалашаётган ёш болаларга қўшилиб дам ичкарига, дам ташқарига югуради. Кекса гилос тағидаги сўрида бедармон Иззат ота ёстиқ-қа сўяниб олиб тўй ҳозирлигини кузатиб ўтирарди. Солижон Иззатов кам-кўст ташвиши билан. У қозон боши-да ошпаз билан алланима устида маслаҳатлашаётган пайтда Кимсан пийтоб билан кўчага чиқиб кетди. Қишлоқ совети қоравулини топиб, унга нималарнидир пичирлаб қандайдир топириқ берди. У йўлга тушган эди, кетидан таъкидлади:

— Тезроқ босинг! «Солижон ака ўзлари тайинлади-лар» дег, олдингизга сопкелинг!

Кейин Кимсан магазинга кириб, ўзидан бир-икки ёш кичик, пачоқ бурун, ола кўз бир йигитни етаклаб чиқди. Чотга тортиб қулоғига нимадир деди.

— Тушундингми?

Йигит «тушундим» дегандай бош ирғади.

— Жўна! Жўма намозидан кеч қолма, мачитдан чиқишларини кут!

Орадан бир соат ўтар-ўтмас қоровул тўйхонага сурнайчи билан ноғорачини бошлаб кириб келди.

— Хизматга келдик. Тўйлар муборак бўлсин.

Салдан кейин тўйхонадан ноғора сурнай садоси янгради. Чор атрофдан болалар ёғилди. Иззатовлар ҳовлиси росмана тўй тусини олди.

Кун оққанда маҳалла-кўй тўп-тўп бўлиб тўй ошига кела бошлади. Қуммасжид имоми мулла Абубакир домла

билми Исом қори ҳам бир гуруҳ намозхонларни бошлаб киришди. Хизматдагилар уларни сўрига Иззат отанинг ёнига таклиф қилишди. Дастурхон ёзилди. Домла тило-нат қилиб, тўйболанинг ҳақиға дуо қилди.

Солижон Иззатов жини ёқтирмайдиган бу руҳонийларни кўриб чаккаси тиришди. Бир кўнгли, айтилмаган жойда пима қилиб юрибсизлар, деб уларнинг кавушларини тўғрилаб қўяй ҳам деди-ю, лекин элдан андиша қилди, қолаверса кекса отасини ўйлади...

Кун ботарга яқин маросим тугади. Идиш-товоқ, палос-малослар йиғиштирилиб, шом пайт ҳовлига сокинлик чўкди.

Кимсан тўй эгаларига «Ҳорма? Бор бўл!» қилиб, ҳаммадан кейин уйига йўл олди...

Кеча қоронғи. Ой шом еган. Кўча бетидаги дарахтлар қоронғуликни баттарроқ қуюқлаштирган. Кимсан йўлнинг ўртасидан роз юриш қилиб боради. Қоронғулик билан иши йўқ. Гўё аллақандай умид чироғи кўнглини равшан қилиб, йўлини ёритиб бораётгандай. Қўш ариқ кўпригидан кайфи чор ўтди. Тўхталиб, «та-ак, ишлар антиқа» деди, кафтини кафтига ишқалаб. «Масала ҳал. Энди бу ишнинг тутуни чиқмасдан иложи йўқ. Гап фақат уни тезроқ тугатишда. Бу ҳақда маслаҳатгўйим билан гаплашиб олишим керак...»

Кимсан йўлда кетатуриб райкомда ишлаётган маслаҳатгўйини эслаб, оғзининг таноби қочар ва ишбилармонлигидан фахрланарди. Қайси куни ўша акаси гап орасида: «Райкомга тушадиган барча ариза-шикоятларки бор — ҳаммаси орг. отделнинг қўлидан ўтади. Уларни текшириш билан шахсан ўзим шуғулланаман. Бу соҳада мендан ўтадигани йўқ» деб, мақтаниб қўйганди.

Кимсан ҳозир буни эслаб, қоронғуда илжайиб қўйди...

Эртаси куни эрталаб у «Раисполкомга чақиршяпти», деган баҳона билан йўлга равона бўлди...

Саккизинчи май куни Иззатов устидан тушган юмалоқхатни текшириш учун Оқтошга райкомдан Матнийёз Бектемиров келди. Иззатов аризада баён қилинган далилларни тўла тан олди.

Текшириш якуни ўн биринчи май куни район партия комитетининг навбатдаги бюросида муҳокама қилинди... Иззатов бюрода ҳам ўз айбига иқрор бўлди.

Лекин бюрода иштирок қилаётган район комсомол комитетининг котиби Носиров қўлларидаги маълумотга асосланиб, Иззатовга савол берди:

— Бизнинг эшитишимизга қараганда, тўйингизни бу қадар дабдабали бўлиши учун сизнинг хоҳишингизга қарамай, бир шахс ғаразгўйлик билан ташаббус кўрсатган дейишади. Сиз бунга нима дейсиз?

— Йўқ! — даггал жавоб берди Иззатов — Тўй меники. Тўйда қанақа хатолик содир бўлган бўлса, унга шахсан ўзим айбдорман.

Райком бюроси «Коммунист ва қишлоқ совети раиси бўлатуриб ўғлига руҳонийлар иштирокида қарнай-сурнай-латиб суннат тўйи қилгани учун» Иззатовни партиясифидан ўчириб, ишдан бўшатди.

Ун еттинчи май куни райком вакили иштирокида қишлоқ совети сессияси бўлди. Солижон Иззатов ўрнига Кимсан Шамсиев раис қилиб сайланди.

Бу воқеадан кейин кўча-кўйда ва чойхоналарда кексалар: «Иззатти ўғлини бўшагани чакки бўлди-да, кўп хосиятли йигит эди, бева-бечораларнинг бошини силаб юрувди. Энди Шамсипақарнинг «ойим шипиргиси» элга нима каромат кўрсатаркин?» деб нолиб юришди. Аммо бу маломатлар қўнарга жой тополмаган қушлардек айлана-айлана ўтди-кетди.

* * *

Саратон кирди. Оқтошда эртаги ҳандалак ишди. Дехқонлар: «етказганингга шукур» деб, дастлабки ҳандалакларни сўйиб ейишиб, ҳаётга шукрона келтиришди.

Даладаги ишлар авжига чиққан. Кечқуруллари Оқтош гузари гавжум, чойхоналар обод. Мактабни битирган ёшларнинг қайси бирлари ариза ёзишиб, олий ўқув юртларига кириш иштиёқида ҳаракат қилишаётган ва қайси бирлари эса ўз қобилиятлари бўйича ишга киришган. Қўйингки, Оқтошда ҳаёт қайнамоқда эди...

УРУШ

Суронли ёз. Субҳи содиқ пайти. Яшил ўрмон тонг олди ғира-ширасида қорайиб, чексиздай кўринади. Ўрмон бўйлаб пистирмада турган танклар ва танк отар тўшлар ўлжасини пойлаб ётган шер мисоли нишонга тикилиб, «Жангга!» деган буйруқни кутади.

Бошқа танклардан бир неча қадам олдинда, икки

дўғлик оралигидаги бутазорда учта танк жойлашган. Бири сал олдинроқ, иккиси кейинроқ туради. Олддаги «Т-34»нинг взвод командири лейтенант Андреевнинг танки. Ҳайдовчи кабинасида дастагини маҳкам ушлаб, моторни юргизишга шай бўлиб елкадор танкчи ўтирибди. Унинг қулоғида шлемофон ҳалқаси, икки кўзи олддаги тремплексада, диққат эътибори командирнинг «мотор!» дейдиган овозида. У ўриндиққа қоқиб қўйилгандай қимир этмайди, гўё қимирласа «мотор!» деган командани эшитмай қоладигандай.

Бирдан командир механик-ҳайдовчисини алоқага чақириб қолди: — Саидов!

— Эпитаман, ўртоқ лейтенант!

— Балким, бирданига учинчи тезликда юришга тўғри келар. Буни ҳисобга олиб қўй!

— Есть, ўртоқ лейтенант! Лекин...

— Нима лекин?!

— Фиксатор яхши ушламай турибди. Майли, ҳечқиси йўқ...

— Ҳа, нима қилмоқчисан?

— Иккала дастакни олдинга тортиб, қўлим билан ушлаб туриб газ бераман.

— Тўғри. Тайёр тур!

— Есть!

— Рябов! Ке, бунга қара!—дея наводчикни чақирди, командир.

Рябов келиб окубярга кўз тутди.

— Кўрдингми?

— Кўряпман, ўртоқ лейтенант, қандайдир тепалик.

— Ҳа, балли! Тўпни ана ўша тепаликка тўғрила!

— Есть!

— Кейин Андреев ўқловчига буйруқ қилди:

— Мухамедшин! Тўпни бронтешар снаряд билан ўқла! Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ лейтенант.

Салдан кейин Андреев яна сўради:

— Мухамедшин! Тайёرمىсан?

— Тайёрман, ўртоқ лейтенант!

Танк жанговар ҳолатга келтирилди. Тўп ва иккала пулемёт ўқланиб, отишга шай қилиб қўйилди. Мухамедшин бронтешар, парланувчи снарядларни зарур бўлганда ишлатиш учун қулай жойга алоҳида-алоҳида териб қўйди. Андреев ўз взводидаги ҳар учала танк экипажини

ҳужумга ҳозирлаб қўйиб, юқори люк тремплексидан душман қорасини овлашга киришди.

Борлиқ субҳидам оғушида мудраётгандай, жим-жит. Лекин Андреев бу жимликка ўзгача бир шубҳа билан қарарди. Ҳозирги жимжитлик унга, гўё бўрон бошланиши олдидаги дим ҳавони эслатарди. Назарида кун ботарида қандайдир Ҷанг-тўзон кўзгалаётгандай туюларди.

Шербўта ҳамон диққат билан қулоғини динг қилиб командани кутади. Жанг вақти яқинлашган сайин аллақандай ички ҳаяжон юрагига гулгула солиб, уни ўз ҳолига қўймасди: Қандай бўлар экан? Биринчи жанг, Аблаҳлар ҳарбий техника билан роса қурулланган. Уруш бошлангандан буён ўтган бир ой ичида қанча шаҳарларимизни босиб олишди. Тўс-тўполон билан бостириб келишяпти, ҳеч тўхташмайди. Совинформбюро: «Псков, Смоленск, Бобруйск ва Новгород-Волинский томонларда оғир жанглар бўлди, душман жон-жаҳди билан Москва ва Ленинградга интиляпти...» деган ахборот қилди. Аҳволимиз хийла танг кўринади. Фронтга ҳам бошқа қўмондон тайинланишти. Танкчиларнинг гапларига қараганда кеча фронт штабига маршал Ворошилов билан маршал Шапошников келишибди. Бу бежиз эмас. Ҳа, кундан-кунга аҳвол жиддийлашяпти. Ҳозир, рўпарамизда ана ўша қутурган фашистлар турибди, улар билан жанг қилиш керак. Бунақа жанг қурбонсиз бўлмайди. Бордию, жангда кўнгилсиз ҳодиса юз берса-чи, ўнда Басонинг ҳоли не кечади? Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!!!»

Шербўта даҳшатли туш кўргандай, ўзининг хаёлидан ўзи сесканиб кетди. Ўзини тутиб: «Йўқ, душман қанчалик ёвуз бўлмасин, бари бир тор-мор бўлади. Бунга ишончим комил. Басо билан қилган орзу-умидларимиз албатта ушалади» деди-да, кўнгли равшан тортиб, тремплекста дадил тикилди.

Тонг ёришиб, тремплексдан теварани бемалол кўрса бўларди. Шербўталар турган ўрмон қаршисида кенг ўтлоқ, ўтлоқ ғарб томонга чўзилиб, тепаликка туташиб кетган. Ўтлоқда ўт тиззага уради. Ўтлоқнинг бир қисми ўрилиб, ўрмон яқинига ғарам қилиб қўйилганди. Шамол ғарамнинг бир тарафини титиб ташлаган. Шербўта ичида: «Кимдир бу пичанни ўриб ғарам қилибди-ю, бечора ташиб кетишга улгурмапти», деб қўйди ачиниб.

Ўтлоқларнинг шарқ-шимолидаги катта майдонга кунгабоқар экилганди. Кунгабоқарлар ортида яна бир тепалик бўлиб, чўққисида ялтираб черков кўринарди. Пастда

бир-бирига ўхшаш талай бир қаватли уйлар тизилишган-ди.

Шербўта бирор дақиқа ташқаридаги манзарага назар солиб турди-да, танк ичига оғир чўкди. Шерикларига аллақандай хомушлик билан бир-бир қараб чиқди. Рухидаги бетоқатлик ўрнини кўп ўтмай осойишталик эгаллади. Ҳазилкаш дўсти Рябовга нимадир демоқчи бўлдию, оғиз жуфтлаганича қолди. Даб-дурустдан қиттак-қиттак ухламаймизми, деб қолди. Ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Айниқса ленинободлик Баҳром Юсупов қоринини ушлаб, бирам ханда отдики, танк зириллаб кетгандай бўлди.

...Ўрмонда рота танкчилари жанголди машғулоти ўтказишарди. Улардан бир-икки чақирим наридаги дарахтзорда бошқа рота танкчилари машғ қилишарди. Политрукнинг топшириғи билан Шербўта уларга бир боғдам газета, журнал ва плакатлар обориб берди. Икки дарахтзор ораси яланглик бўлиб, сўқмоқ бўйида ўн-ўн беш туш терак бор эди. Шербўта қайта туриб, ўша тераклар ёнига келганида Басоат билан сўнгги учрашгани эсига тушиб, хаёли чувалиб кетди... Бир вақт: «Ҳой, тентак! Жонингдан тўйдингми?! Кўзингга қара, овсар!» деган қичқириқдан чўчиб хаёлдан уйғовди. Бундоқ қараса ўрмон ёқасида командири турибди. Ширин хаёлдан маҳрум қилгани учун Шербўта унга хўмрайди. «Мунча шанғилламаса!» деб жағига туширгиси келди. Ахир, энди Басони бағрига босиб ўпмоқчи эди-да! Командир яна: «Осмонга қара, тентак осмонга!» деб қўли билан юқорини кўрсатиб қичқирди. Шу пайт ҳавода самолёт овози эшитилди. «Ҳоч! Ўзингни дарахт остига ол!!!» деб командир яна хитоб қилди. Шербўта дарахт томон бир неча қадам ташлаши заҳот самолёт пастга қараб шўнғиб, пулемётдан сидирғасига ўқ узди. У худди биров оёғидан чалгандек терак яқинига қулади. Командир ўрмондан югуриб келиб, Шербўтани дарахт панасига судради. Рябов билан Мухамедшин ҳам тез етиб келишди. Командир: «Ҳа, нима бўлди, ўқ едингми?»—дея шоша-пиша Шербўтага ёпишди. У эс-ҳушини йиғиб: «Йўқ, ўртоқ лейтенант»—деди. Лекин кифтининг қаеридир ачишиб, этига иссиқ қон ўрмалаётганини сезиб турарди. Командир дарҳол шахсий пакети-дан бинт олиб, унинг жароҳатини боғлади. Уқ елкасини ялаб ўтган экан. Шу маҳал фашист самолёти яна пастга шўнғиб ўқ ёғдирди. Аммо ҳеч кимга шикаст етмади. У пастлаб келиб ўрмон қаршисидаги ялангликка қўнди.

Шу орада ҳавода тутаб келаётган самолёт кўринди. Кимдир «Ўзимизники!» деб қичқириб юборди. Учовлари Шербўтани қолдириб, тутаётган самолёт томон югуришди. Самолёт икки моторли «СБ—6» экан. Дарҳол самолётга чиқишиб, иккита ярадор учувчини ерга олиб туширишди. Ўрмонга олиб қочишди. Шербўта ҳам улар билан бирга қочди. Ўттиз метр чамаси ўрмон ичига қочиб киришган эдилар ҳам, самолёт портлаб чил-парчин бўлди. Учувчиларни хавфсиз жойга обориб қўйиб, шоша-пиша танкларига қайтишаётганди, ногаҳон ён тарафдаги бутазордан капитан кўриниш бериб қолди.

— Танкчи, аҳвол қалай?— деди капитан Шербўтанинг рўпарасига келиб.

Шербўта капитанни таниб, шошиб қолди. Бир дам каловланиб тургач, жавоб қилди:

— Яхши, ўртоқ капитан.

Капитан ўқловчи томон ўтирилди.

— Тўшми қандай снаряд билан ўқладинг?

— Бронтешар снаряд билан, ўртоқ капитан.

— Тўғри, ҳозир фақат шунақа снаряд кетади, шай қилиб қўй!

— Есть!

Батальон командири капитан Романов ёнига рота командири катта лейтенант Чоговадзени олиб, танклар ҳозирлигини кўздан кечириб юришганди. Шербўта Романовни машқ пайтларида уч-тўрт марта кўрган бўлса ҳам, катта лейтенантни ҳар куни бир-икки бор кўриб турарди. Романов ўрта бўйли, тўладан келган, оқ сариқ юзли, қирра бурун, бир оз ғилай, камгап, оғир табиатли киши эди. Чоговадзе бунинг тескараси — қизиққон, гапдон, дароз, бугдой ранг, ҳамак бурунли, кўзлари чуқур, русча ибораларни грузин талаффузи билан чертиб гапирарди.

Романов Шербўта ва ўқловчи билан гаплашиб бўлгач, кескин бурилиб Андреевнинг ёнига келди. Унга ярим овозда нималарнидир уқтирди. Сўнг Чоговадзе билан бирга бошқа взводлар томон кетишди.

Андреев комбатдан олган топшириқни дарҳол взвод танкчиларига етказиб, жанговар вазиятни қисқача баён қилди:

— Разведканинг қўшимча маълумоти бўйича танк корпуси қўмондони генерал Монштайннинг битта танк қисми шу тонг Гайворон шаҳрини ишғол қилиб, катта йўл билан Уман—Белая Черкови томон юриш қилмоқчи. Бизнинг танк батальонимиз билан бирга, пистирмада

турган тўшлар батареясига тоншириқ шуки, душманни шаҳарга киритмай ҳужумини қайтариш ва уни тор-мор қилиш даркор.

Танкчилар турган ўрмон билан ўтлоқ туташ тепалик ораси беш-олти юз қадам масофа бўлиб, душманнинг ана шу тепаликдан тушиб келиши кутилаётганди.

Олов ёнаётган тандир орғидай қизариб, уфқда қуёш кўринган ҳам эдики, бирдан душман танклари пайдо бўлди. Улар, разведка айтганидек, тепаликдан ўрмалаб тушиб келарди.

Андреев:

— Саидов! Мотор! Рябов! Тўп ва пулемётни нишонга тўттири!—деди, рация орқали бошқа танкларга ҳам буйруқ берди.

Шербўта моторни юргизди.

Танкларнинг гулдуросидан Шербўтанинг вужудини яна кучли ҳаяжон қоплади. Лекин ўзини босиб, диққат билан тремплекс орқали душман танкларини кузата бошлади.

— Диққат-диққат! Командасиз ҳеч қандай ҳаракат бўлмасин! Такрорлайман...

Шербўта мотор шовқинига қарамай, рациядан Андреевнинг овозини аниқ эшитиб турарди.

Фашист танклари тепаликдан сув тўлқинидай ўркач-ўркач бўлиб тушиб келишарди. Бир пасда тепалик сарғиш чанга бурканди. Олдинги сафдаги танклар, худди парадда келишаётгандай, бамайлихотир ўрмаларди. Уларнинг беписанд бостириб келишини кўриб, бирдан Шербўтани ваҳима босди: «Аблаҳлар сон-сановқсиз-ку! Ҳеч тап-тортмай келишмоқда-я! Мана, яқин келиб қолишди. Ҳадемай устимизга бостириб келишади, Анаву «Пантера»лар бизни мажақлаб таплайди, танк ичида эзилиб тил тортмай ҳалок бўламиз. Нега команда йўқ? Нега тўшлар ва танкотар тўшлар ҳам ҳаракатсиз жим туришибди? Ажабо? Ахир, жанголди машқда: «Жангчи! Сен ўлиш учун эмас, яшаш учун, ғалаба учун жанг қил! Балким, сен душман ўқида ҳалок бўларсан. Аммо, ҳалок бўлишдан аввал иложи борича душманни ўлдир, қир! Уни қанча кўп қирсанг, шунча Ватанингга енгил бўлади. Ватанингни сақлаб қоласан...» деган буйруқни ўқиб берганди-ку! Нега ҳаракат қилмаяпмиз? Тавба! Бекорга ўлиб кетаверамизми?! Бу қандай бедодлик?!»

Ниҳоят, олдинги танклар юз метрча яқинлашиб қолганда, артиллерия нуқталари ва танкотар тўшлар барава-

рига ўт очилди. Чап ва ўнг томондан миномётлар гушилла-
латиб уриб берди. Бир лаҳзада душман танкларидан бир
нечтасини аланга олди. Мук тушиб ёнаётган танклар
орда келаётган танклар йўлини тўсди. Танкларнинг
жанговар сафи бузилиб, душман шаштидан қайтди.
Ҳаяжонланиб кетган Шербўта кўзларини кериб нуқул:
«Ҳа, босқинчининг жазоси шу! Босқинчининг жазоси
шу!»— дерди ёнаётган танклардан кўзини узмай.

Аммо душман танкларининг кети узилмади, гоҳ чап
томондан, гоҳ ўнг томондан суқилиб, яна саф тортарди.
Шу орада танклар кетидан гуруҳ-гуруҳ бўлинган автомат-
ли солдатлар кўринди. Теварак-атроф узлуксиз отилаёт-
ган тўплар, миномётлар ва пулемётлар шиддатидан лар-
зага келди. Жанг тобора қизиб борарди. Душманнинг
тўрт танки снарядларга чап бериб, мудофаа чизигига су-
қилиб кирди. Улар кетидан яна бошқалар кўринди, ол-
диндаги танкларнинг иккитаси тўғри Шербўталар танки
томон оғзидан ўт пуркаб ўрмалаб келарди. Уша танклар
ўқидан Шербўталардан сал нарида ҳаракат қилаётган
артиллерия нуқтаси жимиб қолди. Бир снаряд фарамга
тушиб, фарам ловиллаб ёниб кетди. Шербўталар танки
икки фашист танкига юзма-юз келиб, хавф остида қолди.

Ниҳоят, пистирмадаги танкларга команда берилди:

— Ўт оч!

Шербўталар танкидан кетма-кет бир неча марта ўт
очилди. Уларга қараб келаётган иккала танк мажақла-
ниб, ёнбошлаб қолди. Шу пайт пистирмадаги барча танк-
лар ҳаракатга келди. Шиддатли танклар жангги бошла-
ниб кетди. Икки томонга яшириб қўйилган тўплаб барал-
ла ўт очилди. Фашист уч тарафдан зарбага учраб, ган-
гиб қолишди.

Жанггоҳда қоп-қора тутун бурқсиб ҳавога учар, танк-
лар ловиллаб ёнар, орадан кўтарилаётган чанг ва тутун
бир пасда осмон юзини қоплади. Шарқдан кўтарилаётган
қуёш гўё беомон жанг манзарасини кузатаётгандай, чанг-
тўзон пардасини йиртиб, ўқтин-ўқтин мўралаб қўяди.

Ҳозиргина майсалар майин тебраниб турган ўтлоқни
снарядлар тилка-пора қилиб ташлади, ўнқир-чўнқир во-
ронкалар ҳосил бўлди, кунтабоқарлар пайхонланиб, ер
билан яксон бўлди.

Андреев битта «Пантера» ёниб пачоқ бўлганига завқ-
ланиб шлемофондан баралла қичқирди:

— Молодци!!! Олга! Фақат олга!—унинг овози худди
шер наърасидай ғазаб билан янграб кетди. Шербўтанинг

назарида, гўё фашист «Пантера»си снаряддан эмас, ана шу оташин хитобдан аланга олгандек туюлди.

Рақиядан буйруқ янгради:

— Саидов! Бос, олға!

Шербўта зарб билан газни босди. Танк бир сапчиб, буталарни эзиб, бор кучи билан майдонга отилди. Бир лаҳзада фашист тамғали танкни мажақлаб, навбатдаги танкка юқори тезликда ҳужум қилди. Унинг авзойи бадани ўт бўлиб қизиб кетганди. Шлемофон остидан тер тўхтовсиз қуйилади. Гимнастёрка ёқаси ва елкаси сувга чайилгандай ивиб кетган. Пешонасидан оқиб тушаётган шўртоб тер чап кўзига тушиб қаттиқ ачиштирмоқда. Лекин у ҳеч нарсага парво қилмайди. Эс-ҳуши жангда, икки кўзи қаршисидаги душман танкларида эди. У ўзидан икки юз метрча олдинда кунгабоқарлар пайкалида қочиб бораётган душман танкининг изига тушди. Хаш-наш дегунча унга яқинлашди.

— Рябов! Тўпдан нишонга ўт оч!—деб буйруқ берди Андреев,

Тўп гумбурлади. Душман танки ёнбошлади. Яна бир снаряд билан аланга олди. Андреев Шербўтага команда берди:

— Саидов, чап фрикционни бос! Чап фрикционни!

Шербўта танкни дарҳол жанубга қараб бурди. Бурибоқ олдинга назар ташлаган эди, тепаликнинг ёнбағрида бир гуруҳ солдат танки кетидан пастликка қараб чекинаётганини кўрди. Танк ҳам, пиёда солдатлар ҳам ўзларини қуюқ чап ичига урарди. Солдатлар билан Шербўталар танки оралиғи икки юз метр чамасида эди. Андреев рақия орқали устма-уст:

— Газ! Саидов, газ!—деди.

Шербўта газни охиригача босди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай тўп гумбирлади. Шербўта ҳам ўз пулемётини ишга солди... Солдатларнинг кўпчилиги ер тишлади. Айримлари қора суварак сингари қочиб-писиб, ғойиб бўлди. Танк ҳамон қочиб борарди.

— Рябов! Танкка ўт оч!—буйруқ қилди Андреев.

Рябов тўпдан кетма-кет уч марта отди, учинчи снаряд душман танкини аланга олдирди. Шу пайт, аллақайси томондан ёрдамга етиб келган жангчилар ҳужумни давом эттиришди... Фашистлар тор-мор қилинди. Лекин батальон ҳам жиддий талофот кўрди. Батальон қанча танк йўқотганини Шербўта аниқ билмасди-ю, аммо уч нафар танкни душман снарядидан пачоқланиб, ёниб

ётганини ўз кўзи билан кўрди. Батарея жангчиларидан ҳам анчаси нобуд бўлди...

Кун пешиндан оққан. Отишмалар тинган. Ҳаво ғуборли, иссиқ. Батальон танкчилари жангдан сўнг ўз машиналарида қайтишмоқда.

Йўл бўйи оқ свастикали фашист танклари, бири мук тушган, бири ёнбошлаган, яна бири турган жойида тутаб ётарди. Танклар кетидан ҳайқириниб келган босқинчилар тўп-тўп бўлишиб, автоматларини қучоқлашиб, ер тишлаган.

Шербўта ўз экипажи билан жанггоҳдан ўтиб келаркан, жанг натижасидан мамнун эди. Воқеаларни бирин-кетин тасаввур қилар, ўз вазифасини кўнгилдагидек қилиб бажара олганидан қувонар, айниқса танки душман танкидан устун чиққани учун терисига сиғмай фахрланарди. «Азамат танк хўб хўрозлик қилди-да, ўзиям», деб танкининг у ёқ бу ёғини силаб кўярди.

Шербўта жанггоҳдаги мажақланган танклар ва тартибсиз бир-бирларига қалашиб ётган мурдаларга назар солди. У ер-бу ерда ўзимизнинг пачоқланган танклар ва ҳалок бўлган танкчилар ҳам кўринарди. Сал илгариланган эди, гужанак бўлиб ётган ярадорларни кўрди. Кўнгли беҳузур бўлиб, вужудини титроқ босди.

Торгина бутазор ёнида қисм танкларидан бири шикастланиб ёнбошлаб қолибди. Танк яқинида тўртта танкчи бир-бирини қучоқлаганича, қонга беланиб ётишарди. Шербўта бу ердан машинасини секинлатиб ўтди, кўзи тремплексда. Танкчиларнинг юзларига қараб бўлмасди. Ўқ тегмаган ва заҳа бўлмаган жойлари йўқ. Улардан ўн беш-ийгирма қадам нарироқда бир тўп душман солдати тупроққа беланиб ётишибди. Улардан қайси бирлари бошсиз, қайси бирлари қўлсиз, оёқсиз ва қайси бирларининг жасақлари бурдаланиб кетган. Бир неча оёқ юқорида, сочилиб ётибди, танаси йўқ. Шербўтанинг тани музлаб қолди. «Бу даҳшатли ҳол қандай юз берди экан? Афтидан қисм танки ишдан чиқиб, тўхтаб қолган-у, фашист солдатлари уни ўраб олишган. Кейин танкчиларни ташқарига чиқариб, ваҳшиёна ўлдиришган. Сўнг ўзларини четга олиб, қурбонларини мағрур томоша қилиб турганларида, устиларига снаряд келиб тушган». Шербўтанинг вужудини титроқ босди. Шу онда беихтиёр бобосини эсга олди. Бобоси инсон ҳақида қайси бир китобдан: «Инсон улур олам. Унга қараганда олам, кичик бир олам... Инсоннинг кўримсиз гавдасида бир дунё ҳикмат

ва тафаккур яширинган...» деган сўзларни ўқиб берганди.

Шербўта бобоси ўқиб берган ҳикматни кўнглидан ўтказаркан, дили нола қиларди: Ҳайҳот! Ҳар бири катта олам бўлган инсон пашшага ўхшаб қирилипти-ку! Дунё-дунё ҳикмату тафаккур инсонлар бахт-саодати учун хизмат қилиш ўрнига беҳуда тупроққа кўмиляпти-ку! Нега инсон ўз қўли билан оламни қонга бўяйди! Шунча кенг ёруғлик унга етишмайдими?! Ахир, ҳар бир кишига икки метр ер кифоя-ку! Нега у бир-бирини шу қадар ваҳшиёна азоблайди хўрлайди?! Бу қиймаланган азиз бошлар шу мақсадда дунёга келганми?! Э воҳ!!!

Шербўта оғир хаёлга берилиб, олдиндаги чуқур ўрани пайқамай қолди. Танк тумшуғи билан ўрага тушиб тақ тўхтади, мотор ўчди.

Зарбдан пешонаси аккумуляр қирғоғига теккан Андреев жаҳл билан қичқирди:

— Саидов! Ухлаяпсанми?!

Шербўтадан овоз чиқмади. Андреев сапчиб ўридан туриб люкни очиб механик кабинасига ўтди. Шербўта икки қўли билан бошини ушлаб, пешонасини дастакка қўйиб тек ўтирарди.

Андреев Шербўтанинг бежо ўтиришини кўриб ҳайраганди.

— Ҳа, сенга нима бўлди?!—деди уни туртиб.

Шербўта аста қақдини тиклаб Андреевга боқди. Унинг ранги табиий ҳолатини йўқотиб жигарранг тус олганди.

Андреев тоқатсизланди:

— Сендан сўраяпман, нима бўлди?!

Шербўтанинг лаби титрадию, садо чиқмади.

Андреев саросимада бошини чайқаб Шербўтанинг кўзига давомли тикилди. Унинг маънос боқиб турган кўзларида у аллақандай ўкинч, ачиниш ифодасини ўқиди. Дилида: «Ҳа-а, тушуварли. У жанггоҳдаги даҳшатли қирғинни кўриб, кўнгли бузилиб, ўзини йўқотган. У бунақа жангни биринчи кўриши-да» дедию, икки қўлини Шербўтанинг елкасига қўйди:

— Ҳой, Саидов! Ақлингни йўқотма. Бу касофат уруши биз ўйлаб чиқарибмизми? Ватанимизга фашистлар бостириб кирди-ку! Ҳали сен бу аблаҳ фашистларни қанақа йиртқич, қанақа золим эканлигини кўрганинг йўқ, кейин биласан. Улар битта менинг ўзимни бошимга қанча кулфат ёғдиришди. Бундан сенинг хабаринг йўқ, вақти билан бафуржа айтиб бераман. Кэ, ўзингни тут, моторга

ўт бер, машинани кетига тисар, кетдик!—деди, қатъий буйруқ оҳангида.

Шербўта хўрсиниб қўйди-да, ричатни ушлаб моторга ўт берди.

ЎРМОНДАГИ ОЛИШУВ

Ўрмон жим-жит. Агар олисда отилаётган тўпларнинг бўғиқ саси эътиборга олинмаса, дунёда тинчлик ҳукм сураётгандек эди. Кун оёқлаб қолган. Шербўта бир қўлида тамаки, иккинчисида бир парча газета, ўрмон ёқасида ўтирибди. Бутун хаёли орден тошшириш маросимида қўмондон унинг елкасига қоқиб айтган «Офарин! Оддий ўзбек йигити ўзининг «Т—34» танки билан оламга жар солган Гудерианнинг мақталган «пантера»ларицинг чангини осмонга чиқариб юборди», деган гапида. Бу гап унинг қулоғи остидан сира нари кетмас, қайта-қайта такрорланиб, унга аллақандай ҳузур, руҳ бағишлар, яна каттароқ жасорат кўрсатишга чорлар эди.

Шербўта маҳоркасини тутатиш учун гугурт чақди-да, қўмондон ҳозиргина кўксига тақиб қўйган орденга ифтихор билан қараб қўйди.

Комбриг полковник Мишутин бугун тушки овқатдан кейин келиб, Романов батальони танкчиларига жангда кўрсатган жасоратлари учун фронт ҳарбий совети номидан тантанали вазиятда орден ва медаллар тошшириб, уларни қизғин табриклади. Шу жумладан Андреев «Қизил байроқ» ордени, Шербўта, Рябов ва Мухамедшин «Қизил юлдуз» ордени билан тақдирланишди. Бу Шербўтанинг ҳаётида бемисл ҳаяжонли воқеа эди, албатта. У бу шарафли мукофотга қай тариқа эриша олганини сира тасаввур қилолмас ва таассуротини ичига сиғдирилмас эди.

Ўрмон устидан қандайдир самолёт вағиллаб ўтиб, хаёлини бўлди. Шербўта сергакланиб, атрофга аланглади. Аланладю, табиат мўъжизасига маҳлиё бўлди. Уfq эстагидаги қуёш, гўё фалакни ой ихтиёрига топшириб ҳў олисдаги тепа ортига шўнгиб, зар этагини йиғди. Шу пайт қарши уfqдан тўлиной эринибгина бош кўтарди. «Ажабо! Кун ботиши билан ой чиқиши бамисоли постдаги соқчилар навбат алмашишининг худди ўзгинаси-я!.. Қани энди, уруш ўрнига тинчлик бўлиб қўяқолса! Эҳ, агар шундай бўлганда қанчадан қанча бегуноҳ одамнинг қони тўкилмасди!».

Шербўта гугурт чақиб, махоркасини туташтирди. Бир-икки марта ичига тортиб, ҳузур қилди-да, ўрнидан туриб ўрмон ичига қараб юрди.

Офтоб сўниши билан ўрмонга ҳар қаёқдан турли қушлар чуғурлашга кела бошлади. Улар дарахтларга қўниб олишиб, ўзларича чуғурлашга тушишди. Шербўтанинг назарида қушлар овози негадир одатдагидай қувноқ бўлмай, бошқачароқ, қандайдир хатаромуз эди. Одатда чумчуқлар илонни кўрганда шундай чирқиллашади. Лекин ўрмонни қоронғулик ўз оғушига буркаб олгач, уларнинг овози бирдан жимиб қолди.

Қушлар тинди-ю, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ҳашоратлар чириллаши бошланди. Баногоҳ рация орқали «По машинам!» деган кучли хитоб янгради.

Танкчилар ертўлалардан чиқиб, ҳар ким ўз машинаси томон югурди. Шербўталар акипажи Андреев бошлиқ, ўша заҳоти ўз танкини эгаллади.

Тривогадан қейин баайни юлдузлар орасида бегона сайёралар яширинган-у, уларни қидираётгандай, прожекторлар нури самони титкилай бошлади.

Фашистларнинг икки-уч разведкачи самолёти жуда баланддан бир неча ёритувчи ракеталар ва ёндирувчи бомбалар ташлаб ўтди. Ўрмон бирдан ёришиб кетди. Бевақт безовта қилинган қушлар ўрмонни бошларига кўтариб, фарёд қилишди.

Бир ёндирувчи бомба Шербўта танкининг шундоқ рўпарасига тушди. «Аблаҳлар яна бир балони бошламоқчиларми?» деди, Шербўта оёғини статерга узатиб.

Бомба ва ракеталар ёруғидан душман самолётлари оч бўридай улиб, кела бошлади. Ўрмон устига бир неча бомба тушиб портлади. Зенитлар ва пулемётлар ҳаракатга кирди. Душмanning қайси бир самолёти ўрмон чеккасига қулаб портлади. Самолётлар ўтиб бўлгач, зенитлар ва пулемётлар овози бир дам тинди. Аммо ўрмон ғарбидаги бутазордан кутилмаганда фараларини ёқиб олган кўплаб танклар кела бошлади. Бутазор билан ўрмон оралиғи беш юз метрча бор эди. Чироқларига қараганда танклар сони жуда кўп эди. Шербўта балодек бостириб келаётган танкларга тикилиб: «Аламзада бўлган фашистлар бу сафар қоронғида ҳужум қилмоқчи бўлишипти-да. Ҳай, қани яқин келишаверсин-чи» деди, сабрсизлик билан юмандани кутиб. Шу вақт Андреевнинг:

— Саидов! Мотор!—деган овози жаранглади рациядан. Шербўта моторга ўт берди.

Фашист танклари ўрмонга икки юз метрча яқинлашиб қолганида устиларига ҳар тарафдан миналар, снарядлар ёрилди. Шу маҳал осмонда душман самолётлари пайдо бўлди. Қайси бирлари баланддан бомба ташлаб ўтиб кетишди, қайси бирлари учиб пастга қараб шўнғиб, пулемётлардан ўқ узиб ўтишди. Бу орада танклар ҳам яқинлашиб қолишди. Вазият жуда оғирлашди. Ниҳоят пистирмадаги танкларга команда берилди.

Барча танклар пистирмада турган жойларидан қўзғалиб, душман устига ташланди. Икки ўртада бошланиб кетган жанг даҳшатли тус олди. Тўплар ва бомбалар гумбур-гумбури, танкларнинг ўкириши, пулемёт ва автоматларнинг овози борлиқни ларзага келтирди. Жанг майдони бамисоли пўлат эритмаси қайнаётган қозонга ўхшарди.

Шербўталар экипажи икки фашист танкини кетма-кет ёндириб, ўзи «шарақ» этди-ю, бир чуқурликка шўнғиб тўхтаб қолди. Экипаж эс-ҳушини йиғиштириб олгунча ҳам бўлмай, танкнинг икки ёнбошига икки снаряд устмас-уст келиб тегди. Кучли зарбдан танк қаттиқ чайқалиб кетди...

ХАЁЛДА ЙЎҚ ҲОДИСАЛАР

Душман танклари мудофаа чизигини ёриб, шаҳар томон ўтиб кетишди. Шербўтанинг танки мук тушиб тек ётарди. Андреев ўз кабинасида бир неча дақиқа карахт ҳолда ўтирди. Сўнг сал ўзига келиб «Ну и рубка» деб, гўлдиради-да, тирик қолганига ишониб, у ер-бу ерини текшириб кўрди. Ҳеч қаери жароҳатланмаган. Аммо, калласи чўяндай оғир. Ўтирган жойида экипаж аъзолари билан гаплашмоқчи бўлди. Рация ишдан чиққан эди. Рябов билан Мухамедшинларнинг кабиналарини чертиб кўрди. Товуш чиқмади. Бошқа танклар қаерда?... Уларга нима бўлган? У «Черт вазми», деди-да, қўлини бир силтаб, ўрнидан турди. Рябовдан хабар олди, у қонга беланиб ётарди. Томирини ушлаб кўрди, ҳаётдан асар йўқ. Боши пачоқланиб кетганди. Кейин Мухамедшин кабинасига ўтди. У, оғир жароҳатланиб, беҳуш эди. Андреевнинг боши қотди. Шу пайт механик кабинасидан шарша эшитилгандай бўлди. Теъда механик-ҳайдовчи кабинасига борди.

— Саидов, тирикмисан?

— Тирикман,— деди Шербўта бўғиқ овозда.

— Ҳайрият, қани тез бўл!

Шербўта пешонасидаги заҳа бўлган ерини бинт билан боғлаётган эди. Боғлаб бўлиб люкни очиб ташқарига чиқди. Андреев унга вазиятни тушунтирди. Дарҳол икковлашиб Рябов жасадини ҳам, оғир ярадор бўлган Мухамедшинни ҳам танқдан олиб чиқишди. Кўтаришиб ўрмонга олиб боришди. Ўрмон худди дошқозон остида тургандай қош-қоронғи эди. Жанг пайтида кўтарилган чанг-тўзон ва ёнғиндан лайдо бўлган тутунли булут осмон юзини қопаб олган. Бояги тўлиной мутлақо кўринмасди.

Беҳуш ётган Мухамедшин оғир нафас оларди. Андреев билан Шербўта унинг у ер, бу ерини сийпаб кўришган эди, Шербўтанинг қўли кўкрагидан оқаётган илиқ қонга теги.

— Кўкрагига снаряд парчаси текканга ўхшайди, қон оқаяпти.

— Шахсий пакетингдан бинт олиб, жароҳатланган ерини дарҳол боғла, қонни тўхтатиш керак,— деди Андреев. Мухамедшиннинг кўкрагини очинга ёрдамлашиб.

Икковлашиб жароҳатни боғлашди. Лекин... уни ажал чангалидан қутқазиб қолишолмади. Сал ўтмай у жон берди.

Бир кекса дарахт остига бомба тушиб, ўра ҳосил бўлган эман. У ёқ-бу ёғини тозалаб, шох-шабба тўшади. Ўрага икки мурдани узала ётқизиб, юзларига пешоналарини қўйиб видолашишди. Кейин ўринларидан туриб, бошларини эгиб бирпас сукут сақлаб туришди. Шербўтанинг назарида зулмат сукунати, гўё бояги ер-кўкни ларзага солган гумбур-гумбурлар-у, шовқин-суронларни ўз гирдобига тортиб, шу икки мурда билан бирга мавҳ қилгандай эди.

Андреевнинг турткиси билан у бошини кўтарди.

— Қани жилдик! Бу ердан тезроқ кетмасак бўлмайди, ўрмонни эрталаб фашистлар тингув қилишади.

Андреев билан Шербўта қоронғи ўрмоннинг сўқмоғидан пайпасланиб аста юриб, дарё томон йўл олишди. Ҳаво булут, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

Улар дарёни кундузи кўришган, дарёнинг нариги бетида қишлоқ бўлиб, унинг кунчиқар томонида катта ўрмон бор эди, тонг отгунча дарёдан ўтиб олсак, ўрмон орқали ўз қисмларимизни топиб оламиз деб ўйлашарди.

Тонг отишига яқин улар дарё бўйига етиб келишди. Дарё тунда жуда ҳайбатли кўринди. Улар эса ҳориб-

чарчаган. Очлик ва унинг устига руҳий тушкунлик тинка-мадорларини қуритган эди.

Маслаҳат билан, сувнинг оқимига қараб, қиялаб сузадиган бўлишди. Ёнларидаги ҳужжатларини ўраб, сув кирмайдиган қилиб, гимнастёркаларининг киссаларига жойлашди. Уст кийимларини ечиб, майкаларига маҳкам туғишди-да, бирин-кетин дарёга тушишди. Оқим томон қиялаб суза бошлашди. Бир неча дақиқа сузишгандан сўнг очлик ва қувватсизлик таъсир қила бошлади. Шербўта кичкинагина тўлқинда бир-икки хўплам сув оғзига кириб қалқиб кетди. Дарёнинг ўртасига борганда қўллариди мадор қолмади. Ҳали қирғоқ олис. Ваҳима босди. «Думшандан қочиб қутиламан деб, дарёга чўкиб, ҳалок бўлиш қанчалик алам қилади кишига, йўқ! Нима бўлгандаям сузиб ўтиш керак». Шербўта фикран шундай аҳд қилди-ю, лекин тобора ҳолсизланиб борарди. Андреев анча олислашиб кетган, у «Шалап-шалап» қилиб сузди-да, бирдан жим бўлди.

Шербўта: «ғарқ бўлди-ёв» деб ўйлади. Кучини йиғиб у томон кўз ташлади. Сув бетиди ҳаракатсиз кетаётган қора нуқта кўринди. Шу он ялт этиб Андреевнинг берган маслаҳати эсига тушди: «Биласанми, мен Волга бўйида ўсганман, дарёда сузишни яхши биламан. Мобода чарчаб қолсанг, чалқанча тушиб, бир пас ўзингга оқимга қўйиб бөр, шунда дам олволасан, кейин яна сузиб кетаверасан». Шундай қилди. Сув тўлқинсиз, тинч оқарди. Бирор дақиқа дам олиб, ўзини анча ростлаб олди. Яна суза бошлади. Андреев энди сузиб борарди.

Шербўтанинг бутун фикри қирғоқда, унга етиб олишга интиларди. Гира-ширада баъзўр кўзига илинаётган қирғоқ уни, тўё она меҳридек ўзига чорларди. Қани энди у, ўша қирғоққа теароқ етиб олса.

Ниҳоят тонг ёришган пайтда ҳориб-чарчаб, дарёдан аранг сузиб ўтишди. Мўлжал қилган ерларидан анча қуйида қирғоққа чиқишди.

— Қалай, ҳаммаёнинг жойидами?—деди Андреев Шербўтага жилмайиб.

— Жойидаликка жойидаку-я, аммо тайёр бўлдим. Очликда дарёдан сузиб ўтиш ўлим билан баробар экан.

— Ҳечқиси йўқ. Кел, бир оз нафас ростлаб олайлик, кейин кийиниб жўнаймиз.

Майсага ўтиришди. Шу орада аллақандай шарпани эшитиб, бундоқ қарашдию, лол бўлиб қолишди. Тепала-

рида бир унтер-офицер уч солдат бир овчарка ит билан тик туришарди.

Унтер-офицер планшетидан немисча-русча лугатни олди. Нималарнидир ўқиб Андреевга хўмрайди:

— Оҳо, Большевик — Разведчик?!

Андреев ёнида турган ўрта бўйли солдат қўлидаги автоматга кўз қирини ташлади. Кўзи етмади чамаси, ўкинч билан бошини қуйи эгди. Автоматнинг қайиши солдат бўйида эди.

Унтер-офицер Андреевга ўшқирганича Шербўтага яқин келди:

— Маленький большевик!

Шербўтанинг рўпарасидаги автоматли новча солдат унинг қора қош, қора сочига тикилиб туриб: «юде» деб автомат билан туртиб юборди. Шербўта нафрат тўла нигоҳини солдатга қаратди. «Шу топда бу мирзатеракка ўхшаган аблаҳнинг чап биқинидан дарча очиб қўяйми», деди гижиниб, ногоҳ хаёлидан: «...Халок бўлишдан аввал иложи борича душманни ўлдир, қир...» деган ибора ўтди-да, «Йўқ, бу билан мурод ҳосил бўлмайди. Шартта отиб ташлайди қўяди. Буйруқни бажара олмайсан, қўй бунақа бемаъни ўлимга бош эгма», деди ичида ўзига ўзи насихат қилиб.

Унтер-офицер, дағдаға билан ҳадеб дўқ урар, солдатлар немисчалаб алланималарни жавраб автомат ўқталишни қўймас, аммо Андреев билан Шербўтадан садо чиқмасди. Охири унтер-офицер новча солдатга бир нима деб имлади. Солдат отмоққа ҳозирлик кўраётгандай автоматни тўғрилаб, аввал Андреевнинг пешонасига туртди, кейин Шербўтанинг кўзига қадаб:

— Анави ёққа бор, тўнғиз!—деди сўқмоқни кўрсатиб.

— Пашол-пашол!—ўшқирди унтер-офицер.

Андреев билан Шербўта бир-бири билан кўз уриштириб олишди-ю, ноилож қадам ташлашди. Сўқмоқдан бориб арава йўлига чиқиб олишди. Автомат ушлаган ўрта бўйли бир солдат олдинда, Андреев билан Шербўта ўртада, унтер-офицер, новча солдат ва ит етаклаган солдат билан орқада, арава йўлидан бир чақиримча нарида кўринаётган биноларга қараб юришди.

ДУШМАН КОМИДА

Штаб бир қаватли, кўп хонали бинога жойлашганди. Бинонинг орқа томони мевазор боғ эди. Афтидан бино урушдан олдин бирон келхоз ёки совхоз маъмурияти учун идора хизматини ўтаган.

Бинонинг деворларига немис ва рус тилларида ёзилган турли плакатлар ёпиштирилиб қўйилган. Плакатларга катта ҳарфлар билан «Москва таслим бўлди! Навбат энди Ленинградга! Рус капут!» деган сўзлар ёзилганди.

Шербўта ичкарига қира туриб ёзувларни ўқидию юрагига аллақандай дайди ўқ келиб теккандай бўлиб, гангиб қолди. Бироқ елкасига тушган автомат зарбидан остонага қоқилиб, коридорга шўнғиди.

Аввал ичкарига Андреевни олиб кириб кетишди. Шербўта ўрта бўйли солдат назоратида даҳлизда қолди. «Москва таслим бўлди» деган сўз юрак-бағрини ўртарди. Ажабо! Шундай бўлиши мумкинми?! У кечагина Москва-ни ўз қулоғи билан эшитган эди-ку! Икки кун ичида шундай фалокат юз бера қолса-я? Йўқ-йўқ! Асло-асло...!

Қўққисдан хотин кишининг қаттиқ чинқирғи эшитилди. У сергакланди. Йиғи аралаш эркак кишининг немисча ўшқирғи ва яна бир кишининг русча сўзлари эшитиларди. Узуқ-юлуқ гаплардан «Партизан!...» «Скажешь!...» «Всеровно!», «Говори!...» деган сўзларни англади. Шу орада «гуп-гуп» этган садо келди. Кетидан хотин кишининг чинқирғи такрорланди...

Шу дамда эшикдан ёши ўттизининг тепасида, қотмагина, юзи чўзиқ, оқ сариқдан келган, рангида қони йўқ, заҳил унтер-офицер кирди. Шербўтага хўмрайиб қараб қўйди-да, тўғри бориб, хотин кишининг йиғиси келаётган хонага кириб кетди.

Бу унтер-офицер Шербўтанинг назарида немисга ўхшамасди. «Бу ким бўлди?»—ўйланди у.—«Умуман бу ер ўзи нима? Ҳарбий қисм штабими ё бўлмаса... ҳа, дарвоқе, дарё бўйида улардан ҳеч гап чиқара олмагач, унтер-офицер ғазабланиб: «Бари бир абвер тилга киритади», деб ўшқирган эди. «Абвер-абвер, бу ҳақда қаердадир ўқиган эди шекилли, ё танк билим юртида эшитганми-ди-а?».

«Ғич» этиб эшик очилди. Хонадан маст одамдай гандираклаб яланғоч хотинкиши чиқди. Сочлари тўзиқ, юзлари қон, аъзойи-бадани моматалоқ. Бир ефрейтор билан бир солдат уни боғ томонга олиб ўтиб кетишди.

Улар чиқиб кетиши билан иккинчи томондан ҳаммаёғи қора қонга беланган Андреевни олиб чиқишди. Оғзи-бурни тўла қон, юзлари тилинган ҳар доим чап томонга силлиқ қилиб таралиб турадиган қорамтир сочлари бе-ўхшов тўзгин. У алланима демоқчи бўлиб Шербўтага бир қараб қўйди-ю, аммо гапиришга қурби етмади. Унтер-офицер кетидан туртиб ташқарига олиб чиқиб кетди.. Шербўтанинг назарида Андреевнинг ўртадан юқори бўйи бир пасда чўкиб, паст бўйли бўлиб қолгандай туюлди.

Шербўта хоин киши билан Андреевнинг афти-ангори-ни кўриб, эти увишиб, вужудини ваҳм бооди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Андреевни олиб чиқиб кетган унтер-офицер келиб, уни Андреев чиққан хонага олиб кирди. Кенг хона, хонанинг тўрида ёзув столи. Чап томонда деразага қадаб яна бир стол қўйилган. Устида турли темир-терсаклар. Унг томондаги бурчакда яна бир доира стол. Унда кесилган оқ булка нон, ҳар хил царранда гўштлари, бодринг, бир неча шипа ичимлик ва яна бошқа нарсалар қўйилган. Стол четида офицернинг қора мовут фуражкеси турибди. Ёзув столи ёнида қора чарм ўриндиққа чўкиб кўзойнак таққан офицер ўтирибди. Юзи сабзи тахлит чўзиқ ва сап-сарик, оёқлари узун, эгнида қора духобадан тикилган, кенг қайтарма ёқали торфренч, белида камар, «парабеллум» тўпшонча тақиб олган. Френч тугмалари очик. Қўлида қандайдир темирни ўйнатиб ўтиради. Панжалари узун, узук тақиб олган.

Офицернинг ёнида ўрта ёшларда, бўлагина, хўппа юз бир киши тик турибди. Оддий оқ кўйлак кийиб олган. Маамунан рус таржимони.

Ёзув столи устида очиб қўйилган бир билет, яна бир қоғоз ётибди. Шербўта бир қарашдаёқ таниди. Комсомол билети билан партияга кириш учун ёзилган аризаси.

Офицер Шербўтани қаричлаб ўлчамоқчидай, бошдан-оёқ разм солди. Ёқасидаги петлицага қадалган белгини кўриб, танк қўшинига алоқадор эканини пайқади. Лекин пайқаганини Шербўтага сездирмади. Гўё унинг танкчилигидан аллақачон воқифдек, ўзини унга эътиборсиз қилиб кўрсатди. Шу «эътиборсизлик»да ясама мулоимлик билан Шербўта ҳақида таржимонга ўзича тушунча берди:

— Бу танчки йигит мусулмон. Руслар ичига алданиб тушиб қолган. Уни овқатга таклиф қилинг.

Таржимон офицернинг сўзини Шербўтага русчалаб тушунтираркан, қўли билан столи кўрсатди:

— Марҳамат!

Шербўта эшитмагандай бепарво тураверди.

— Сиз қанақа одамсиз? «Хўп», деб, тез бориб ўтиринг, — уни туртди таржимон.

Офицер ҳалиги жойда қўлидаги темирни ўйнаб ўтирарди. Эшик олдида турган унтер-офицер, гўё бир қизиқ томоша кўраётгандай манзарани кузатиб турарди. Таржимоннинг яна бир ундови билан Шербўта бўйнидан тортгандай аста бориб стулларнинг бирига ўтирди. Офицер ўрнидан туриб унинг қаршисига келди.

— Қани, қадаҳларга қуйинг! — деб таржимонга буйруқ берди у. Таржимон шипадаги жигарранг суюқликни учта қадаҳга қуйди. Офицер Шербўтага таклиф қилди:

— Марҳамат, овқатлардан еб ўтир. Хойнаҳой нонушта қилмагандирсан. Ром билан нонушта қилиш кўп гаштли бўлади. Қани, қадаҳни олгинчи, — деди илжайиб. Шербўта қимир этмади.

— Майли, майли. Йигит бир ўзига келиб олсин, — деди-да, офицер секин-аста хонанинг у бошидан бу бошига юра бошлади. Шербўта ўйланди; Бояги аскар билан, унга сув берган болага ва ҳалиги хотин киши билан Андреевга ваҳшийлик қилган бу йиртқичлар нечун унга бу хилда мулозамат кўрсатишяпти? Нега? Шу пайт ногоҳ эсига бир воқеа тушди.

...Ҳали талаба ёшига етмаган пайти. Бир куни далада мол боқиб юрган эди, катта тол тагида бир гала чумчуқ гуж бўлиб чирқиллашаётгани устидан чиқиб қолди. Яқин борди. Бундоқ қараса, нақ билакдек келадиган йўғон чипор илон чумчуқлар яқинида тек турибди. Илон худди кўзойнак тақиб олгандай, кўзлари гардишли. Онда сонда интичка айри тилини чиқариб, чумчуқларга ўйнатиб кўяди. Содда чумчуқлар худди сеҳрлангандай аста-секин илонга яқинлашаверди. Бир чумчуқ илон оғзидаги қилпинг-қилпинг қилган нарсани чувалчанг деб ўйлади-ми, илон оғзига етиб борди. Оёғини узатганича ғойиб бўлди. Кейин яна бир чумчуқ борди, ундан кейин яна бири...

Шербўта ҳозирги офицер мулозаматини худди ўша илон аврашига ўхшатди. Офицернинг кўзойнак тақишида ҳам кўзлари гардишли илон билан қандайдир ўхшашлик бор эди. Шербўтанинг бадани жимираб кетди. Шу пайт офицер келиб унинг елкасига қўлини қўйди.

— Ке, дўст бўлайлик. Шу ромни дўстлигимиз учун ичайлик, қани.

Шербўта офицерга бир қуш қараш қилди-да, «ҳа, бу аблаҳ ўша илон чумчуқларни авраб қомига туширгандай, мени авраб, тузоғига илинтирмоқчи», деди дилида.

Офицер бошини эгиб ўйланиб ўтирган Шербўтага бир зум тикилиб турди. Кейин таржимонга боқди.

— Майли. Роса ўйланиб олсин,—деди темир калтагини ўйнатиб.

Офицернинг ҳозирги қиёфасида такаллуфдан кўпроқ таҳдидга яқин ифода бор эди.

Шербўта эса «Сен нима деяпсан» ҳам демай, бир аллозда миқ этмай тунд ўтирарди. Таржимон асирга гап таъсир қилмаганлигидан талмовсираб қолди, кўзларини жовдиратиб бир унга, бир офицерга қаради.

Офицер хонанинг у бошидан бу бошига бир-икки бориб келди-да, таржимон орқали ундан сўради:

— Қайси танк қисмида хизмат қилияпсан?

Шербўта индамади.

— Қанақа танк минардинг?

— Сендан сўраяпман, командирилинг ким?

Шербўтадан садо чиқмади. Офицернинг зардаси қайнади. Темир калтагини ўйнатиб, ўзув столи ёнига келди. Шербўтанинг комсомол билетини олиб, унинг олдига қайтди.

— Сен хизмат қилган қисмда мана шунақа билети борлар нечтаю, большевиклар нечта?—деди унга билетни кўрсатиб.

Шербўта офицерга қараб ҳам қўймади.

Офицер ғайри-табiiй жилмайиб, унга сигарет тутди:

— Балким хумор бўлгандирсан. Ма, чек!

Шербўта, гўё гунг эди.

Ҳозиргина юзида илжайиш қалқиган офицер баайни думини типритикан тишлаган иловдай тўлганиб, унга заҳарини сочди:

— Ҳайвон! Барибир гапирасан!—деди у ёнидаги унтер-офицерга хилма-хил темир асбоблар турган столни кўрсатиб. Унтер-офицер чаққонлик билан столдан бир арра сифат темирни олди-да, Шербўтанинг ёнига бориб, икки бетининг уч еридан кўндалангига тилиб ташлади. Тилинган жойлардан тирқираб чиққан қон юзларидан сизиб бўйнига оқа бошлади. Тилинган ерлар қаттиқ оғриб, Шербўтанинг афти буришиб кетди, аммо гинг демади. Фақат офицерга нафрат билан бир қараб қўйди. Бу исёнкор нигоҳ офицерга ханжардек санчилди шекилли, у зағча кўзларини чақчайтириб унтер-офицерга бақирди:

— Үзига келтир бу ҳайвонни!

Орадан қанча вақт ўтди номаълум. Шербўта ҳушига келиб қараса, ойнак-деразасиз қоронғи уйда ётибди. Бутун аъзойи-бадани зириллайди. Бошидан, юзларидан оққан қон бўйнида, кўкрагида қотиб қолган. Тамшаниб сўлагини ютмоқчи бўлган эди, нам келмади. Ана шу ҳолат устига эшикни очиб солдат кирди. Тагин ўша хонага олиб борди. У ерда яна ўша кўзойнакли зағчақўз офицер, ўша унтер-офицер ва таржимон, Бироқ, биринчи сафар кирганида зағчақўз офицер креслода чўкиб бемалол ўтирган бўлса, ҳозир эса, ёзув столи олдида қўлини орқасига қилиб тик турибди. Турқи хунук. Хонага беҳол кирган Шербўтанинг қонга беланган афт-ангорига бир зум қараб турди.

— Қалай? Ақлинг кирдимми?

Шербўтадан садо чиқмади. Офицер бақирди:

— Гапир!!!

Шу пайт эшикдан ўрта бўйли ефрейтор кириб келиб, офицерга честь берди:

— Жаноб капитан, бориб келдим.

Офицер ефрейторга «Бўпти» ишораси билан қўлини силкитиб қўйдида, ўшқирганча келиб этиги билан Шербўтанинг қорнига тепди. У қорнини ушлаганча букчайиб қолди. Ефрейтор қонга беланган Шербўтага тикилиб туриб, уни таниди, ҳайратланиб: «Ё тангрим, Шербўта-ку!» деди ичида. Шундай деди-ю, хаёлидан дадасининг «Бизни ўз юртимиздан Саидполвон жудо қилди... Бир кунмас-бир кун қасос олиш навбатиям келиб қолар...» деган гапи ўтди. Бирдан ранги ўзгариб, тиши гичирлади. «Мана, қасос олиш пайти келди!» деб қичқириб юбораёзди. «Ҳой, нодон! Ақлингни едингми, тўхта!» деган ички хитоб янгради. «Ким одил, ким жаллод кўриб турибсан! Отанг билан снингнинг нима бўлганини билиб келдинг-ку! Ё кўр-кўрона малайликни давом қилдирмоқчимисан? Энди ёшлигингдаги энг ширин хотираларингни ҳам оёқости қилгинг борми?! Кўзингни каттароқ оч!» Ефрейтор ўзини босди. «Ҳа, шунча нодонлик етар. Ким ҳақ, ким ноҳақ аён бўлди-ку», деб пичирлади-да, унга қайта тикилди: «Ҳа, худди ўзи, ўша ёшлигимда бирга ўйнаб ўсган ўртоғим Шербўта. Жағининг остидаги чандиғи ҳам ўша-ўша. Варрак учирамиз деб томдан йиқилиб тушиб, ўрик шоҳига илиниб қолганда тилиниб кетувди. Моҳира хола роса кигиз куйдириб кулини босган эди. Кейин Моҳира хола бизга ўзи пиширган сумалақдан қуйиб берганди, тоза

сумалакхўрлик қилгандик...» Ефрейтор чуқур тин олди. Бу орада унтер-офицер Шербўтани ўрнидан тургазди. Унинг ёқасидан олиб итариб борди-да, деворга тиради. Бир-икки марта бошини деворга урди, сўнг яна қорнига қаттиқ тепди. Шербўта полга юзи билан қулади. Ундан кўзини узмай изтиробда турган ефрейторда ички кураш жараёни борарди: «Хўш, ёшлигингда бирга ўсган ўртоғинга беришаётган азобни томоша қилаяпсанми?! Бу зулмга, сабринг қачонгача чидай олади?!» Ефрейтор гўё баданидан чумоли ўрмалагандай, жунжиқди. Тишлари гижирлади, қўли автоматни қидира бошлади.

У нима қилаётганини билмас, бу ҳаракати ўз-ўзидан содир бўлаётганди. Қуролини навбатчидан ҳали олмаганини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Шербўта эса, тешки зарбидан полда беҳол ётар, аъзо-йи-бадани карахт, қулоғи гувилларди. Назарида, улоқчилар тўдасига кириб, йиқилиб қолгану, отлар уни босиб, депсиб ўтиб кетишарди. Бир вақт қулоғига зағчақўз офицернинг шанғиллаган овози узоқ-узоқдан эшитилгандай бўлди. Офицер ўшқирганича унтер-офицерга фармон берди... У Шербўтани ўрнидан тургазиб, хонадан олиб чиқиб кетди. Шербўта эшик олдида қаққайиб фаромуш бўлиб турган ефрейторга эътиборсизлик билан бир қараб қўйди. Шербўта олиб чиқиб кетилгандан кейин зағчақўз офицер ефрейторга ўгирилди:

— Келганинг яхши бўпти. Қилган ишингдан кечқурун ахборот берасан. Ҳозир тездан Слабодкага бориб Бауэрга учра, кечга қадар ҳеч бўлмаса иккита ишонса бўладиган одам топинглар!

Ефрейтор Слабодка қишлоғига нима учун боришини яхши биларди. У ерда капитаннинг ёрдамчиси Бауэр Совет партизанлари ичига юбориш учун одам танлаш билан машғул эди. Капитан ефрейторга гаширар эди-ю, лекин ефрейторнинг эс-ҳуши зағчақўзнинг Шербўта ҳақида берган машғум фармонида эди. У капитанга: «Бажараман» деб ирғиб қўйди-ю, дилида, «Йиртқич! Мана кўрасан қандай бажарганимни...» деди-да, зудлик билан кабинетдан чиқди...

Қуёш ғарб томон оғиб қолган. Автоматлар билан қуролланган ўша ўрта бўйли икки солдат — бири олдинда, иккинчиси орқада, Шербўтани ўртага олиб ўрмон томон йўл олишди. Унтер-офицер унга «землянка қапайт» деган бўлса ҳам, уни отишга олиб кетишаётганини у аниқ

биларди. Офицернинг унтер-офицерга: «Ўрмонда гўрний ўзига қавитинлар», деган сўзини тушунган эди.

Икки солдат ўртасида ёлғизоёқ сўқмоқда ўрмон томон оёғини базўр кўтариб қадам ташлаб бораётган Шербўта кечадан бери туз тотмаган. Қалтак зарбидан ҳаммаёғи зириллаб оғрир, юзи ҳамон лўқиллар, аъзойи бадани карахт, хотираси ҳам хира, кўз ўнгида гоҳ Андреев, гоҳ яланғоч хотин киши, гоҳ ярадор аскар билан эчки етаклаган бола ғира-шира гавдаланади, «Масков таслим бўлди» деган иборани тушида ўқидими, ўнгидами хотир-лолмай борарди.

У маст кишидай чўқалиб бир-икки юз қадам босди-да, ниманидир ўйлаб, бошини кўтариб четга боқди. Қаради-ю, сўқмоқ бўйидаги кекса болут дарахтига кўзи тушди. Унинг бутун шоҳлари куйиб, синиб, фақат ёлғиз танаси қолганди. Фашистларнинг неча бомбасию неча снаряди унинг бошида ёғилди экан? Ости гор мисоли кавланиб кетган. Тилинган танасидан сарғиш кўпик оқиб ётибди. Лекин дарахт ҳамон мардонавор тик турибди. У гўё Шербўтага: «Ҳой, йигит! Билиб қўй! Бошимдан қанчалар ўқ ёғдирмасин, барибир таслим бўлмайман!» деяётгандай туюлди.

Шербўта анча жойга боргунча дарахтдан кўзини узмади. Аввали унга таассуф билан тикилди. Сўнгида «Офарин!» деди дилида. Фикран шундай дедию, бирдан ўзида руҳий тетиклик ҳис қилди. Жисмига иссиқ қон югурди. Сергакланиб, солдатларнинг ўзаро гапларига қулоқ солди. Олдинда бораётган чап кўзи қиссиқ солдат киссасидан бир немис аёлнинг суратини олиб, орқадаги солдатга кўз-кўз қилди:

— Қалай? Кечаги хонимга ўхшайдими?

Аёл ярим яланғоч эди. Солдат узоқ тикилгач, «ўзгинаси-ку», деди ва қўшиб қўйди:

— Гаис, сенга тан бердим, хоним сенга насиб қилсин.

Гапларининг мазмунига қараганда, ўтган якшанба кечида қандайдир катта шаҳарни ишғол қилиш шарафига штабда тантанали кеча ўтказишган ва шу кечада бир артист аёл концерт берган. У ўз ҳусн жамолию, ноз-карашмалари билан солдатларни маҳлиё қилган. Эҳтирос билан бўлаётган ҳангома ана шу аёл устида борарди.

Ўрмонга яқинлашиб қолишди. Шербўта солдатларни шамғалат қилиш хаёли билан банд эди. У ўйлана-ўйлана қўлидаги белкуракни ишга солишга қарор қилди.

Ўрмонга эллик-олтмиш қадам масофа қолди. Ҳар бир

даққа ганимат эди. Шербўта белкурак билан аввал орқада келаётган солдатни, сўнгра унисини саранжом қилишга аҳд қилди. «Фақат бир зарб билан», деди ичида. Орқасига қараш хатарли, шубҳа туғдиради.

Шербўта орқада келаётган солдат билан ўзи орасидаги масофани тахминан чамалади-да, одимини хиёл секинлатди. Шу пайт олдиндаги солдат чекиш учун тўхтади. Шербўтанинг «гурс-гурс» уриб турган юраги унга шивирлади: «Қани, бўл! Қулай пайт». У ялт этиб кетига қайрилдию, «шилқ!» этган овоз чикди ва солдат «гуп» этиб уа-ла тушди. Шарпани эшитиб, олдиндаги солдат қайрилиб қарагунча бўлмай, белкурак қирғоғи бор зарби билан унинг бошига тушди...

Шербўта жонталашаётган икки солдатни бир зумда тинчитиб, йўл четидаги снаряд тушган чуқурга жойлади. Энди қочмоққа шайланган эди, мотоцикллар овози эшитилди. Қаради, штаб томондан арава йўлдан иккита мотоциклда тўртта немис келарди. Масофа беш-олти юз метрлар бор. Ҳадемай этиб келишади, қочиб қутулиш мушқил. «Таваккал, яна бир бор интилиб кўрай-чи, ё бор, ё йўқ» деди-да, солдатнинг бўйнидаги автоматга ёпишди. Шу пайт бир нима шитир этгандай бўлди. Бундоқ қараса, тепасида автомат ушлаган ефрейтор турибди. «Бу аблаҳни бояги захчакўз офицер қошида кўргандай бўлувдим» деди-ю, автоматни олиб, тепкига қўл узатди.

— Шербўта, тур ўрнингдан, дўстим! Анчадан бери ўрмонда сизларни кутиб турган эдим, менсиз ҳам уларни ўзинг тузладинг,— деди ефрейтор ўзбекчалаб.— Тез автоматни олиб ўрмонга қоч, уларни мен тўсаман. Ҳамқишлоқларга салом айт, мен Йўлчиман!

— Йўлчи!— Шербўта ҳайрат билан ефрейторга тикилди. Қаршисида ўша ёшлигида бирга ўйнаб-ўсган қорақош, кўзлари ўйноқи, қошиқ юзли, динг қулоқ Йўлчи фашист ефрейтори формасида турарди! Аммо, у ёшликдаги хушчақчақ дўсти Йўлчи эмас, ҳозиргина унга ўлардай азоб берган фашистлар ефрейтори эди. Шербўта нафрат билан: — Фашист!— деб ўшқирди-да, уни отмоқчи бўлиб автоматни ўқталди.

— Тўхта. Ҳой аҳмоқ, нима қилаяпсан? Тез бўл, фашистлар яқинлашиб қолишди, у ёғини кейин биласан, тур қоч!— деб хитоб қилди ефрейтор қўли билан ўрмонни кўрсатиб.

Шербўта Йўлчига бир зум бақрайиб қараб турди. Кўнглидан «Балки Йўлчи ўзимизнинг одамдир» деган

гап ўтди-да, бирдан мотоцикли фашистларга кўзи тушиб, автоматни ола ўрмонга қараб ўқдай отилди. Ўрмонга кириб олган ҳам эдики, Йўлчи турган жойдан автоматнинг сидирғасига тариллаган овози эшитилди...

ЙЎЛЧИ

Уруш бошланган пайтда Йўлчилар оиласи Херсон областининг Маринка қишлоғида истиқомат қиларди. Отаси Боймат ака урушнинг биринчи кунлари немис самолётлари томонидан ташланган бомбадан ҳалок бўлиб, онаси ўн етти яшар синглиси билан қолганди. Йўлчининг ўзи эса бу вақтда Днестр дарёси бўйида сапёрлар қисмида шофёрлик қиларди.

Кунлардан бир кун тонг чоғида ғарб томондан самолётларнинг ёқимсиз вағиллаган товуши эшитилди. Орадан ҳеч қанақа ўтмай, теварак-атрофга чийиллаб бомбалар туша бошлади. Бир бомба даҳшат солиб чинқириб казармалар қаршисидаги спорт майдончасига тушиб, қаттиқ портлади. У жойдан олтмиш-етмиш метрча нарида Йўлчи турган ерни қаттиқ силжитди. Кейин катта замбаракларнинг бўкириши эшитилди.

Қуёш чиққанда ҳаммаёқни чанг ва тутун қоплаб олган, ҳеч нарса кўринмасди. Казармалар ёниб ётар, ҳаммаёқ тўс-тўполон. Автомашиналар ва пулемётлар ўрнатилган мотоцикллар йўлни чангитиб, шитоб билан шарқ томон ўтиб борарди. Машиналар эски қабристон ёнидаги кўприқдан энди ўтганда Йўлчи бошқараётган машина мотори худди йўтали тутган кўксовдай бир икки пақ-пуқ қилди-да, ўчиб қолди. Колоннани кузатиб келаётган старшинанинг саволига Йўлчи: «Бензин келмай қолди» деб жавоб берди. Старшина; «Тез тузатиб орқамиздан етиб бор», дедию, йўлида давом этди.

Йўлчи ёрдамчиси билан икковлашиб капот ичига энкайиб моторни кавлаштираётган эдилар ҳамки, кўққисдан мотоцикллар овози эшитилди. Сал ўтмай немислар етиб келишди. Йўлчи бир зум саросимага тушиб турди-да, ногоҳ дадасининг: «Худога солдим. Бир кунмас бир кун бизнинг ҳам додимиз худога етиб, қасос олиш навбати келиб қолар...» деган сўзлари эсига келди. «Бўлар иш бўлди. Немисларга кимлигимни яхшилаб тушунтираман, у ёғини кейин кўрарман...» деди дилида. Бу орада учта мотоцикл келиб, машина олдида тўхтади. Йўлчи

ёрдамчисига ҳеч нарса демай мотордан четланди. Олдидаги мотоциклда ўтирган унтер-офицернинг яқинига келиб у билан юзма-юз бўлди:

— Мен Совет ҳукуматидан норози кишиман, қулоқ боласиман, сизларга хизмат қилишни хоҳлайман,—деди чала-чулла немисчалаб.

Унтер-офицер Йўлчининг гапларига тушунди шекилли, сўйлоқ тишларини кўрсатиб илжайди. Машинанинг нариги томонида гезариб турган Йўлчининг ёрдамчиси «сволич!» деб ўшқирди.

— Шеригинг нима деяпти?!—сўради унтер-офицер.

— Э, у ёмон одам.

Унтер-офицер Йўлчининг ёрдамчисига ит қараш қилди-да, яна Йўлчига юзланди.

— Бу нима?—кузовни ишора қилди у.

— Мина.

Унтер-офицер иккинчи мотоциклдаги автоматли иккита солдатнинг бирига Йўлчини имо қилиб буйруқ қилди:

— Бу йигит керак. Олиб бориб Абвер группаси ихтиёрига топшир.—Унтер-офицер иккинчи мотоциклдаги солдатга ўгирилди,—мана буни асирлар лагерига топшир, у билан кейин гаплашамиз...

Шу пайт чап томондаги ўрилмай қолган арпазорда кўплаб немис танклари пайдо бўлиб, улар томон ўрмалаб кела бошлади.

Абвер фашистлар Германиясининг ҳарбий разведка органи бўлиб, унга ашаддий Гитлерчи, каллакёсар разведкачи адмирал Вильгелм Канарис раҳбарлик қиларди. Бу кўп тармоқли органи фашистлар чет давлатларда террорлик, қўпоровчилик, жосуслик ва бошқа разведка ишларини кенг миқёсда олиб бориш учун ўзларига таянч қилиб олишганди. Абвернинг оператив бошқармаси қараморида «Абверкомандалар» ва уларга бўйсунувчи «Абвер бўлинмалар» ташкил қилиниб, улар ҳарбий қисмларда жойлашган эдилар.

Немис солдати Йўлчини чегарадан беш-олти чақирим ичкарида жойлашган ана шундай бўлинмалардан бирига олиб келди. Бу абвер бўлинма фашистларнинг мото-механизациялашган дивизияси қошида бўлиб, қалин дарахтзор ичида, ер остида бетондан қурилган бинода жойлашган эди. Жилосиз электр лампалари ёритиб турган чўзиқ кабинетда бизга таниш захчакўз капитан Бергер ўтирарди.

Йўлчининг «ғалвир»дан ўтиши кутилмаганда узоққа

чўзилмади ва уқубатсиз ўтди. Бунга тасодифан учрашиб қолган «ҳамюрти» сабабчи бўлди...

Уни уч киши ётган хонага киритишди. У кириб келганда уч кишидан икkitаси бир бурчақда қаллаларини бир ерга қўйиб ярим овозда гаплашиб ўтиришарди. Ёшлари йигирма бешнинг тепасида, жўнгина кийинишган, афтангорларидан кавказликка ўхшашарди. Учинчи киши дераза ёнида бошини деворга тираб, кўзи юмуқ, хаёл суриб ўтиргандай эди. Йўлчи кирганида учови ҳам унга эътиборсизгина қараб қўйишди. Йўлчи эса уларни синовчан назар билан бирма-бир кўздан кечирди. Диққатини дераза ёнида ўтирган ўзига тортди. У ўттиз беш ёшларга борган юзи чўзиқ, озгин, қорачадан келган, кўзлари қаррига ўрнашган, ранги заҳил, сочи қора, лекин таралмаган.

Йўлчи бу мискин сифат кишига астойдил тикилди. Кўзига танишдай туюлди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлиб чиқди. Секин-аста ҳол сўрашиб, бир-бирини таниб олишди. Биринчи бўлиб Йўлчи: «И-е, Давронбек акамисиз?!» деб кўришди. Иккови омонлаша кетишди...

Давронбек Маринкага Йўлчилар оиласи билан бир вақтда Булоқбошидан кўчирма бўлиб келганди. У муқим бир жойда ишламай, бозорларда қимматбаҳо буюмлар сотиб, чайқовчилик қилиб, олтин тўплар эди. Сири фаш бўлишини сезиб, ўттиз еттинчи йили ёз кунларининг бирида зимгойиб бўлди. Йўлчи уни ўша кезларда кам кўрган ва кейинги кечмишларидан беҳабар эди. Мана, беш йил ўтиб, фавқулудда учрашиб қолишди.

Давронбекнинг қиёфаси ўнгайсизланганнамо бирпас ўзгариб турди-да, кейин Йўлчини ўзига яқин тутган бўлиб, ўз саргузашти ҳақида шундай деди:

— Шу дегин ука, жаҳонгашталиқ менга отамерос. Беш йилда дунёнинг хийла ерини айланиб чиқдим... Охири зерикиб, бундан бир ойча муқаддам юртимизга қайтмоқчи бўлдим. Швецариядан Германия чегарасига ўтган еримда немислар «ҳужжатинг чатоқ экан», деб ушлаб қолишди. Кимлигимни уларга роса тушунтирдим. «Бўпти, кўрамиз» деб ваъда беришди-ю, лекин ўшандан бери гоҳ у ерга, гоҳ бу ерга юбориб сарсон қилишяпти. Бу ерга юборишганигаям ўн кунча бўлди. Ётишим шу. Кечадан бери «Россия билан уруш бошланди» деган гаплар юрибди. Нима қилишга ҳайронман, кўнглим ғаш, бошим қотган...

Давронбек шу гапларни айтди-ю, юзи бирдан алланечук товланиб, ичида: «Тавба! Бу қанақа масхарабозлик.

Ймонингни ютиб, укавг тентлик ҳамқишлоғинга нима-лар деб алжираяпсан?» деди-да, беихтиёр ҳақиқий кечмишини кўнглидан ўтказди:

...Оқшом чўкканди. Хотинини кекса ота-онасининг уйида қолдириб, ўн йилга етадиган олтин, турли жавҳарлар ва пул олиб, Сочига жўнади. У ердан Батумига келди. Бир ойча Батумида ва Чорух дарёси бўйларида сағғиди. Маҳаллий кишилардан муғамбирлик билан чегара йўлларини сўраб олиб, Туркияга қочиб ўтди. Чунки, «Германия, Япония, Италиядан иборат учлик ҳарбий иттифоқдош давлатлар яқинда советларга ҳужум қилиб тор-мор этади», деган миш-мишларни эшитган эди. Ун-гача Туркияда жон сақлаши кулай деб ўйлади. Шундай қилиб, икки ой Истамбулда турди. Кейин Анқарага борди. У ерда яна эски касби чайқовчилик билан шуғулланди. Бир кун заргарлик бозорида йирик жавҳар кўзлик узугига туркча биладиган оврўполик бир йигит харидор бўлди. Узукни унга сотди. Шу баҳонада у билан таниш бўлиб қолди. Тез-тез учрашиб туришди. Унга ўзини танитиб, бу ерга давлат органлари таъқибидан қочиб келганини айтди. Орадан бир ойча ўтдимиз, ўша таниш кечки пайт «Шайх Ислом», кўчасидаги бир кўркем ҳовлига бошлаб борди. У ерда буларни қоп-қора Френч кийган бир немис офицери кутиб олди. Роса меҳмон қилди, ром ичишди. Охир-оқибат немис ҳуфяларининг тузоғига илиниб, уларнинг чизган чизиғидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Кейинроқ Германияга бориб олти ойлик махсус ҳарбий курсда ўқиб келди. У ерларда билимдон муҳожир ўзбек йигитларидан таниш орттиришга ҳаракат қилди. Шу орада ўз «шэфини» Истамбулда яшайдиган иккита муҳожир ўзбек йигити билан таништириб қўйди... Уруш бошланиш олдидан уни Германияга юборишди. Мана, учинчи кундирки, шу «махсус» лагерда туришти. Бу ерда «жафокаш» ниқоби остида асир олинганлар орасидан Абвер учун қўпоровчилар, жосуслар ва фитначи игвогарлар танлаши кёрак. Ажабки, унга ҳамюрти дабдурустдан тўғри келиб турибди. Энди у фақир жаҳонгашта сифатида ҳамюртининг астар-аврасини ағдаради...

Давронбек кечмишни хотирасидан ўтказаркан, Йўлчи-га боқиб ясама жилмайиш қилди:

— Гап мана шунақа. Хўш, укам, ўзинг не мақсадларда келдинг бу ерларга?

Йўлчи Давронбекка дадасининг Совет ҳукуматидан нолиб юришини, қасос олишни сабрсизлик билан кутаёт-

ганини ва ўзи шу мақсад йўлида хизмат қилиш учун асирга тушганлигини батафсил гапириб берди...

Капитан Бергер уч-тўрт кундаёқ ўз ишончли одами-дан Йўлчи ҳақида етарли маълумотга эга бўлди. Лекин, ҳар эҳтимолга қарши, яна беш-олти кун сақлаб, ниҳоят, у хизматга ҳозир эканлигига узил-кесил ишонди. Афтидан, ўз одамининг Йўлчиларнинг ҳаётидан шахсан хабардорлиги асосий омил бўлди, чамаси. Шу туфайли бўлса керак, Йўлчи Абвернинг «маънавий бардошини синаш» чиғиригидан ўтмади.

Шу тариқа, Йўлчи лагердаги ҳаётининг ўн иккинчи куни немис солдати кийимида Абвернинг юқорида зикр қилинган бўлими жазо отряди хизматига отланди.

Ўн кундан кейин саҳар пайт Абвер бўлими шошилинч равишда кўчиш ҳаракатига тушди. Йўлчи бир неча солдат билан биргаликда ер остидаги бинодан ташқарига ҳар хил темир сандиқлар ташиб чиқаришда қатнашди. Уша куни Абвер бўлими ходимлари орасида Давронбекни унтер-офицер формасида кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Давронбек лагердаги ҳолатга бутунлай ўхшамасди. У ҳашаматли кийинган, юзи топ-тоза, юришлари салобатли эди.

Давронбек кибрли илжайиб Йўлчининг ёнига келди: — Ҳа, жигар? Танимаяпсанми?

Кўзини катта очиб қолган Йўлчи миқ этмади. Давронбек юзига жиддий тус олиб:

— Ҳайрон бўлма, кўникавер; ҳали бунақасини кўп кўрасан...—деди-да, кўзини қисиб қўйиб, ишини қилаверди.

Йўлчи Давронбекни худди тушида кўраётгандай, гўёки адашиб, нотаниш кишилар орасида юргандай ҳис қилди... Агар ёнидаги солдат тurtмаса анграйиб турарар эди. У ўзига келиб сархуш ҳолатда ер остидаги бино гомон қадам ташлади.

Шу куни машиналарда кун бўйи йўл юришди. Кун ботар олдида Украина қишлоқларидан бирида, пишиқ шишдан қурилган бир қаватли мактаб биносига жойлашишди. Бу ерда Йўлчи жазо отряди сафида қишлоқмақшилоқ юриб, коммунист ва партизан оилаларини топиб жазолаш, немисларга ҳайрихоҳларни саралаб, тегишли жойларга юбориш ва ўсмирлардан махсус эшелон тузиш ишларида қатнашди. У хизмат асносида Давронбек билан ҳам вақт-бевақт учрашиб турар ва кези келса шунчаки қол-аҳвол сўрашиб қўйишар эди.

Йўлчи Абвер бўлинмаси жазо отряди сафида хизмат қила бошлаганига бир ойча бўлди. Шу вақт ичида немислар учун ҳайрихоҳлар жалб қилишдаги топшириқларни яхши бажаргани учун Бартер мақтовига сазовор бўлди. Яхши кайфиятда юрган пайтида бир ёвузликнинг шоҳиди бўлиб, таъби анча тирриқ бўлди. Воқеа шундай эди:

Абвер бўлинмаси жойлашган мактабнинг кун юрарида асир олинган ҳарбийлар лагери бор эди. Лагер атрофи тиканли симлар билан ўраб қўйилганди. Лагердан икки чақирим шарқда бир қишлоқ, қишлоқдан унча узоқ бўлмаган ерда чоққина ўрмон, ундан сал нарида яна бир чўзиқ ўрмон бор эди. Абвер бўлинмаси томонидан ана шу ўрмонда партизанлар борлиги аниқланганди. Бир унтер-офицер ва Давронбек Бергернинг махсус топшириги билан Йўлчини, бир мерган солдатни ва яна автоматли ослдатни олиб кечки пайт лагер олдидаги бутазорга боришди. Иккита автоматли солдат бутазорга беш кишини олиб келишди. Бешови ҳам қизил аскар кийимида эди. Уларнинг иккитаси ўша Йўлчи билан бирга «махсус» лагерда ётган кавказлик йигитлар эди. Кун ботар олдида унтер-офицер билан Давронбек уларга алланималарни тушунтириб лагердан «қочиришди». Йўлчилар уларнинг кетидан «қувлашди». Автоматлардан ўқ узилди. Лекин Йўлчи билан автоматли солдатларга фақат четга қараб отишни тайинлашганди. Топшириққа биноан автоматлардан ҳавога қараб ўқ отилди. Мерган солдат эса икки унтер-офицер ўртасида милтигидан ўқ чиқармай борарди. «Қочоқлар» чўзиқ ўрмонга яқинлашган эдилар, унтер-офицер автоматчиларга: «Четга қараб отишни жадаллаштиринглар!» деб буйруқ берди-да, мерган солдатни четга тортиб бир нималар деди. Кейин мерган солдат унтер-офицернинг командаси билан ота бошлади. Ҳар ўқ узаганда «Қочоқлар»дан бири қулаб тушарди. Шундай қилиб, чўзиқ ўрмонга фақат бир кишигина қочиб кирди, холос. Қолган тўрт киши ўрмон яқинида мерган солдат томонидан отиб ўлдирилди. Улганлар орасида Йўлчи билан бирга лагерда бўлган йигитлар ҳам бор эди. Ҳадемай кун ботиб қоронғи тушди. Қоронғида ўз жойларига қайтиб келишар экан, Йўлчи юз берган воқеанинг қабиҳлигини ўйлаб, найранг қурбонларига ачинди. Ниҳоят, Давронбек билан ёнма-ён бўлгач, паст товушда ўзбекча-лаб унга:

— Бу нима қилиқ бўлди. Бир эмас, тўртта беғуноҳни ўзларинг отиб ўлдирдиларинг-ку?!— деди таассуф билан.

Давронбек Йўлчига ачитиб месатди:

— Бу ерда суриштириш йўқ! Акс ҳолда пушаймон бўласан!

Бу совуқ жавобдан кейин Йўлчи баттар хафа бўлди. «Демак, бир кунмас бир кун менинг қисматим ҳам шундай бўлиши мумкин эканда...» деб қўйди.

Шу куни ярим кечада, чўзиқ ўрмондан бутунлай қарама-қарши томондан партизанлар ҳужум қилиб, темир йўл станциясида турган турли калибрдаги тўплар ва снарядлар юкланган эшелонни портлатиб юборишди. Заҳирадаги танк дивизияси штабига бомба ташлаб, дивизия командири генерал Беккерни ва яна бир неча офицерни ўлдиришди.

Тонг отганда партизанлардан ўч олиш мақсадида Бергер бошлиқ жазо отряди темирйўл ёқасидаги Сухарка қишлоғини ва «асирлар лагери» олдидagi қишлоқни ўт қўйиб тамомила ёндириб ташлади.

Йўлчи Сухарка қишлоғига ўт қўйишда иштирок этди. У черков ёнидаги черепица томли уйнинг ҳовли айвонига бехос кириб, лол бўлиб қолди. Бир аёл икки гўдакни қучоқлаб олиб ўт ичида қолиб кетди. Гўдаклар олов ичида чинқиритганча қолишди.

Йўлчи шу лол ҳолатда Давронбекнинг айтган иккита гапини кўнглидан ўтказди. Биринчиси — Бир куни Давронбек гап орасида Туркияда бир кино кўрганини ва кинода ўрмондаги ёввойи бўрилар бир ташландиқ гўдакни боқиб катта қилганларини айтиб берганди. «Наҳот, булар ўша ёввойи бўриларча ҳам бўлмаса?..» деди. У Давронбекнинг унтер-офицер формасида кўрган пайтдаги: «Ҳайрон бўлма, кўникавер, ҳали бунақасини кўп кўрасан», деган гапини эслаб:

«Ҳа-а, Давронбек шунақа ёвузликларни шаъма қилган экан-да. Яна қанақасини кўрарканман», деди ҳардамхаёллик билан...

Яна бир неча кун ўтди. Абвер бўлинмаси фронтга яқинроқ ерга кўчди. Шу орада Йўлчига ефрейтор унвони берилди. Бергер Йўлчини Совет армиясида сержант унвонида хизмат қилганини ҳисобга олдимиз, ёки бошқа бирон мақсадни кўзладими, ҳайтовур унга ефрейтор унвони беришни лозим топди. Бир сир фақат унинг ўзигагина аён эди.

Йўлчи юрагини эзаётган хаёллар билан юрган кунларнинг бирида кимдандир отасининг ҳалок бўлганини эшитиб, баттар руҳи тушиб кетди. Бундан хабар топган

Бергер: «Дўстим, ўзингни тут. Вақти билан руслардан ўч оласан. Отангинг ўлими — бу, сўзсиз, большевикларнинг иши. Немислар келса қулоқлар, албатта, уларга ёрдам беради, деб уни ўлдиришган. Чидаб тур, бугун-эрта қўшинларимиз Херсонга кириб боришади. Ушавдан кейин сен ўйингга бориб келасан, рухсат бераман», — деб Йўлчини авради.

Бир неча кун ўтгач, Бергер Йўлчига рухсат берди. Аммо олдиндан: «Херсондаги бари бизга ишончли бўлган одамларнинг рўйхатини олиб келасан», — деб тайинлади.

Йўлчи Маринкага жўнади. Кун кечга тортган паллада уйига етиб келди. Уйларининг харобаси чиққан. Кўзи тушиши ҳамон ваҳима босди. Шошилиб ичкари кирди. У кўчадан кириб келганда онаси билан синглиси бир томони куйиб вайрон бўлган айвонда аллақандай мис идишлар қорақуясини тозалаб ўтиришган эди. Йўлчини немис солдати формасида кўриб, бамисоли илондан сескангандай, кетларига тисарилиб тек қотиб қолишди. Онанинг кўз ўнгида ловиллаб ёнаётган уйи, ҳовли юзасида қора қонга беланган, таниб бўлмас ҳолатда ётган эрининг жонсиз жасади тикланди...

Синглисининг кўз олдида ғира-шира маҳал дағдага билан бостириб кирган автоматли икки фашист солдати намён бўлди... Она тилдан қолгандай лаблари титраб қотиб турар, сингил мук тушиб олиб ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Йўлчининг ҳайрати ошди. Салдан кейин у она томон бир неча одим босган эди, она кўзлари косасидан чиққудеён бўлиб қичқирди:

— Йўқол!!!

Йўлчи таққа тўхтади. Нима қилишини билмасди. Бир неча дақиқа серрайиб тургач, бир-бир босиб синглисининг ёнига борди.

— Ҳой, Меҳри, нима бўлди сизларга? Бундоқ тушунтирсанглар-чи, ўзи нима гап? — дея синглисининг бошини кўтарди у. Сингил акага бир ёвқараш қилди-ю, баттарроқ ўқирди.

Йўлчи карахт ҳолда келиб айвон устунига суянди-да икки кафти билан пешонасини ушлаганча ўтириб қолди.

Дақиқалар ўтди. Онанинг нафрат тўла кўзлари ўғлига қадалган. Қарамай деса жигарбанди. Уни кўрмаганига бир йил бўлди. Отпускага чиқиб, кўчадан кириб келганда чоғиб бориб бағрига босганди. «Оҳ, қандай кунларга қолдик-а?! Она бир ёниб, бир юмшаб, охири ўғлига хитоб қилди:

— Агар менинг болам бўладиган бўлсанг, устингдаги касофат кийимни кўзимдан йўқот!

Йўлчи чўчиб бошини кўтариб онага боқди. Онанинг серажин озгин юзи кўзёшлари билан ювилган эди. Йўлчи уйда фожиа юз берганини сезди.

Маълум бўлдики, урушнинг дастлабки кунлари фашист самолётлари пастлаб учиб келиб, Маринкани бир неча бор ўққа тутиб бомбардимон қилган. Шуларнинг бирида уйлари ёниб, онаси билан синглиси отасига аза тутиб юришган бир пайтда иккита фашист солдати кечқурун уйларига бостириб кириб, онасини калтаклашиб, синглисини омборхонага олиб кириб, зўрланган. Йигирма-йигирма беш кун ичида Йўлчилар хонадониде устма-уст шунча кулфат содир бўлган.

Бу машъум воқеалардан воқиф бўлган Йўлчи қаттиқ изтироб чекди, уйда бир кечагина тунади-да, эртаси кунни кўзлари қонга тўлган ҳолда йўлга тушди. Йўл бўйи фашистлардан қай йўсин ўч олишни ўйлаб борди. Фашистлар билан бирга бўлган шу бир-икки ой мобайнида юз берган барча воқеаларни хаёлидан ўтказди. «Бу вақшларнинг ҳамма-хаммасини қириб ташлаш керак», деди тутақиб. Аммо, қандай қилиб, бунга ақли етмасди.

Кўзлари қонга тўлиб, алам бигиздай ҳиқилдоғига санчилиб, аламдан кўкариб юрган кўзларида кутилмаганда Шербўтани кўриб қолиб, уни қутқариш ва фашистлардан ўч олиш пайига тушди...

ТАСОДИФ ШАРОФАТИ

Шербўта ўрмонга кириши билан қуёш ботди. Дарахлар учидеги офтоб шуъласи сўниб, ўрмонни қоронғулик босди. У илон изига ўхшаш ўрмон сўқмоғидан тобора ичкарига чолиб борди. Қўлида автомат. Ҳар йигирма-ўттиз қадамда орқасига бир қараб қўяди. Оёқлари толиб, чопишга мадори келмай нафаси қисса ҳам, аста нафасини ростлаб, яна югуради. Йиқилади, аста туриб яна олдинга интилади.

Шербўта қоп-қоронғи, жим-жит ўрмон қаърига кириб бораркан, Йўлчини ўйлар, фикри-зикри унинг халоскорлик қилганида эди. Ажабо! Бир вақтлар кўчирма бўлиб кетган Йўлчими у? Қанақасига фашистлар хизматига кириб қолди? Яна ефрейтор мартабасида. Ота-онаси қаерда экан? Ё ўшанда Германияга қочиб кетишганми-

кан-а? Бордию, шундай бўлса, фашистлар тарбия қилган одам нечун мени фашистлар қўлидан озод этди. Еки ёш-ликда бирга ўсганлигимизни андиша қилдими? Йўқ! Ундай бўлиши мумкин эмас!

Шербўта туни билан ўрмон кезиб, субҳидамда ўрмоннинг кун чиқар томонига етиб келди. У ёри яланглик эди. Ўрмон бўйлаб шарқ томон қатта йўл кетган. Олисида милтиллаб бир қишлоқ кўринарди. Қайси тарафга юришни билмай ўйланиб турган эди, беҳосдан машиналарнинг гувиллаган товуши эшитилди. Шербўта қўлини автомат тепкисига юбориб, ўзини бутазорга олди. Юраги тепина бошлади. Наҳотки шунча ҳаракати беҳуда кетса! Яна бир карра автоматни текшириб, буталар панасида дамани ичига ютиб, тек турди. Аста-секин шарқ ёриша бошлади. Машиналар кўринди. Бир зумда олдиндаги машиналар Шербўтага рўбарў бўлди. «Ўзимизникилар!» деб қичқирди-ю, буталар орасидан сапчиб чиқиб, усти ёпиқ машинага ўзини отди.

Ардивизионлардан бири ўтган кунги жангда душман қуршовида қолиб, танкчилар ёрдами билан қуршовдан чиқиб, ўз қисмига кетаётган палласи экан...

Шербўта ўз қисмини иккинчи кун топди. У ертўлага кириб келганида, комбат капитан Романов ва рота командирлари катта лейтинант Чоговадзе тушликдан сўнг харита устига энгашиб, аллақандай белгилар қўймоқда эдилар.

Романов Шербўтани зўрға таниди. Ҳайрат ичида унга синчковлик билан тикилди.

— Ҳа, нима бўлди?

Шербўта воқеани бошдан оёқ гапириб берди...

Романов бир нафас ўйланиб турди-да, Шербўтага қараб бошини тебратди:

— Сенга ҳам озмунча азоб беришмапти.

— Таниб бўлмайдиган қилиб ташлашинди-ку, йиртқиқлар, — қўшиб қўйди Чоговадзе.

Дарҳақиқат уч кун ичида Шербўта озиб-тўзиб, юзлари тилиниб, ачинарли бир ҳолга тушиб қолганди. Юзларидаги жароҳат маддалаб, пишиб кетганди. Романов қовоғини солиб жаҳл билан ўрнидан турди. Ердан бошини олмай у ёққа-бу ёққа юрди-да: «Ҳа, ҳали ҳисоблашадиган вақтлар ҳам келиб қолади», — деди-да, Шербўтага буюрди:

— Сен ҳозир санбатга бор. Даволан. Қолган гапларни кейин гаплашамиз. Қани, буйруқни бажар!

Шербўта комбатга бир лаҳза қараб туриб, нимадир

демоқчи бўлди-ю, лекин фикрини йиға олмади. Бўштоб-гина «естъ» деди-да кетига қайрилмоқчи бўлган эди, худди биров орқасидан келиб тақимига ургандек, шилқ этиб ерга йиқилди...

Шербўта санбатда уч кун ётди. Иситмаси ҳадеганда тушмади, жароҳатлари ҳам тузалавермагач, дала госпиталига жўнатилди. У ерда жароҳатлари секин-аста битиб, куч-қувватга кира бошлади.

Этидаги жароҳатлар битидию, ammo дилидаги жароҳат унга ҳеч тинчлик бермасди...

Ҳаётда шундай ҳодисалар учрар эканки, киши уни бир лаҳза ҳам унутолмас ва ўйламасдан юролмас экан. Шербўтанинг хаёлида кечаю кундуз ўша кунги Андреев билан хотин киши ва ярадор аскар билан эчки етақлаган бола фожиаси ва Йўлчи билан тасодифан учрашиб қолгани эди. Эчкини бола жасади устига келиб «бе-е» дейиши кўз олдидан сира нари кетмасди.

Ниҳоят, август ойининг ўн саккизинчи кuni ўз қисмига жўнади. Батальонини кечки пайт ўрмондан топди. Батальон штабининг буйруғи билан хизмат ўташ учун ўз взводига борди.

Шербўталарнинг начоқланган танки ўрнига бошқа эскироқ танк беришибди. Лекин худди ўша танкига ўхшаган «Т—34» экан. Уқловчи билан наводчикликка яна йигитлар келишибди.

Шербўта ўрмон оралаб ўз взводига келганида танкичилар танкларнинг айрим шикастланган ерларини тўзатиш билан шуғулланишаётган эдилар. Жанговар дўстларидан ажралиб гамгин юрган Шербўта ўз танки ёнига келиб, танкни артиб турган таниш йигитни кўриб бирдан чеҳраси ёришиб кетди.

— Епирай, дўстим Орзубек, осмондан тушдингми?— деди у билан қўл бериб кўришаркан.

— Осмондан эмас, олмазордан келдим, дўстим.

Шербўта Орзубек билан танкилар билим юртидан тасодифан танишиб қолганди. Орзубўк ўш вилоятининг Кўчкор қишлоғидан эди. Гап кетса нуқул олмани мақтагани-мақтаган, уруш тугаса, бизникига борсанг, олмахўрлик қиламиз, деб хўрсиниб қўярди.

БАСОАТ ТАЪҚИБ ОСТИДА

Йигирма биринчи май. Шанба. Район комсомол қўмитасида ишлай бошлаган Басоат бугун ишдан барвақт

қайтди. У уйга кириб келиши ҳамон кекса вок тагидаги сўрида ҳамир қориб ўтирган аяси унга мурожаат қилди:

— Қизим, эрта келганинг яхши бўлди. Солижон жамоамиз ишдан бўшаб уйда ётганмиш. Эл қатори биз ҳам у кишининг яхшиликларини кўп кўрганмиз. Уйга бориб ҳол сўраб қўйсанг ёмон бўлмасди.

— Ая, ўзим ҳам шу мақсадда келдим.

— Яхши ўйлабсан қизим.

Басоат ичкарига кириб уст-бошини алмаштирди. Эгнига мунчоқ гулли оддий чит кўйлак кийиб, бошига кулранг дурра ўради. Бир оз қант-қурсни газетага ўраб уйдан чиқди. У гузардан ўтаётганида олтмиш-етмиш одим нарида, қишлоқ Совети биноси олдида Қимсан иккита ўсмир йигит билан гаплашиб турганди. У кўз қири билан Басоатни қайси уйга кириб кетганини кузатиб қўйди...

Орадан уч кун ўтгач, Басоатни Райкомнинг ташкилий бўлим бошлиғи Бектемировнинг хонасига таклиф қилишди. Басоат кириб келганда хона деворига осиб қўйилган соат миллари ўн бўлганини кўрсатиб турарди. Оқ жу-жунча кител кийган Бектемиров бир ходим билан гаплашиб ўтирганди. У Басоатга юзланиб, жиддий қиёфада ишора қилди.

— Ўтиринг.

Басоат қатор турган учта стулнинг бирини олиб, ходимга қарама-қарши ўтирди. Бектемиров қовоғини уюб гап бошлади:

— Ишлар қалай?

Басоат райкомга нима учун чақирилганини билмасди. Бектемировнинг совуқ муомаласидан эҳтиёткорлик билан қисқагина жавоб қилди:

— Бир наъи.

— Райком комсомолда ишлаётганингизни биласизми?

Бектемировнинг шубҳали саволига савол билан жавоб қайтарди:

— Ҳа, ўзи нима гап?

— Гап шуки, комсомол партиянинг ўнг қўли эканини яхши билсангиз керак деб ўйлайман?

— Билганим учун ишлаб юрибман-ку.

— Яхши билатуриб, райком бюроси партиядан ўчириб, ишдан олган кишига райком комсомол ходимининг хайрихоҳлик қилиб юришини қандай тушуниш мумкин?

Басоат нигоҳини Бектемировдан узиб, қуйи боқиб, ўйланиб қолди. Бир лаҳза хаёлан анча ерларни кезиб

чиқди. Шанба куни Солижон жамоанинг уйига кириб кетаётганида Кимсан кўрганини эслаб, дилида «Ғаламис, царров етказибди-да», деди асабийлашиб. Тунд чехра билан Бектемировга боқди:

— Қанақасига тушувсангиз тушуванверасиз.

— Саволга нега тўғри жавоб бермай кўрслик қиласиз, ойим қиз?!

— Ахборотингиз учун, мен сиз ўйлаган «Ойим қиз» эмасман. Райком Комсомол ходимман, исмим-фамилиям бор. Энди менинг жавобимга келсак, мен кўрслик қилганим йўқ, сволтингизга манад жавоб қилдим.

Бектемировнинг нафсонияти кўзиб, Басоатга кибрили кайлади.

— Ҳа, айтгандай, ўртоқ Алиева, айтинг-чи Иззатовнинг уйига дастурхон кўтариб борганингиз тўғрими?!

Басоат лабини буриб, ичида: «дастурхон эмиш, пасткаш» дедида жавоб қилди:

— Борганим тўғри. Ҳа, борсам нима бўпти?

Бектемиров қизишиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Яна нима бўпти дейди-я! Партиядан ўчирилиб, ишдан олингани фактми?!

— Аввало Иззатов инсон. Мен инсоний андишада ҳол-аҳвол сўрагани бордим. Қолаверса, уни партиядан ўчирилиши ҳам, ишдан олинishi ҳам мутлақо нотўғри.

— Ана холос!—Бектемиров баттарроқ қизишиб, икки кўлини кериб, «кўрдингми?!» дегандай Райком ходимига боқиб бош тебратди. Қалин лаблари титраб, сергўшт япалоқ юзига мос тушган йирик кўзлари захрини сочди. — Ахир, бюрода Иззатов ўзи ҳамма қилмишига иқроп бўлиб бўйнига олди-ку!

— Иззатов бюрода мардлик қилибди. «Бу машмашани пуфлаб шиширган бошқа бир шахс эди», дейишни ўзига эп кўрмапти.

— Ким экан у бошқа шахс?!

— Ўзингиз ардоқлаб юрган қариндошингиз Кимсан.

— Сиз бу гапни қаердан олдингиз?!

— Тўйда қатнашганлар айтишди.

— Бу қип-қизил туҳмат! Кўчадаги ҳавойи гапларга суяниб райком бюросига қарши иғво юргизиш ўтакетган ахлоқсизлик!..

— Ўртоқ Бектемиров!—гапни кескин бўлди Басоат, — Ноҳақ ҳақорат қилманг!..

— Бу ҳақорат эмас! Райком номидан сизни қаттиқ тартибга чақираман! Боринг, иккинчи бунақа номаъқул-

чилиқ қилманг!—деди Бектемиров қўли билан Басоатга эшикни кўрсатиб.

Басоат жаҳл билан: «тўхмат», «аҳлоқсизлик» эмпи!» деди-да, шартта ўрнидан туриб конадан чиқди...

* * *

Басоат мактабда ўқиб юрган кездари ён кўшниси Қаноатхоннинг ҳаётини кузатиб юрарди. Қаноатхоннинг икки қиз, бир ўғли бор эди. Турмуш ўртоғи Эргашали район омонат кассасида қоровул бўлиб ишларди. Намозгарда кетиб, кун ёйилганда келарди.

Басоат кўпинча эрта тонгда ўша ён кўшнисининг уйдан эшитилган «дук-дук» овоздан уйғонарди. Дилида: «Ҳа, Қаноатхон опа хамир қораяпти», деб қўярди.

Бир куни Басоат Қаноатхон опасини кўриб:

— Опа, жуда барвақт нон ёпасиз. Хамирени қачон қиласиз?—деб сўради қизиқиб.

Қаноатхон жилмайди:

— Агар хамиртурушим яхши бўлса, тонг ёришдан икки соат илгари хамир қилиб қўяман. Бордию, хамиртуруш эскириб қолган бўлса, ярим кечадаёқ хамирға уринаман. Нимага десангиз, хамирни кўпинча узоққа чўзилиб кетади. Ҳа, нимайди Басоатхон?

— Шундоқ, ўзим, барвақт нон ёпганингиз учун қизиқиб сўрадимда.

— Басоатхон синглим, болалар ухлаб ётишганда ҳаракат қилмасам ишга улгурмай қоламан-да.

Басоатнинг Қаноат опага ичи ачиди. «Кечаю кундуз тиним йўқ. Бечора, қачон ором олади?...» деб қўйди ўйланиб.

Кунлар ўтди... Биринчи май байрам тонғи. Қуёш ҳали уфқдан бош кўтаргани йўқ. Намойишда иштирок қилиш учун мактабига ошиқаётган Басоат кўчада Қаноатхон опасини кўриб беихтиёр тўхтади. У оёғида кирза этик, эғнида эски малла чит қўйлак, бошида кўкиш дурра, елкасида кетмон, бир қўлида кенжа қизи, икки боласини етаклаб далага кетаётган эди.

— И-е, Қаноатхон опа, бутун байрам-ку,—деди Басоат ажабланиб.

Қаноатхон кулимсиради:

— Э, Басоатхон, байрам деганингиз нимаси? Бизга қорнимиз тўйган куни байрам,—деди-да, кетаверди.

Улар анча ерга етгунча Басоат кузагиб турди. Хомуш тортиб, ўзига-ўзи гапиргандай: «Бу байрам ўзи кимлар учун?...» деди, хаёлга берилиб.

* * *

Асад. Чоршанба. Қўштепа қишлоғи. Қуёш қоқ тепага келган. Осмон офтоб кўрида ловиллаб ёнмоқда. Дарахтлар учигадаги барглар, гўё қимирлашга мадори йўқдай, беҳол бош эгиб туради. Ҳавода парранданинг оти йўқ. Энг жонсарак чумчуқлар ҳам чурқ этмай, дарахтлар қавагида жон сақлашмоқда. Фақат тиними йўқ хотин-қизларгина пахтазорда чеканка билан ҳалак эдилар.

Басоат «Навойи» колхозида ёш комсомол қизлар бригадасида қизлар билан бирга чеканка қилади. У кечкурун қизлар тўғарагида машгулот ўтказмоқчи.

Кун туш бўлиб, қизлар тушликка чиқишди.

Унта қиз битта бригада ташкил қилишиб, ўн етти гектар ерга пахта экишган. Бригада ерлари қақшаб ётган ацирлар этагида бўлиб, тўртта пайкалдан иборат эди. Бригадир Манзура исмли қиз. Қизлар бригада учун баланд ариқ бўйидаги иккита катта Оқтерақлар тагини тозалашиб, шийпон тахлит қилиб олишган. Қизлар ҳозир ўша ерга келишди. Манзуранинг учинчи синфда ўқийдиган Зарифа исмли синглиси иккита қумғонда чой қайнатиб қўйганди. Дастурхон ёзилди. Дастурхонда зогора нон, арпа нон ва бир оз буғдой нон муҳайё. Қизча чой келтирди. Басоат пиёлага қуйилган чойни бир хўпладия, пиёлани аста ерга қўйиб, қизчадан сўради:

— Зарифахон! Чойинг сассиқ-ку, сувни наердан олдинг?

Қизча андак изза тортиб, кўзлари жовдиради.

— Айтавер!—далда берди Манзура.

— Ҳу, анави еттинчи бригада шийпонидаги ҳовуздан, — қўли билан кун ботарни кўрсатди.

Гапта яна Манзура аралашди:

— Опа, ўн кундан бери ўша ҳовуздан сув ичаяпмиз. Чеканка бошланиши билан райондан топшириқ келиб, ариқларни бержитиб ташлашди. Чеканкадан кейин гўзага сув қуйиш мумкин эмас эмиш.

Басоат ажабланиб, Зарифа ишора қилган томонга назар ташлади. Икки-уч юз метр нарида катта тол кўринди. Толни тагида аёллар уймалашарди.

Басоат қизларга боқиб:

— Бўпти, сизлар чой ичиб ўтириб туринглар, мен гиз этиб ўша ерда бориб келаман,—деб ўрнидан турди.

Қайрағоч тагидаги сўрида ўтирган бригадир тут дарахтлари яқинида келаятган Басоатга кўзи тушиб: «Бу жонон ким бўлди, бу ерда нима қилиб юрипти?»—деб ўйлади. Сўнг ёнидаги ўсмир табелчисига боқди:

— Сен биласанми, у ким?

— Райком комсомолдан бўлса керак. Қизлар бригадасига кепти, деб эшитувдим,—деди табелчи, Басоатдан кўзини ўзмай.

Бригадир хотиржам ўтираверди. Тут дарахтларида ўн иккита беланчак қаторлашганди. Басоат беланчаклардаги гўдакларга назар солди. Иссиқда пўкиллаб ётган гўдаклар тепасида гиж-гиж пашша. Беланчаклардан сал беридида тут тагида бир хотин киши билан бир қиз бола безгак хуруж қилиб қалтираб ётишганди. Басоат қиздан: «Нимага уйлариңга кетмай бу ерда ётибсизлар?» деб сўраган эди, қиз «бригадир қўймади» деган жавоб қилди. Басоат шийпонга келди. Лекин шийпоннинг оти бор-у, ўзи йўқ эди. Катта тол шийпон хизматиғи бажарарди. Тол салқинида ўттиз чоқли хотин-қизлар давра қуриб, чой ичиб ўтиришарди. Толдан йигирма одимча берида катта ҳовуз, ҳовузга яқинроқ ердаги қайрағоч тагида бригадир табелчиси билан тарвуз еб ўтиришганди. Ҳовуздаги сувни бақатўни босиб, кўкариб кетган. Бамисоли кўкиш матолар чайқалган мағзавага ўхшарди.

Басоат аввал ўзига яқинроқ ердаги бригадир қошига борди. Унинг эғнида қора мунчоқ гулли кўкиш чит кўйлак, бошида пуштиранг дурра, оёғида кулранг бризент этик. Пуштиранг дурра офтоб нурида Басоатнинг чиройини янада очганди. Бригадир унинг ҳуснига суқланиб тикилди. Басоат салом-алиқдан сўнг ундан сўради:

— Нима учун касаллар уйларида эмас, далада ётишибди?

Ёши элликларга бориб қолган бўладан келган, юзи мош еган хўроздай қип-қизил, узун мўйловли бригадир пинағини бузмай, лоқайдлик билан жавоб берди:

— Улар касалмас, безгак. Ҳадемай ёзилиб кетишади. Басоатнинг жаҳли чиқди.

— Шунақа денг?! Сизда инсоф деган нарса борми, ўзи?!

Бригадир тепса-тебранмасди.

— Сиздан илтимос, мана бу табелчингизни идорага юборинг, биронта машинами, ё араваами топиб келсин.

Касал кишиларни далада ётиши яхшимас.

Бригадир бир зум ҳўмрайиб тургач, табелчиға юзлайди:

— Бор, топиб кел!

Басоат андак енгил тортиб давом этди:

— Наҳот, шундай сассиқ сувни одамларға ичирсангиз?— ҳовузни ишора қилди у.

Бригадир жиддийлашди.

— Ахир, ариқда сув бўлмаса осмондан ёғдираманми?

Басоат бригадирнинг юзига синовчан тикилди. Ичиди: «Бари бир, бу «губернатор» билан гаплашиб маза топмайман», деди-да, ёнига бурилиб, хотин-қизлар даврасига борди. Даврадан сал нарида ўнтача ярим ялангоч болалар тупроқ ўйнаб ўтиришар, яна беш-олтитаси оналарининг пивжида эди. Кўпчилик аёллар озгин, юзлари тўла ажин, офтобда қорайиб, қоқсуяк бўлиб қолишган.

Хотин-қизлар уч давра қуришганди. Дастурхонларда арпа нон, зогора нон ва қоп-қора буғдой нонлар ушатиб қўйилган. Уч даврада учта қумғонда чой.

Басоатнинг саломига аёллар чувиллашиб, «келинг, қизим, келинг, қизим» дейиша қарши олишди. Басоат биринчи давраға тиз чўкди.

Басоатнинг аёлларға «қалайсизлар, яхшимисизлар?» деб ҳол-аҳвол сўрашига жавобан, элдан бурун иккинчи даврада ўтирган, ёши тўхтаган, юзи қорамайиз, чўтир аёл шахдам жавоб қилди:

— Э, қизим, нима бўларди, олтин билан кумуш бўлармидик? Хотин зоти ўзи қалайдан битган. Биз ўша миси чиққан қалаймиз.

Бу аёлдан кейин бошқалар ҳам бирин-кетин гапга тушишди. Басоатнинг ёнида ўтирган озгин, қоп-қора аёл деди:

— Куну тун тиним йўқ. Бундоқ оёғимизни ёзиб, бемалол ўтирганимизни билмаймиз.

Яна бири:

— Кўнимиз мана шу сассиқ ҳовуз билан, ҳу анави сўрида ўтирган золимға қолган.

Ундан яна бошқаси илиб кетди:

— Эрларимизнинг ноз-фироқларини айтмайсизми. Ўзинг даладан ўлгудай чарчаб келасан. У забонсиз тўрам «ҳорма» дейишга ҳам ярамайди. Қовоғидан қор ёғади. Баъзан жонингдан тўйиб, бор-э, шу ёруғ дунёдан кечдим, деворнинг келади...

— Э-е, Умринисо!—Унинг сўзини бўлди, учинчи дав-
рада ўтирган, олд сочларига оқ оралаган, пешонаси сер-
тириш қотма аёл.—Сизнинг эрингиз ҳам ҳолва. Қўшним
Зебининг эрини худо йўлиқтирмасин. Яшмагур Гани-
сатанг районда ишлайдиган лабига қизил суртан турмас
хотинларга илиқиб чакана куйдирмади. Зеби бечора икки
бола билан йиғлайвериб, тутқаноқлик бўлиб қолди.

Давраларда висир-висир бошланди. Иккинчи даврада.
Басоатга орқа ўтириб ўтирган елкаси ямоқ кўйлакли
аёл висир-висирларни босиб деди:

— Э, биз ҳаммасиғаям чидаймиз. Бизга юртимиз тинч
бўлса бўлгани.

Қайси бир даврадан унинг гапини қувватлаган говуш
эшитилди:

— Ха, шуни айтинг. Бизга шу касофат уруш тезроқ
гумдон бўлса бас.

— Шунақа-ю, аммо-лекин, — эътироз билдирди, Ба-
соатнинг рўпарасида яланғоч боласини қучоғида олиб
ўтирган, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, кўзлари қаърига
ўрнашган аёл,—ўша урушдагилар ҳам биздан ортиқ
азоб тортмаётган бўлсалар керак?!

— Рост-да!—унинг сўзини маъқуллади, Басоатнинг
чап томонида ўтирган, озгин, кўзлари киртайган, малла
бўз кўйлакли, сочлари оқ аёл.—Ортиқча чиранавериб
белимизни ололмай кетимчасига ўтириб қолаяпмиз-ку!
Уруш-уруш деймиз, урушдан олдин ҳам ялчитиб қўй-
ганмиди? Ез ўтиб кетди. Қовун-тарвуз, мева-чеванинг
юзини кўрмаймиз. Ҳовлимизда уч-тўрт тушгина ўрик,
олма бор эди, унинг ўчкур солиқлари бошига етди. То-
ғангиз кесиб қутилди. Далада бўлса, меванинг оти йўқ!
Энди гўштлик овқат тўғрисида оғиз очмасам ҳам бўлади.
Чунки гўштининг ном-нишони йўқ! Колхоздаги мол-қўй-
ларни қайси ер ютапти экан, бизга қоронғи.

Учинчи давранинг энг чеккасида икки яланғош,
кўйлаксиз боласини икки ёнига олиб ўтирган юзи қорача,
қотма аёл қийғоч қошларини чимириб, гапни ёқлаган
тарада кесатди:

— Бу пахта деган нарса далада фақат ўзи яккама-
хов бўлиб ўсармиш. Унинг атрофида на мева, на қовун-
тарвуз экиб бўлмасмиш. Далада мол боқишни-ку эрта
кунда таъқиқлаб қўйишган.

— Мунисхон онам тўғри айтади,—Басоатнинг ёнида
ўтирган қора қош, кўзлари чақнаб турган буғдойранг қиз
қўли билан кувботарни ишора қилиб, Мунисхоннинг га-

пйни тасдиқлади.—Хў анави ерга эккан бодринг билан қовунимиз гулга кирган ерида обком келиб буядириб пахта эқдирди...

Дам у аёлнинг, дам бу аёлнинг сўзини тинглаб, дил-пора бўлаётган Басоат ичида ўйларди. Қани энди қўлидан келганда-ю, ҳу анави тошмехр «губернатор»нинг қўлига дарҳол кетмон бериб, ўрнига хотин-қизлардан, ё бошқа жонкуяр кишини бригадир қилиб қўярди. Ҳовузни тездан тозалатиб, тоза сув оқизиб қўйган бўларди. Шийпон яқинига қовун-тарвуз, сабзавот эқтириб, катта мева-ли боғ яратарди. Эҳ, нима қилсин? Унинг қўлидан райондагиларга бориб айтишдан бошқа ҳеч нарса келмайдиди-да! Унга қолсаю, бу заҳматкаш аёлларнинг иш соатларини ҳам камайтириб, ҳар ҳафтада бир-икки кун ҳордиқ берарди. Улар ўзларига, болаларига, рўзғорига қарарди. Шунда балким ҳалигидақа енгилеқлар, қовоқ солишлар бўлмасди... Бечора аёлларнинг гўшт хусусидаги гаплари ҳам адолатли гап! Ахир, колхоздаги мол-қўйлар колхозчиларники-ку! Нега уларнинг ўз мулкидан маҳрум қилиш керак? Нега-а?..

Басоат жафокаш аёлларнинг, дардчил ҳасратларида эзилиб ичидан эил кетаётган бўлса-да, урушни назарда тутиб, суҳбатга яқун ясади:

— Ҳа, ҳаммаларинг тўғри гапиряписизлар. Сизларга жуда оғир. Начора! Мамлакатимизда даҳшатли уруш кетяпти. Қандай бўлмасин, барча қийинчиликларга бардош бериб, фронтга кўпроқ ёрдам беришимиз керак. Шундагина фашист босқинчиларини тор-мор қиламиз.

Басоатнинг сўзи тамом бўлиши ҳамон бригадир хитоб қилди:

— Тушлик тамом! Қани туринглар! Икки кун ичида чеканкани тугаллашимиз керак.

Басоат хотин-қизлар билан қуюқ хайрлашиб йўлга тушди. У қизлар бригадеси томон келар экан, еттинчи бригададаги аянчли аҳволни ўйлар, аёллар билан бўлган оғир суҳбат таассуроти унга сира тинчлик бермасди. Йўл бўйи у ўзига-ўзи: «Бу жафокаш хотин-қизларнинг эртанги куни нима кечар экан? Ҳалиги пашшага ем бўлаб, иссиқда пўкиллаб ётган гўдаклар ва тупроққа беланиб юрган ярим яланғоч болаларнинг тақдирини нима бўлар экан?..» деган саволлар беради-ю, лекин жавоб тополмай тинкаси қуриб, ўйга ботарди...

Басоат Оқтерақлар тагидаги дам олиш жойига етиб келди. Қизлар чеканкада эди. Улар томонга борди...

Кун пешин бўлган маҳали бехосдан колхознинг кекса қоровули отлиқ келиб: «Сизни райкомдан ўртоқ Мансурова чақиряпти» деган хабарни етказди.

Басоат нима учун Мансурова уни тўсатдан чақирганига ақли бовар қилмасди. У Мансуровани яхши билмасди. Фақат бир-икки марта кўчада саломлашган эди, холос. Мансуровани Райкомга областдан қелганлигини ва областдаги қайси бир амалдорнинг жияни эканлигини райком комсомолдагилардан эшитганди.

Басоат бир соатдан мўлроқ йўл босиб, қоратерга тушиб, намозгарда райкомга етиб келди. Коридорда дамини ростлаб, ўзини саришталади. Сўнг «Район партия комитети, кадрлар бўйича секретар» деб тахтачага ёзилган эшикнинг узун қабаасини ушлаб юраги бетламайроқ эшикни очди.

— Ассалому алайкум, опа!..

Опа «алик» бермади. Басоат ўнғайсизланиб жалаңглади. Хонада Мансуровадан ташқари райком пропаганда бўлим бошлиғи Хошимов ва район Комсомол Комитети котиби Носиров бор эди. Мансурова сочини орқасига чамбарак қилиб, боши яланг, ҳарир нилранг кўйлақда, қовоғи солиқ ўтиради. Рўпарасидаги столда ҳунармандлар ясаб берган «қўлбола» вентилятор унга салқин ҳаво олиб туради.

Мансурова Басоатни ўтирмоққа таклиф ҳам қилмай, бирдан сўроққа тутди:

— Бундоқ бир бегалва, тинч юрасизми, ўзи?!

Басоат ҳайратланиб олқасини қисди.

— Опа, тинч юрмай нима қилибман?

Мансурова столдаги турган уч варақ қоғозни қўлига олиб дағдара қилди:

— Мана, устингиздан серёзний шикоятлар бор. Ҳамма фронт учун жон олиб, жон бериб турган вақтда хотиқиларни ишдан қолдириб ҳар қаёқларда санғитиб юрибсиз. Бу санғишлар оқибатида қанақа ёмон ҳодисалар юз бераётганини биласизми?!

— Қанақа ёмон ҳодисалар экан? Мумкинми очикроқ қилиб айтсангиз?— деди Басоат, зардаси қўзиб.

— Очиги шуки, бундан икки кун бурун Оқтошдаги «Ленинград» колхозининг машинасини шаҳарга олиб кетиб, фронтга жўнатиладиган тўққиз тонна дон ташилмай қолди. Бу катта жанжалга айланди. Мана сизга битта ёмон ҳодиса!

— Опа, авваламбор, театрга бориб спектакл кўриш,

бу санғиш эмас. Машина хусусида ҳам ноаниқлик бор...

Басоатнинг «ноаниқлик бор» дейишида асос бор эди. У якшанба куни дам олиш бўлгани сабабли идорага бормай пешингача колхоз далаларида бўлди. Кечки пайт ўн саккизта қиз билан театрга боришадиган бўлишиб, гузарга йиғилишди. Район марказидан шаҳарга бориш қулай бўлгани учун, энди марказга борамиз деб турган чоғда, кўққисдан колхоз машинаси келиб қолди. Шофёр ўз ташаббуси билан уларни шаҳарга олиб бориб, бирга спектакл кўрди...

Басоат ҳозир Мансуровага ана шу ҳақиқатни тушунтиришга уринар, аммо Мансурова эса уни тинглагиси келмасди.

— Бўлди, гапни чўзманг!—Мансурова ўзи гапни давом эттирди.—Мен уёғини билмайман. Оқибатда фронт таъминотига катта зарар етказилди. Ҳамма гап мана шунда! Бундан ташқари хотин-қизларни ўша ҳар қаёққа олиб юришингиз туфайли Оқтошда икки оила қўйди-чиқди бўпти. Мана сизга иккинчи ёмон ҳодиса!

Басоат довг қотиб қолди. Хонага сокинлик чўқди...

Носиров Басоат ҳақида «Яхши савияли, келажаги бор, принципиал ходим», деган фикрда эди. Шу ваздан уни қаттиқ тергов остига олинишини хуш кўрмай ўтирарди. У зимдан унга кўз ташлади. Басоат қуйи боқиб ўйланиб турарди. Унинг эғнидаги оҳори кетган майда қора гулли кўкиш чит кўйлак елкаси тер билан ивиб этига ёпишиб кетибди, оёғидаги кулранг брезент этик гўзадан ёпишган шира устидан чанг ўтириб, бир беўхнов ҳолга тушибди. У икки ой ичида ўзини анча олдирипти... Носиров ачинди. Шартта туриб: «Бу қанақа жохиллик?! Ахир, жиноятчини ҳам курсига ўтқизиб тергов қилади-ку!»—демоқчи бўлдию, лекин шу он бу фикридан қайтди.—«Йўқ, ҳозир бу гапнинг жойи эмас. Агар райкомнинг ёпиқ бюроси бўлганда, ўринли бўларди»,—деди-да, даммини ичига ютиб ўтираверди.

Қуйи нуқтадан кўз узмай турган Басоат гоҳ қизариб, гоҳ бўзариб, фикран пичирларди: «Фронт таъминотига катта зарар етказилган» эмиш?! «Оқтошда икки оила қўйди-чиқди бўлган эмиш!..» Бу иғво ҳойнаҳой ўша ғаламис Кимсан томонидан тўқилган... дедию, бошини кўтариб, Мансуровага тик боқди:

— Уртоқ Мансурова! Мен хотин-қизларни «Ҳар қаёққа» эмас, санъат даргоҳига олиб боряпман! Энди Оқтошдаги «қўйди-чиқди»ларга келсак, улар кино-театр-

га борсанлари учун эмас. Оқтошдаги ҳам ва бошқа қишлоқлардаги қўйди-чиқдилар-у, кўнгилсиз фожиалар хотин-қизларга нисбатан ваҳшиёна муносабатлар туфайли рўй берапти,—деди, ачитиб.

Басоатнинг гапи Мансурованинг нафсониятига тегди. У қизишди:

— Жа гапга чечан, маҳмадана экансиз-ку! Қаёқдаги тутруқсиз гапларни гапиряцсиз!..

— Бу тутруқсиз гап эмас!—Басоат Мансурованинг гапини кескин бўлди.—Мен ўз кўзим билан кўриб юрган ҳақиқий аҳволни айтаяпман!—Басоат «Қизим сенга айтаман, келиним сен ашит» қабилида қўлини бигиз қилиб Ҳошимовни кўрсатди.—Мана бу ўртоқлар қишлоқларда содир бўлаётган кўнгилсиз ҳодисаларнинг биронтасини чуқур ўрганиб, унинг олдини олиш учун бирон жиддий чора кўришдими? Йўқ! Фақат томошабин бўлиб юришибди.

Басоат Ҳошимовнинг шохига уриб, Мансурованинг туёғини зирқиратди. Буни Мансурова пайқаб асабийланди.

— Оғзингизга қараб гапиринг! Ҳошимовни нима иш қилиб юрганини сиз қаердан биласиз? Қишлоқларда нима бўлаётганидан тўла хабардормиз! Кечаю-кундуз тинмай хотин-қизларга ғамхўрлик қилиб юрибмиз. Буни халқ билади!

Басоат чуқур таассуф билан деди:

— Бунақа қуруқ гапнинг кимга кераги бор? Афсус, афсуски, бугунги «Навой» колхоздаги хотин-қизлар аҳволи тарихий романлардаги чўрилар қисматини эслатади.

Мансурова ғазаб билан Басоатга бақирди:

— Сиз маҳмаданага хотин-қизлар қисмати ҳақида қайғуришни ким қўйибди?! Хотин-қизларимиз қисмати ҳақида қайғуришга ҳожат йўқ. Улар эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиб, бахтли ҳаёт кечиршияпти!

Басоат куйинди:

— Қўйинг-э, хотин киши бўла туриб, хотин-қизлар ҳаётига шунчалар бефарқ, юзаки қарасангиз...

Мансурова жаҳл билан оёққа турди:

— Ҳа, энди сиз маҳмадана қолувди менга насиҳат қилмаган! Боринг, йўқолинг! Сиздақа маҳмаданани бизга кераги йўқ!!!

— Қуллуқ!

Басоат «қуллуқ» сўзини аччиқ киноя билан бошини этиб туриб айтди-да, шартта бурилиб хонадан чиқди.

Басоат райком биносидан чиқиб, райком комсомол идорасига ҳам кирмай, тўғри Оқтошга қараб йўл олди. У қаттиқ изтироб ичида ёниб келаркан, анча ерга етгунча асабдан ўзини тутолмай хуноб бўларди. Ўзига ўзи: «Ё тавба! Аёл киши ҳам шу қадар беандиша бўлмаса?! Амалга елгиниш шунча бўптими?! Амал кайфидан кўзини ёғ босиб оқ-қорани ажратмайдиган бўлқопти-я! Тавба! Бордию, бошқа амалдорлар ҳам Мансурова каби қоп-қора нарсани оппоқ деб иш юргизадиган бўлса ҳақиқат ва адолат буткул оёқости бўлади-ку! Унда меҳнагаш бечораларнинг шўри қуриydi-ку! Ажабо!..» деб тутақарди...

* * *

Басоат Мансурованинг таклифи билан райком комсомол комитетидан ҳайдалди. Унинг боши қотди. Шу кунларда педагогика институтининг биносига вақтинча ҳарбий госпитал жойлашиб, тил-адабиёт факултети базасида қисқа муддатли ўқитувчилар институти очилганди.

Басоат «Шер сен билимдон муаллима-ю, мен механизатор бўлиб юрсак» деб орзу қилганди. Кошкийди, унинг истагини юзага чиқариб, ўқитувчи бўлсам. Ёш авлодга ҳақиқат ва адолат руҳида тарбия бериб, устоз бўлишга нима етсин» деган умид билан институтга ўқишга кирди...

ҚАССОБГА МОЛ ҚАЙҒУСИ, ЭЧКИГА ЖОН...

Оқтошнинг каттаю кичиги ғамгин, ҳамманнинг қулоғи фронт томондан келадиган хабарларда. Ана шу серташвиш кунларнинг бирида Моҳира хола кекса ўрик тағидаги супада тут қоқи туйиб ўтирган эди, бирдан ғирч этиб кўча эшик қия очилди.

— Хола, Шербўтадан хат бор,—деди почтачи, эшикдан бош суқиб.

— Вой, айланай, киравер, болам, киравер,—Моҳира хола шоштанидан кўча томон юришини ҳам, почтачи учун супага кўрпача солишни ҳам билмай, каловланиб қолди. Кулимсираб кириб келган чап оёғи чўлоқ почтачи холага уч бурчакли хат узатди. Моҳира хола хатни ола

солиб кўзларига қайта-қайта суртди. Жиндай кўз ёши ҳам қилиб олди. У ўзи билан ўзи бўлиб почтачи чиқиб кетганини ҳам сезмай қолди.

— Вой, эсим қурсин, почтачи боламни супага ўтқазмапман. Ўтқазиб, тутқоқини олдига қўйиб, хатни ўқитсам бўлмасмиди?!—дея Моҳира хола жавраганча қолди.

Шу орада бамисоли бир ҳовуч танга тўқилгандай, кўчада хотин кишилар кулгуси жаранглади. Моҳира хола; «Кимлар экан? Зора хатимни ўқишиб берса», деб кўча эшикка чопди. Кўчага чиқиб, евронача кийинган учта аёл билан гузар томон ўтиб бораётган Кимсанга кўзи тушди. Моҳира хола «Вой, ўғлимни ўртоғи-ку», деб севиниб кетди.

— Кимсанбой ўғлим, ўртоғингдан келган мана бу хатни ўқиб бергин, болам.

Кимсан аёлларга: «Сизлар бораверинглар, тезда ет-волама»,— деди-да Моҳира хола билан саломлашиб, хатни ўқий бошлади:

«Ассалому алайкум, дадажон, аяжон!.. Урушда киши баъзан бир кунда бир умрга тенг нарсани кўраркан. Қисқа қилиб айтганда, фашистлар одам қиёфасида яратилган ваҳший йирқичлар экан... Танкимиз шикастланиб немисларнинг қўлига тушиб қолдик. Минг қатла шукурким, ўша кунидеъ қочиб қутулдим. Бунга ҳамқишлоғим Йўлчи сабабчи бўлди. У ўшалар томонидайкан... Бу ёғида гап кўп. Саломат дийдор кўришган кунимиз батафсил сўзлаб бераман...»

— Вой, болапақир. Ҳой, Кимсанбой ўғлим, ишқилиб болам бечора эсон-омон қоптими?

— Ҳа, қочиб қутулдим деяпти-ку.

— Вой, гўрга-е, айтгандай, Йўлчи дептими? Бу ўша кўчирма бўпкетган ўзимизнинг Бойматми ўғли Йўлчими?

— Ҳа, худди ўша.

— Вой, қудратингдан!

Моҳира хола хатни кўксига босиб ичкари кирди. Кимсан йўлга тушди. Бироқ узоқлашиб кетган аёлларга етиш учун қадамни тезлатмади. Аксинча бир-бир босиб ўзи билан ўзи пичирлаша кетди: «Ишлар антиқа-ку. Униси бўлса ишдан ҳайдалди. Энди боши осмонга етса ўқитувчи бўлади. Болаларга қўшилиб, бурнини тортиб юради. Бу бўлса мана пленга тушибди. Демак, икковиниям масаласи ҳал. Энди улар раҳбар бўлиб бўпти. Та-ак. Яна шуниси қизиқки, фашистлар йиртқич эмишу, ўша кунидеъ йиртқичлар қўлидан қочиб қутилганмиш. Бу бўл-

маган гап. Ҳа, тагин унга фашистлар томонидаги Боймат қулоқнинг ўгли Йўлчи ёрдам берганмиш. Балким у билан тил тодишгандир? Ҳа, ҳм...» деб қўйди, ичидан офтоб чиққандай, кафтини кафтига ишқалаб...

Ўн еттинчи сентябр тонги Совинформбюронинг: «Қўшнларимиз бутун фронт бўйлаб оғир жанг қилмоқдалар...» деган ахбороти билан бошланди.

Соат ўн бирга бориб Оқтош аҳолиси ўз фарзандларини Ватав ҳимояси учун навбатдаги жўнатиш маросимига йиғилди. Оқтош гузари қари-қартаг, хотин-халаж, ёш-яланг билан лиқ тўлган. Очиқ майдончада Ленин ҳайкали қаршисида юздан ортиқ киши беш қатор бўлиб саф тортган.

Ишчи батальонга кетаётганлар қаторида биринчи бўлиб Шўрбўтанинг дадаси Саидполвон турибди. Эғнида малла чакмон, кўкиш чорсини бошига чамбарақ қилиб олган.

Саидполвондан беш-олти одим наридаги кундада эски малла авра тўн кийган, юзлари серажин, озғин, чўққи соқол чол. Чолнинг ўнг томонида оҳори кетган мунчоқ гулли батис кўйлак устидан қорамтир костюм кийиб, бошига кулранг дурра танғиб Басоат туради. У кичик амакисини армияга кузатгани келганди.

Сафдагилар қаршисидаги супада қишлоқнинг энг мўътабар кишилари йиғилган. Аввало колхоз раиси Деҳқонбой тоға. Оқтошда илк бор колхоз тузилганда, халқ уни раисликка сайланганди. Мана, ўн тўрт йилдирки, у ўша колхозга раис, қишлоқда саноқли кишиларгина уни «Деҳқонбой», ё «Деҳқонбой ака» дейишса, аксари катта-кичик «тоға» деб эъвозлайди. У дароз жуссали, қотмадан келган. Оқ оралаган бўлиқ соқоли, унинг олтмиш ёшларга борганлигидан нишона эди. Тоғанинг ёнида колхоз партия ташкилотининг котиби Сурма опа, унинг қаторида Наврўз ота, яна бир кекса ва Кимсан.

Жамоат жам бўлгач, Тоға сафдагиларга мурожаат қилиб, оғир оҳангда салмоқлади:

— Йигитлар! Юртнинг етти яшаридан етмиш яшаригача бир ёқадан бош чиқариб, фашистларга қарши отланди. Кеча кечқурун Сурмахон газет ўқиб берди, немис босиб олган Палтав деган томонда бизга ўхшаган колхозчилар партизан бўлишиб, икки-уч кун ичида немиснинг еттита танкини, йигирмадан ортиқ яроғ-аслаҳа ортган машинасини пачоқлаб, тагин қанчадан-қанча солдатини ўлдиришипти. Мана шунақа! Ҳозир ҳамма бара-

вар немиснинг ёқасига ёпишган. Сизлар ҳам етиб борсаларинг зора тезроқ оёғи осмондан келса у ладнатини. Биз ҳам бу ерда қараб турмаймиз. Нима дедингиз, Сурмахон,—дея Тоға Сурма опа томон ўтирилди. Опа «шундай» деган маънода бош ирғади. Тоға давом этди.—Мана биз кеча маслаҳат қилдик. Пландан ташқари яна икки юз тонна пахта, беш тонна гўшт, ўн тонна сут, беш юз кило жун, уч юз кило сариёғ, йигирма беш тонна картошка етказиб берамиз. Шунга сизларни қаттиқ ишонтирамиз.

Тоға фронтга кетаётганларнинг кўнглини жон-дили билан кўтариш учун уринаётган пайтда Кимсанинг бутун диққат-эътибори Саидполвон билан Басоатда бўлди. Уларни кўз қири билан кузатиб турар экан, дилида: «Ҳозир энг қулай пайти. Шербўтанинг пленга тушганини ошқора қилиб, унга бўлган халқ эътиборини йўқотаман. Ана шунда ўзиниям, отасиниям, Басоатниям масаласи ўз-ўзидан ҳал бўлади...» деди-да, сабрсизлик билан гап навбатини кутди.

Тоға ўз сўзини якунлаб:

— Йигитлар! Бардам бўлинглар, тезроқ фашистларни ер билан яксон қилиб қайтинглар, силарга оқ йўл, ой бориб, омон қайтинглар!—деди, қаттиқ ҳаяжонланиб. Йигин қатнашчилари қарсак чалиб юборишди. Сўнг, «Мен ҳам икки оғиз гапирай»—деб, Кимсан сўз олди.

— Уртоқлар! Ҳамма гапни Тоға айди. Мен шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бизга келган хабарларга қараганда, қишлоғимиздан фронтга кетган баъзи ўртоқлар жонини қутқазиб учун осонгина пленга тушиб, шаънимизга доғ туширяпти...—Митингдагилар ҳайратланиб, қалқиб тушишди. «Ким? Ким экан?» деган қаҳрли овозлар эшитилди. Ҳамма унга «айт!» дегандай тикилиб қолди. Кимсан бир зум тараддулланиб турди-да, давом этди.—Масалан, Шербўта Саидов!..—У шундай деди-ю, кўзи беихтиёр Саидполвоннинг кўзи билан тўқнашиб, тили тутилиб, гапининг давоми ичига чўкиб кетди. Бирпас чайналиб турди-да, ўзини қўлга олиб, хитоб қилди.—Бу қишлоғимиз учун позор! Бунақа пасткашликка чек қўйиш керак! Қишлоғимизга иснод келтирмайлик, йигитлар! Ҳаммангага шон-шухрат тилаймиз! Босқинчи фашистларга ўлим!

Саидполвонни «...пленга тушиб шаънимизга доғ туширяпти. Масалан, Шербўта Саидов...» деган гап ҳушини учирди. У бир пас шу ҳолатда қотиб тургач, ўзини

тутиб, аламли нигоҳини Кимсанга тикиб, унинг кўзини яна бир бор тутмоқчи бўлди. Аммо тутолмади. Кўпчилик олдида бош эгиб қолди. Наҳот Саидполвоннинг ўғли шундай тубанлик қилса?! Эл-юртга отынг қашқасидай танилган Саидполвонни-я? Умирида гирромлик қилмаган, бутун ҳаётини хайрли ишга бағишлаган, эсини танигандан бери бировнинг ҳожатини чиқармаган куни бўлмаган Саидполвонни-я! Во дарир! чуқур хўрсинди у. Кўзи қоронғилашиб, боши яна баттароқ эгилди. Ҳамманинг кўзи Саидполвонда, лекин Кимсаннинг кўзи бошқа ёқда. У вужуди лахча чўғ бўлиб, боши эгик турган Басоатга тикилиб турар, айни мўлжалга урганидан мамнун эди.

Саф тортганлар ўз яқинлари билан хайр-маъзур қилишиб, ҳарбий комиссариатга йўл олишди.

Саидполвон жўнаш олдида бошини кўтариб, раисга қаради. Унинг рағби қув ўчган эди.

— Дехқонбой!—деди у, қалтироқ овозда — кўнглим бовар қилмайди бу гапга. Шербўта унақа пасткаш йигитлардан эмас! Тағин яна бир ҳақиқат қилиб кўринлар!— Саидполвон қадам ташлаб, йўлга тушди. Кимсаннинг ахбороти билан Саидполвоннинг аччиқ гапи Тоға билан Сурма опага беҳосдан отилган ўқдай таъсир қилиб, дафъатан цима дейишларини билмай, эсанкираб қолишди.

Басоат уйига қайтганда, Саодат опа баланд нок тагида қандайдир чок ямаб ўтирарди. Сўлгин юзи касалликдан эндигина ариганидан далолат берарди. Ёнида бир малла бароқ мушук, унга ҳамроҳдай жим ётарди. Саодат опа кўчадан тунд кириб келган қизига қараб, кўнгли ғалати бўлиб сўради:

— Амакингни кузатиб келдингми, қизим?

Басоат «кузатиб келдим» маъносидда бош ирғади-да, тўғри ичкарига кирди. Саодат опа унинг кетидан: «Бечора қизим, амакисига қаттиқ ачинибди-да» деб қўйди фикран.

Басоат дераза ёнига бориб китизга ўтирди-да, кўзини юмиб, лўқиллаб оғриётган оғир бошини деворга қўйди. Қулоғида: «Қишлоғимиздан фронтга кетган баъзи ўртоқлар жонини қутқазиб учун осонгина пленга тушиб, шаънимизга доғ туширяпти. Масалан, Шербўта Саидов...» деган таънагир иборалар ҳамон жаранглаб унга азоб берарди. «Э, худо, бу қандай кўргулик? Наҳот одам бола-си шунча ўзгариб кетса?! Ахир у бунақа кўрқоқ, бунақа ширин жон эмас эди-ку!?» Басоатга Кимсаннинг гапи қаттиқ алам қилар, шу гапни кўпчилик ўртасида қай юз билан айтганига ҳеч чидамасди. У яна хаёл суриб

кетди. «Бу гапни Кимсан қаврдан олди? Уйига, ё бўлмаса қишлоқ советига хабар қилишдимикан-а? Агар хабар келганда Кимсан уни кўз-кўз қилиб гупуртириб ўқиб берган бўларди. У ўзини бозорга солишни яхши кўради-ку! Йўқ, қишлоқ Советига бу ҳақда ҳеч қандай хабар келмаган. Бу ерда қандайдир сир бор. Ахир, Шер жонини кўзлайдиги худбин ёки ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган енгилтақ эмаслигини мен яхши биламан-ку!»

Басоат гоҳ ёниб, гоҳ сўниб жиғибийрон бўлаётган чоқда Кимсан ўзгача бир шумлиқ устида жон куйдирмоқда эди. У йиғилишдан сўнг, ўша мажлис пайтида калласига келган яна бир фикрни амалга ошириш мақсадида саман отига миниб, уч кўприкдаги Муяссархон аммасиникига йўл олди.

У кўчадан кириб келганида, Муяссархон бир дўндиққина қиз бола билан кун юрарга қараган баҳаво айвонда ўтирар, дўндиқ қиз Муяссархоннинг тирноқларига хина кўярди. Кутилмаган ташрифдан Муяссархон бир оз ўнғайсизланиб қолди. Чунки қўли қизнинг тиззасида бўлса ҳам, ўзи ички кўйлаксиз гулдор хлатда кўкрагини катта очиб офтобга тоблаб ўтирганди. Арчилган тухумдай оппоқ бадани офтоб нурида қизиб, нимранг қизиллик тус олганди. Агар қулоғидаги олтин қашқар бадлоқ билан би-лакларисидаги олтин билакузук ва тирноқларидаги хина беагаи бўлмаганда мўрчадан ҳозир чиқибди, деган хаёлга бориш мумкин эди.

Кимсан дарҳол тескари ўгирилди. Муяссархон халат тутмаларини қадаб ўзини саришталади. Дўндиқ қиз эса, девор тагидан аста юриб бориб, ўзини кавакка урган сичқондай, ҳовли эшикдан чиқиб, ғойиб бўлди. Муяссархон айвондаги хонтахтага дастурхон ёзиб, жиянини таклиф қилди.

— Иштаҳа қалай? Шавла қилувдик...

— Нимасини сўрайсиз? Айни муддао-ку!

— Ўзингиз ризқли йигитсиз-да, укажон.

— Шунинг айтинг. Ризқимиз шундай баланд яратилганда, опажон.

Бир лаҳзада хонтахтага дастурхон ёзилиб, ноз-неъмат кўйилди. Кетидан пушти чинни лаганда шавла келди...

— Опажон, гапнинг пўст калласи шуки, Басоатни Саримсоққа унаштирсак, деган фикрда келдим. Бу гап сал илгарироқ калламга келган эди-ю, лекин фурсати бўлмай қолиб кетганди. Мана энди жуда қулай пайти келди...

— Унармикан,—гапни бўлди Муяссархон.— Мени эшитишимга қараганда...

— Биламан нима демоқчисиз,—деди Кимсан шартта кесиб, Муяссархоннинг гапи оғзида қолди,—ўша «эшитганингиз» пленга тушибди. Йиғилишда шундай боладимки, Оқтош халқи уни тилга олмайдиган бўлди. Басоат ҳам энди ҳафсаласи пир бўлиб умидини узади.

— Ажаб бўпти, шарманчаси чиққани хўб бўпти!

— Ҳа, гап шунақа. Энди буёғини эшитинг. Басоатни Саримсоққа унаштиришда гап бор. Биринчидан, биласиз, Басоат чиройли қиз, ақл-фаросати ҳам жойида. Бир оз бетгаочоарлиги бор, холос. Эрга текканда босилиб қолади. Саримсоқ хотинга ёлчийди. Иккинчидан, унинг жағи ҳам тийилади. «Иззатовнинг бошига сув қуйган Шамсиев» деган гапни тутатиб юрибди. Агар Саримсоққа олиб берсак, бир ўқ билан икки қуённи урган бўламиз. Нима дедингиз?

— Ақлингизга балли, зап ўйлабсиз. Мен хизматга тайёр,—деди Муяссархон, худди ўзи эрга тегадигандай, теҳраси ёришиб.

— Ундай бўлса кечқурун уйга боринг, дадам, амаким, Саримсоқнинг ўзи — ҳаммамиз биргалиқда маслаҳатни пиширамаиз.

— Жоним билан...

Дарвоқе, Кимсан ғамхўрлик қилаётган Саримсоқ унга амакивачча бўлади. Йигирма икки-йигирма уч ёшларда, бўйи ўртадан қал юқори, хушбичим, позиккина, афтиангори сояда ўсган гиёҳ тахлит рангпар, чап қўлининг учта бармоғи йўқ, тугаса дейишади, шу ваядан ҳарбий хизматга чақирилмаган, бир йиллик ҳисобчилар курсини битириб келиб, колхозда ҳисобчи бўлиб ишлайди, отаси Кенжа қассоб акаси Шамси пакар билан бирга бозорбошида қассобчилик қилади.

* * *

Орадан икки кун ўтиб, пешин маҳали ҳовли томондаги эшиқдан «Саодатхон опа-ю!» деб дастурхон кўтарган иккита жувон кириб келди. Қизғиш атлас кўйлак устидан оқ ипак авра камзул кийиб, қимматбаҳо тақинчоқлар тақиб олгани Муяссархон, одми атлас кўйлак, қора гижим бахмал камзул кийган жувон — қайнсинглиси Соттихон эди.

Басоат қайси бир сабаб билан ўқишга бормай нок

тағига стол қўйволиб китоб ўқиб, Саодат она эса утга учун ичкарида хамир ёярди.

Аёллар кирибоқ Басоат билан сермулозамат кўришиб, сўрашипти. Муяссархон Басоатнинг қадди-қоматига суқланиб қайта-қайта текиларкан, аллақандай ғайирлик билан «илоҳим шу билан бахтингиз очилган бўлсин, сухсурдай йигитимиз сизга насиб қилсин» деб юзига фотиҳа тортди. Саросимага тушган Басоатнинг тиниқ юзига дув этиб қизиллик югурди. Шу орада бегона хотин киши овозини эшитиб, Саодат она кўриниш берди. Меҳмонлар билан енгил-елли кўришди-да, ичкарига таклиф қилиб, шоша-пиша дастурхон ёзди.

Меҳмонлар бирор дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, кейин мақсадга кўчишди.

— Опажон, кўнглимизни яқин тутиб, жиянимиз Саримсоқжон учун Басоатхоннинг бошини боғлагани келдик,—деди Муяссархон такаббурлик билан.

— Вой, ўлмасам, у ўқишга кирди, ўқиши нима бўлади?—шошиб қолган Саодат опанинг топган гапи шу бўлди.

— Опажон-е, зап гапни гапирасиз-а! Қиз бола ўқиб қай шаҳарни олиб берарди, дейсиз. Ўқиш бўлса бир гап бўлар...

— Қиз бола бировнинг ҳасми бўлади. Эгаси чиқдими, дарров узатиш керак, ўқиш-тўқиш демай,—деди Соттихон.

Гапни яна Муяссархон илиб кетди:

— Опажон! Қизингизнинг бахти очилиб турганда унга зомин бўлманг.

— Ҳа, қиз боланинг бошига бахт қуши ҳадеб қўнавермайди,—деди Соттихон, уни қувватлаб.

Бир томондан, Муяссархон, иккинчи томондан, Соттихон Саодат опани ўртага олишди. Саодат она қай йўсин «йўқ» деган сўзни дазмоллаб айтишни билмасди. Ўтирган ерида тўшак чокидаги оқ ипни бармоқлари билан бураркан, муносиб жавоб қидирарди.

Сирасини айтганда, Саодат она Шамсипакар авлодини ёқтирмасди. Шу боисдан улар билан борди-келди қилмас, тўй-маъракаларда учрашиб қолгудек бўлса, енг учидан сўрашиб ўтиб кетарди. Сабаби фақат Саодат опанинг ўзига аён эди, холос. Уларнинг ўн оғиз гапига бир оғиз тўмтоқ жавоб қилиб ўтирган Саодат опанин эсига ногоҳ бир воқеа тушиб, нигоҳи қайси пойгақдаги бир нуқтага қадалди.

...Ҳаҳратон қиш. Сандал бозиллатиб қўйилган. Сандал тўрида устига кўрпа ва қорамтир алак тўн ёпиниб олган эри ётади. У: «Ҳеч исимаяпман»,—деб сандалдаги малла бўз кўрпани ўзига тортиб гингшийди. Сандал устида оқиш бўз дастурхон ёзиғлиқ. Патнисда учта бутун, битта ушатилган зогора нон. Патниснинг бир чўккасида бир ликоп туршак, жийда ва тутқоқи. Саодат онанинг чап ёнбошида беш-олти яшар Басоат аясига қараб мўлтираб ўтиради.

Эғнида кўкиш йўл-йўл камзул. Саодат она жўмраги жез билан қопланган чойнакни олдига қўйволиб эрига чой қуйиб бериб туради. Эри охириги чойни ичиб пиёла-ни хотинига узатаркан, сўниқ овозда нолиш қилди: «Э дариғ, бу ётишнинг охири бормикан ўзи?! Зағгар айғоқчи Шамсинакар босмачиларга чақиб урдирмаганида, бу дардларга йўлиқмаган бўлардим...»

Саодат она ҳазин нигоҳини пойгақдан узиб, Муяссархонга тикдида, дабдурустан: «Сизларга қизим тушиб қолгани йўқ, овора бўлманглар» демоқчи бўлдию, лекин ҳаё андишасидан дами ичига тушиб, чуқур хўрсинди. Баъзўр ўзини тутиб, ётиқ жавоб қилди:

— Гап бундай, айланай: қизим ўқияпти. Олдин ўқишни битирсин, ундан кейин пешонасига битгани бўлар. Тағин қизни ўзи нима дейди, униси мега қоронғи.

— Опажон, қизингиз ўқиётган бўлса турмушга чиққандан кейин ҳам ўқийверади. Маслаҳат қилиш даркор бўлса, майли, маслаҳатлашиб олинглар, биз кутиб ўтирамиз.

— Ҳа, шундай қила қолинг,—деб Муяссархоннинг гапини Соттихон маъқуллади.

Саодат она ичида «оббо-о» деди-да, гўё дор остига кетаётгандай вазмин қадам босиб ташқарита чиқди... Муяссархон бир пас Соттихон билан ҳангомалашиб тургач, қўлини чўзиб дераза раҳидаги китобни олди. Муқовасида «Алишер Навоий», «Девон» деган ёзув бор эди. Бир четидан варақлай бошлади. Лоп этиб қатидан тўрт букланган оқ қоғоз чиқди. Қоғозни ёзиб Соттихонга қараб кўзини қисиб қўйди-да, қоғоздаги ёзувни пичирлаб ўқигани тушди. Овози чиқмас эди-ю, аммо қошлари аллақандай гайри табиий чимирилар, лаби беўхшов буришар ва юзи жиддийлашиб ғалати товланарди. Бироқ хатни охиригача ўқишга улгурмади, эшикдан Саодат она кириб келди. Муяссархон апил-тапил хатни буклаб жойига қис-тириб, китобни «дук» этиб ўрнига қўйди.

— Қизимни айтгани шуки,—дея Саодат опа ўз жойига тиз чўкиб, маслаҳат натижасини баён қилди,—биринчиси, ўқирмиш, иккинчиси, уруш тугамагунча турмушга чиқмасмиш, учинчиси, кўнгил қўйгани бормиш. Бор гап шу!

Совчилар бу гапдан кейин жаҳл билан сапчиб ўринларидан туришди-да, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, жўнаб қолишди.

Улар Кимсанларшиқига етиб келишганда, қош қорайганди. Кўчада бир «Виллис» билан қўш отли извош турарди. Айвон тўла меҳмон. Бироқ Муяссархон совчиликдан роса «тўйиб» қайтганди. Кимсанга ёрилмасдан бир дақиқа ҳам тоқат қилолмасди. Бахтига дарвозадан шарпа берган совчиларга Кимсаннинг кўзи тушиб, уларга пешвоз чиқди.

— Келдиларингми? Ҳа, нима бўлди?

Диққинафас бўлган Муяссархон асабий валдиради:

— Ҳа, ўша кўтармалик зоти пастни худо олсин! Етиб келгунча жоним бўғзимга тиқилиб қолди. Қаранг, у янамагурнинг севгани бормиш, бўлакка тегмасмиш. Ҳа, буни қўйинг, мана бу гапни эшитинг,—Муяссархон қошларини кериб, овозини бир парда баландлатди,—ўша севганига нима деб ёзибди денг? «Шер, сиз билан биз ўлгудай содда эканмиз...»—Ҳой, ука, у «Шер» дегани нимаси?

— Шербўта дегани, ҳа гапираверинг.

— Ҳа-а, шундайми? Иннай кейин дебдики: «Илон боласи — илон, чиён боласи — чиён бўларкан. Сиз жонажон дўстим деб юрган Кимсан худди ана шундай илон боласи. Босмачиларнинг айроқчиси Шамсипакар дадамни босмачиларга урдириб бевақт ўлдирганини эс-эс билардим. Мана энди бўлса унинг ўғли юртимиздагиларни заҳарляпти. Иззатовни хонавайрон қилган ана шу гадамис...» деган ерига келганимда, ер юткур онаси кириб қолиб, у ёгини ўқиёлмай қолдим.

— Хатни шартта чўнтакка урмадингизми?

— Фойдаси нима? У хомаки хат бўлса керак, анча пала-партиш ёзилган, ҳам айрим жойлари ўчирилган. Билишимча оққа кўчириб, ўша севганига аллақачон юборган.

— Шунақа денг?

— Ҳа, шунақа гап.

Кимсан асабийлашиб лев этиб ёнди. Лекин шу заҳоти ғойибдан дадасининг насихати қулоғига чалиниб, алангаси сўнди. Ўзини тутиб, ичида: «Ҳа-а, демак эски адо-

вати бор экан-да. Бундан мен бехабар эканман. Энди уни келин қилиш эмас, шопилмай, ўша Жалилбойваччага ўхшаб, уруги билан қуритиш керак» деди-да, тапни қисқа қилди:

— Бўпти. Бу ҳақда ҳеч қимга оғиз оча кўрманглар, кейин гаплашамиз... Қани, ичкарига кириглар!

Қимсан юзига ясама илжайиш олиб меҳмонлар қошига қайтди.

ЮЗМА-ЮЗ

Шербўта партия билети учун сурат олдириши керак эди. Кеча партия мажлиси бўлган жойда паст бўйли, лўппи юз бир ефрейтор бошига қора чодир ёпиниб олиб, сурат оларди. Шербўта у ерга етиб борганида, ўрмон устида «худди калтак еган итдек» гингшиб, бехосдан «Юнкерс»лар пайдо бўлди. Дуч келган ерга пала-партиш бомба ташлаб, зенитчилар зарбасидан тез орада уни ўчди. Фоточи Шербўтанинг суратини олди-да, сўнг Айтбоевни таклиф қилди. У келиб тўнқага ўтириши ҳамон Шербўта «Бўпти, Ораубек, мен кетдим, тез етиб бор» деди-да, взводи томон чопди.

Ўрмон билан взводлари жойлашган дарахтзор ораси салкам юз метрча келадиган ярим ялангликдан иборат эди. Дарахтзорга етмасдан яланглик бўйлаб жарлик, жарлик бўйича уч тарафдан келган ёлғизоёқ сўқмоқлар туташганди.

Ўқдай учиб келаётган Шербўта сўқмоқлар туташган ерда бехосдан жарликдан чиққан ефрейтор билан тўқнашиб қолди. У қорамтир шинел кийган, бошида пилотка тахлит кулранг иссиқ қалпоқ, елкасида автомат, эндигина жардан чиқиб қайси томонга юришини билмай турганди. Шербўта «ТТ» тўшпончасини қинидан чиқариб ефрейторга ўқталди.

— Йўлчи?!

— Шербўта?!

Шербўтанинг кўзи Йўлчининг юзидаги тиртиққа тушди. Тиртиқ унинг чап қошидан то қалпоғи ости томон кенгайиб кетганди. Кўнгли алланечук бўлиб, тўшпонча ушлаб турган кўли беихтиёр бўшашиб, осилиб қолди.

— Ушанда сен билан очиқ-ойдин гаплашолмадим. Менга очигини айт, бу қабих кийимни Ватан амри билан

кийдингми, ё ўз ҳоҳишинг биланми?—деб сўради ғазаб билан.

Йўлчи бир нима деб жавоб беришга ҳам улгурмади, худди ғойибдан тушгандай, дарахтзор сўқмоғидан полигрук билан паст бўй, қотма жуссали старший лейтенант келиб қолишди. Старший лейтенант Сухов эканини Шербўта биларди. У политрукка мурожаат қилди:

— Ўртоқ политрук! Бу одам ёшлигимда бирга ўсган собиқ ҳамқишлоғим. Қуршовда қолганимда уни Абвер отрядида кўрганман. Мана ҳозир тасодифан яна учрашиб қолдик...

Йўлчи ўпкалаган бўлиб Шербўтанинг сўзини бўлди: — Ўзимни ўлимга рўпара қилиб, буни фашистлар қўлидан қутқазиб юборганим ҳам бунга оз! Мана кўриб қўй!—дея қалпоғини олиб, бошини Шербўтага кўрсатди.

Бошининг чап томони ўнқир-чўнқир чандиқ, ямори қошигача чўзилиб тушганди. Сочсиз эти қайтадан битиб ялтираб турарди.

— Мен,—деб давом этди Йўлчи,—фашист офицерларидан аламзада ватан ўғловиман. Фашистлар орасида юриб, улардан қасос оляпман...

— Бир секунд!—дея гапга старший лейтенант аראлашди, политрукка юзланиб.—Ҳозир бу ер бувақа гапнинг жойи эмас. Танкчи ҳозирча ўз вазифасига кетаверсин. Ефрейтор билан ўзимиз шуғулланамиз.

— Ҳа, тўғри,—маъқуллади политрук,—ҳозир вазият ҳаддан ташқари танг, ҳадемай жангга кирамиз. Сиз, ўртоқ танкчи, взводингизга бораверинг!

— Ест!

Шербўта тўппончасини қинига солиб, взводи томон югурди. Ўнбеш-йигирма метрча ерга бориб тўхтади. Орқасига қайрилиб баланд овозда: «Ўртоқ старший лейтенант! У мени душманлар қўлидан қутқазиб учун тўртта фашистни ўлдирган. Шуни билиб қўйинг!» деди-да, чопиб кетди...

Тонг отди, лекин ҳаммаёқ қуюқ туман. Ўн беш қадам наридаги одамни таниб бўлмайди. Осмонда кезиб юрган самолётларни на кўриб бўлади ва на таниб. Қўлларида телефон кабели кўтарган алоқачилар туманда югургилашиб юриб қаёққадир сим тортишади. Бир неча жангчи лоп-лоп этиб кўзга ташландию, шу лаҳзада туманга сингиб кетди...

Батальон танкчилари рота-роталарга бўлиниб, ўрмон

чеккасидаги очик майдонда саф тортишган. Шербута Корниловнинг ён бошида биринчи рота танкчилари орасида биринчи қаторда қотиб турибди.

Романов қатъий оҳангда танкчиларга баён қилди:

— Қўмондонимиз олган кўшимча маълумотга кўра фашистлар бир неча танк қисмлари ёрдамида Кашира шаҳрини ишғол қилиб, жануб томондан Москвага юриш қилаётган қисмлари билан кўшилмоқчи. Улар билан бирлигдa Москвани босиб олишга мўлжалланган Гитлернинг «Тайфун» операциясини амалга оширмоқчи.

Қўмондоннинг буйруғи шуки, бизнинг батальон Скворцов батальони танкчилари ва икки артиллерия батареяси душманнинг танк дивизиясига қарши жанг қилиши керак. Фронт ҳарбий советининг мурожаатига жавобимиз ана шу танк дивизияси ҳужумини қайтариб, уни тор-мор қилиш, вазифа нақадар жиддий ва масъулиятли. Вазифа тушунарлими?!

Сафдан баралла «тушунарли» деган овоз янгради.

— Саволлар борми?!

— Ундай бўлса ҳар ким ўз машинасига!!!

Шербўталар экипажи ўрмон ёқасида, узундан келган тепалик ортида шай туради. Танкни Корнилов бошқармоқда. Новодчик Орзубек Айтбоев ва ўқловчи Сергей Базилевич ҳам ўз ўринларида. Тепаликнинг кетида унча чуқур бўлмаган жарлик ва жарликдан сал нарида буғдойпоя.

Ричагини ушлаб, моторга ўт беришга ҳозир турган Шербўта тремплексдан тепалик томон тикилар экан: «Команда бўлиши билан тепаликдан ошиб душманга қарши ўқдай отиламан» деб чоғланади. Корнилов вақти вақти билан рация орқали ўз взводи танкчиларининг жанговар ҳолатини сўроқлаб туради.

Секин-аста туман сийраклашиб, буғдойпоя ёриша бошлади. Бирдан ҳавода самолётлар пайдо бўлди. Чамаси осмонда туман йўқ эди. Дақиқа сайин самолётлар вағирлаши ортиб борарди. Лекин ердагиларга самолётлар кўринмасди. Қўққис пулемётлар тариллади. Бир самолёт буғдойпояга шўнгиб портлади. Кейин яна биттаси, яна биттаси... Ҳавода самолётлар вағирлаши ва пулемётлар тариллаши тобора кучайиб ер-кўкни тутди. Шу орада туман ҳам тарқалиб, чор тараф ёришган эди ҳамки, темир йўлдан ошиб картошка пояга душман танклари ўрмалай бошлади. Уларнинг саноғи йўқ эди. Картошка ҳали кавламмаган бўлиб, жуда катта майдонда эди. Сўнг чоқ-

қина кўл ва кўлдан ўрмонга туташиб кетган бугдойпоя. Бугдой ўрилмай пайҳон бўлиб ётарди. Картошкапоя чегараси Шербўталар танки турган ерга беш-олти юз метр келарди.

Душман танклари картошкапояларни орқада қолдириб, бугдойпояга ўтишлари билан артиллерия батареялари бараварига ўт очишди. Еттита немис танкини аланга ўраб, жойларидан жилмай қолишди. Уч қатор бўлиб, саф тортиб келаётган танклар ўрмонга яқинлашиб қолишганди, уларга қарши ўрмондан танклар ўт очишди.

Шу тариқа тўнлар гумбур-гумбури, танклар шақиршукури, ҳавода самолётлар вариллаб портлаши, пулемётларнинг узлуксиз тариллаши ер-кўкни ларзага солиб даҳшатли жанг бошланди...

Шербўта кўзини очиб қараса, қишлоқ мактаби биносига жойлашган лазаретдан ётибди. Ўйлабди. У куни билан, ҳатто кечаси ҳам бир маҳалгача жанг қилди. Эртаси куни жанг давом этди. Тушгача жанг қилганини билади, у ёғини билмайди... Врачларнинг гапларига қараганда, лазаретга келганига икки кун бўлибди. Елкасига снаряд парчаси кирган. Снаряд зарбидан мияси ҳам чайқалиб, лат еган. Лазаретга санитарлар беҳуш ҳолатда олиб келганлар.

Орадан икки кун ўтиб, саккизинчи декабр куни кечта яқин лазаретга Корнилов кириб келди. Чап кўли бинт билан боғланиб, бўйнига осиб қўйилганди. У Шербўтадан кейин яраланибди. Лекин енгил экан. Корнилов Шербўта билан кўришгач, мамнун қиёфада унга фашистларнинг Москвага қарши қилган ҳужумлари барбод қилинганини ва Гитлернинг Москвани олиш ҳақидаги «Тайфун» деб аталган қабих режаси кунпоякун бўлганини айтди.

— Ҳа, айтмоқчи, яна бир хушхабар,—дея давом этди Корнилов жилмайиб,—Сени жанговар Қизил Байроқ ордени билан табриклайман. Кечқурун хабар қилишди. Деярлик ҳамма танкчилар мукофотланган.

— Раҳмат. Ўзингизни ҳам...

— Ҳа, дарвоқе,—давом этди Корнилов,—сен ярадор бўлган куни штабдан буйруқ келди. Буйруқда сенга, ҳамда Баҳром Юсуповга «лейтенант» унвони берилган ва икковингиз ҳам танк взводи командири қилиб тайинлангансизлар. Буни қараки, буйруқ ҳам келдию, икковингиз ҳам баравар ярадор бўлдингиз...

— Юсуфов ҳам ярадорми?

— Аввал сен ярадор бўлдинг. Сендан кейин у.

— Чатоқ бўпти-да. У ҳозир қаерда?

— Тўйологда санитарлар уни қаёққа юборганини билолмай қолдим. Сени ҳам лазаретга ярамни боғлатгани келиб, тасодифан топиб олдим.

— Ярадор бўлганлар кўпми?

Корнилов Шербўтани авайлаб чайналди.

— Й-йўқ...

Корниловнинг чайналиб, ҳазин овозда «Й-йўқ» дейишидан ярадорлар ҳам, ҳалок бўлганлар ҳам кўплиги аён эди. Шербўта унинг маънос юзига тикилиб хўрсиниб қўйди.

— Айтбоев билан Базилевич қалай?

Корнилов бошини қўйи солган ҳолда:

— Базилевич соғ, енгил ярадор бўлган,—деди-да, бошидаги шлёмини олиб, сукут сақлаб, жим туриб қолди.

Шербўта хавфсираб шошиб сўради:

— Ҳа, унга нима бўлди?

Корнилов аста бошини тиклаб, оғир товушда деди:

— Кундуз соат бирлар чамаси эди. Қаттиқ жанг кетаётганди. Тепаликдан ошиб тушган иккита фашист танкини пачоқлади-гу, учинчи танкдан отилган снаряд танкимизнинг олд томонига тегиб портлади. Танкимиз таққа тўхтади. Билдик-ки, сенга бир нарса бўлди. Танкимиз тўхтаган ердан эллик метрча шарқдаги дарахтзорда бизнинг санитарлар бор эди. Айтбоев шартта ўрнидан туриб сенинг кабинанга тушди. Сен қонга беланиб беҳуш ётардинг. Айтбоев сени даст кўтариб, дарахтзорга қараб югурди. Мен ўз кабинамда уни кузатиб турдим. Дарахтзорда сени санитарларга топшириб, ортига қайтиб чопди. Дарахтзордан йигирма метрча узоқлашган ерида бир бомба ёнгинасига тушиб чилпарчин қилди...

Шербўта сапчиб қақдини тиклади-да.

— Эҳ, касофат уруш!!!—деб, ўнг қўлининг мушти билан ёнидаги тумбочкани қаттиқ урди-да, каравотга дум тушиб олди. Тумбочкадаги стакан полга учиб тушиб синди.

Шарпани эшитиб палатага ҳамшира югуриб кирди.

— Уртоқ старший лейтенант, сизга безовта қилманг деб тайинлаган эдим-ку,—деди Корниловдан ўпкалаб.

Корнилов: «Кечирасиз! Уруш-да, уруш! Бу касофат

уруш кимни безовта қилмайтми» деб, гудурланиб палатадан чиқди.

Ҳамшира зудлик билан палатадан чиқиб, навбатчи врачни етаклаб келди. Врач вазиятни кўриб дарҳол ором берадиган — ухлатадиган укол қилишни буюрди. Шу заҳоти Шербўтага укол берилди.

Тун бир маҳал. Шербўта уйғонди. Икки каравот қўйилган торгина палатада ўзи танҳо ётибди. Афтидан палата мактабнинг омборчаси бўлган. Боши, елкаси зирқираб оғрийди. Лекин қалбининг оғриғи кучлироқ. У битта танқда ёнма-ён туриб жанг қилиб юрган энг яқин дўстини йўқотди. Дўсти уни ўлим чангалитдан юлиб қолибдию, аммо ўзи ҳалок бўлибди. Э, бешафқат фалак, Бу қандай мусибат?!

Шербўта танидаги жароҳат оғриғи билан ишни йўқ, каравотда тўлғаниб дўсти учун унсиз нола қилади, куяди, ўйга толади. Кўз олдида ҳамиша жилмайиб турадиган Орзубек сиймоси. «Урушдан кейин сени Кўкжарга опкетиб роса томоша қилдираман. Шалдираб оқадиган шўх сойларини, қўлингни чўзсанг осмонга етадиган баланд тоғларини, тоғ ёнбағирларидаги кўм-кўк арчазорларини кўриб роса яйрайсан. Ҳаммадан ҳам уйимиздаги олмани айтгин. Унақа олма жаннатда ҳам йўқ, мана борганингда кўрасан. Бизни қайтишимизга энам иккита қўй боқиб юрганмиш. Эҳ, бир маза қилардик-да, дўстим», деган гапларини эслаб, Шербўтанинг ўпкаси тўлиб кетди. Юрак-юрагидан ачинди. «У ўз Кўкжарини қанчалар яхши кўрарди. Айниқса, олмаси ҳақида оғзидан бол томарди. Олмаси жони-дили эди» деди-да, Шербўта қатъий аҳд қилди: «Агар соғ-саломат Оқтошга етиб борсам дўстим Орзубек хотираси учун битта олмазор боғ яратганим бўлсин! Ишни шундай бошлайман», деди кўзидаги ёшни сочиғига артаркан.

Эртаси куни Шербўтани лазаретдан дала госпиталига кўчиришди.

Госпиталда Шербўта нимагадир Йўлчини эслайверди. «Ажабо! Яна учрашди-а! Бу учрашувлар худди тушга ўхшайди. Бировга айтсанг ишонмайди. Таажжуб. У ўзи ким? «Фашиелардан ўч оляпман», дейди. Ўзи фашист формасида. Ҳеч тушунолмайман. Хўш, нимасига тушунмайсан? Тўртта фашистни ўлдириб, сени қутқаазди-ку?! Бу ўч олиш эмасми? Тўғри, ўч олиш. Бечора бошидан оғир ярадор бўшти, кўп азоб чекибди.

Шербўта госпиталда йигирма кунча даволанди. Сўнг-

ра ўз қисмига қайтди. У қисмини Туладан анча жануб-даги ўрмондан топди...

Қиш оёқлаб турган кезде лейтенант Шербўта Саидов танк взводи командири лавозимида ўз қисми билан тунги эшелонда фронтнинг муҳим бир участкасига жўнади..

ЙЎЛЧИНИНГ ҚИСМАТИ

Ушанда Йўлчи Шербўтани ўрмонга қочириб юбориб, қўлида автомат, мотоциклчиларни кутиб турди. Улар нима воқеа бўлганини билмай ҳамдамхаёл Йўлчига яқинлашиб келишаверишди. Бир мотоциклда унтер-офицер билан бир солдат, иккинчисида унтер-офицер Давронбек билан яна бир солдат бор эди. Йўлчи уларни узоқдан таниб: «Аблаҳлар, келаверинглар-чи! Бу қасос олишнинг бошланиши бўлади!» деди овозини чиқариб. Оралари ўн-ўн беш қадамча қолганда автоматидан сидирғасига ўт очди. Бирданига тўртови қуладию, аммо Давронбек ёнида ўтирган солдат ўқ ейиш бараварида жон ҳолатда Йўлчига қараб ўз автоматидан ўқ узишга улгурганди...

Йўлчи еттинчи кун кўзини очди. Кечки офтоб деразадан юзига тушиб турарди. Бу ер қаер, нима қилиб ётибди? Билмасди ва эс-ҳушини йиғолмасди. Қулоғига аллақандай немис сўзлари хира эшитилиб турарди. Кўз қири билан атрофга назар ташлади. Узундан келган оппоқ хона. Икки қатор қилиб қўйилган ўндан ортиқ каравотда ярадорлар ётишибди. Уларнинг кимлигини билиб бўлмасди. Тузукроқ қарашнинг иложи йўқ. Бош-юзи бинт билан ўралган. Боши гўё ўзиники эмас. Нима бўлганини ўйлаб ётиб, ҳушидан кетди.

Эски ой поёнлаб янги ой туғилди. Йўлчи мактаб биносига жойлашган лазаретдан госпиталга ўтказилди. Госпитал Харьковда, Йўлчи тўрт кishiлик палатада. Госпитал тўла гиж-гиж немис. Тушликдан кейин ярадорлар уйқуда. У эса, ётиб олиб хаёл суларди. Энди у соғлиги ҳақида сираям қайғурмасди. Унинг оғир кунлари, бошининг операцияси ўтганди. Эндиликда ногирон миясини бир жумбоқ узлуксиз пармалар эди. «Госпиталга у қай тариқа тушди? Ахир у фашистларни очикдан-очик ўққа тутди-ку! Нечун улар унга ғамхўрлик қилишди? Балким бу «ғамхўрлик» Бергернинг ёвуз найрангидир? Борди-ю, унга қараб ўқ узган солдат воқеани таърифлаб берган

бўлса, Бергер аввал даволаб, кейин «ҳисоб-китоб» қил-моқчи бўлгандир?»

Мана шу саволлар ва тахминлар Йўлчига ҳеч тинчлик бермасди. Госпиталда сирдош бўладиган биронта ҳам таниш йўқ. Бир куни вас-васага тушиб ҳатто ўзини-ўзи ўлдирмоқчи ҳам бўлди. Лекин ҳеч иложини тополмади.

Шундан кейин сабр қилиб туришга қарор қилди: «Агар бирор ниманинг исини сезсам, яна бир йўли чиқиб қолар» дея, охирини кутиб ётаверди.

Ўша кунларнинг бирида наҳорликдан сўнг, тузала бошлаган барча ярадорларни овқатхонага таклиф қилиши. Бир офицер йиғилгаларга немис армиясининг шарқий фронтдаги галабаси ҳақида лекция ўқиди. Иттифоқо, Йўлчи йиғилганлар орасида Бергернинг жазо отрядида хизмат қилган Брумберг деган солдатни кўриб қолди. У бир оёғи бинтланган ҳолда қўлтиқтаёқ билан юрганди. Лекциядан кейин ташқарига чиқиб у билан ҳол-аҳвол сўрашиб, гаплашишди. Суҳбат асносида Брумберг Йўлчининг тинкасини қўритган жумбоқни ечиб берди:

...Кечки овқатга тайёрланиб тургандик. Қўққисдан автоматлар овози эшитилди. Лейтенант Келлер бошчилигида ўнта мотоциклга миниб, воқеа содир бўлган ерга етиб бордик. Қоронғи туша бошлаганди. Қарасак, мотоцикллар ёнида иккита унтер-офицер билан иккита солдат ўлиб ётибди. Сен ҳам ётгандинг. Келлер томирингни ушлаб кериб «жони бор» деди. Сенлардан сай наридаги хандақда яна иккита солдак ўлиб ётарди. Келлер қўл фонари билан уларни синчиклаб кўрди. Иккови ҳам бел билан уриб ўлдирилган. Ёнларида бел ҳам ётибди. Битта солдатнинг автомати йўқ. Ҳаммаёқни кўздан кечириб чиққач, Келлер шундай хулосага келди: «Демак, асирга тушган танкчи иккала солдатни бел билан уриб ўлдиригану, автоматни олиб солдатларга ёрдамга келаётганларни пойлаб турган. Улар етиб келиши билан бешовини ҳам автомат ўқига тутиб, кейин ўзи ўрмонга қочган...». Ўрмонни текширайлик десак қоронғи эди. Шундай қилиб сени ҳам, ўликларни ҳам машиналарга солиб олиб келдик...

Солдат Брумберг ахбороти Йўлчининг қоронғи дилини бирдан ёритиб юборди. У суҳбат чоғидаёқ фикран: «Ҳа, қасос олиш давом этади», деди қатъий. Тез орада сиҳати тикланди.

Биринчи қор учқувлаб турган куз кунги госпитал йўлланмаси билан Бергер ихтиёрига жўнади.

Уруш кундан кунга кескинлашарди. Бергер раҳбарлигидаги Абвер бўлинимаси Орёлдан унча узоқда бўлмаган Мценск шарқидаги ўрмонда жойлашганди. Бир кунги кечки пайт Бергер ҳаддан ташқари безовта бўлиб қолди. Сабаби махсус топшириқ билан фронт яқинидаги Слободкин қишлоғига кетган ёрдамчиси Бауэр келавермади. Сабри чидамай, Йўлчи билан яна бир солдатни олиб ўз машинасида йўлга чиқди. Ун километр чамаси йўл босиб тўғри қишлоқ оқсоқолининг уйига кириб борди. Қош қорайиб, туман туша бошлаганди. Семиз жуссали, лўнши юз, кўзалари қисик, бўлиқ мўйловли қишлоқ оқсоқоли Бергерга юқори мулозаматда немисчалаб: «Жаноб, ҳозир етиб келиши керак, назаримда муҳимроқ «лаққа» тўрга илинган кўринади...»—деб уни тинчлантириб, ичкарига таклиф қилди. У ўзининг тута билишига қараганда, собиқ оқсуяк табақага мансуб зотга ўхшарди. Столда турли парранда гўшглари мавжуд эди. Бергер билан оқсоқол ичкарида, Йўлчи билан солдат кираверишдаги хонада, шофёр эса машинада қолишди. Йўлчи вақти-вақти билан ташқарини кузатиб қўярди. Шом қоронғиси туман аралаш беҳад қуюқлашганди. Йўлчи кейинги сафар ташқарига чиққанида ўзига-ўзи: «Бундан қулай пайт бўлиши мумкин эмас» деди-да, шеригининг кўзини шамғалат қилиб автомати тепкисини босса отиладиган ҳолатга келтириб қўйди. Сўнг солдатни ташқарига чақирди. Бир пас у билан бирга айланди. Кейин бирровгина ичкарига кириб чиқиб: «Сизларни жаноб капитан йўқлайптилар»—деб шофёр билан солдатни Бергер ҳузурига таклиф қилди. Ўзи уларнинг орқасидан кетма-кет кириб бориб, тўртовини ҳам қаторасига автомат дамидан ўтказди. Қўрқинч ичида ошхонадан югуриб кирган уй бекаси аҳволни кўриб, донг қотиб қолди. У эрига ўхшаган семиз эмас, аксинча эти устихонига ёпишган, гавдаси увоққина аёл эди. Йўлчи унга қараб туриб рус тилида: «Так ими надо!»—деди қатъий оҳангда. Қотиб турган аёл ефрейторнинг рус талаффузидаги сўзини эшитиб, баттар ҳайратланди. У гарчи ўз эридан жудо бўлиб турса-да, «так им надо» деган ҳукмига ичидан хайрхоҳдек жим турарди. Йўлчи жасадларнинг жонсиз эканлигига ишонч ҳосил қилгач, аста босиб ташқарига чиқди. «Шахсий қарзни ундирдим ҳисоби. Лекин партизанлар ичида ва фронт ортига юборилган айғоқчилар ҳақида кўрган-билганимни тезроқ ет-

қазишим керак. Баэрдан ҳам кўра улар хавфли. Олди олинмаса улар кўп кулфат келтиради» деди-да, шошилиб машинна олдига борди. Лекин туманда машина билан бир қадам юриб бўлмасди. Машина эшигини очиб, фарани ёқди. Шинели киссасидан компас олиб, фара ёруғида уфқ томонларини аниқлади. Автоматни қўлига олиб, бир зумда туман баэрига сингиб кетди.

Туни билан юрди, дам олди, яна юрди. Тонг отган пайтда бир дарахтзорга етиб келиб тўхтади. Ҳали туман тарқалмаганди. Ун-ун беш қадам масофа зўрга кўринарди. Итларнинг ҳуришидан дарахтзор ортида қишлоқ борлиги аён эди. Лекин қишлоқнинг не сир-асрори бор, унга қоронғи эди. Тўсатдан сўқмоқда бир от қўшилган бричка-арава пайдо бўлди. Йўлчи эҳтиёткорлик билан арава йўлини тўсиб чиқди. Уни эски пўстин кийган, юзлари сертириш, чўққисоқол чол кетидан паст бўйли, шалпанг қулоқ, тарғил итини эргаштириб ҳайдаб келарди. Чол тўнини тескари кийиб олган чамаси, бирон оғиз гапирмасди. Ити эса зўр бериб Йўлчига ташланар, тўхтовсиз ириллаб гапни қовуштирмасди. Йўлчи алҳол кимлигини айтди. Чолнинг бир оғиз сўзи билан ит думини қилпиллатиб, ўзини четга олди. Чол Йўлчига йўл-йўриқни яхшилаб тушунтирди. «Ма, мана бу йўлга» деб похол остидаги тугундан бир буханка нон олиб берди. У чолга миннатдорчилик билдириб, йўлга тушди. Кундузи ўрмонда яширишиб ётди. Кечки пайт туман тушиши билан яна йўлга чиқди. Не-не хавф-хатар сўнгида, эртаси куни кутилмаган бир ҳолда Шербўтага дуч келди...

Юқорида зикр қилинган капитан ўрмонга қараб юрдию, старший лейтенан Сухов Йўлчини қарама-қарши сўқмоққа бошлади. Йўлчи йўлга тушишдан олдин мурожаат қилди:

— Мени тўғри штабга бошланг. Айтадиган зарур гапларим бор. Мен шу мақсадда у томондан қочиб ўтдим.

Сухов «Нима қилишни ўзим яхши биламан» дегандай Йўлчига масхараомуз қараб қўйди-да, дилида: «Тайёр ўлжани у ерга обориб бўпман. Аввал бор ипини чуваб, кейин бўш галтакни топшираман» дея қўли билан сўқмоққа ишора қилди:

— Қани, олдимга туш!

Улар дарахтзор оралаб бориб, бир кўримсиз ертўла қаршисида тўхташди. Йўлчи домангир қиёфада Суховга кўз тикди:

— Ахир, сиздин штабга олиб боринг, деб илтимос қилгандим-ку!

— Қаяққа олиб бориш у менинг ишим! Қани, ертўлага!

Йўлчи Суховга бир хўмрайдию, худди зиндонга кирётгандай, ертўла эшиги томон оғир қадам ташлади. Кетидан Сухов ертўлага бош суқди.

Ертўлага кириб шинелини ечиб, ертўла устунисидаги миҳга илди, устига шапкасини қўндирди. Йўлчига қўли билан курсини кўрсатди. Йўлчи ечинмай истар-истамас курсига чўкди. Сухов тўрға ўтиб столга жойлашиб ўтирди. Стол галадонидан бир сиқим қоғоз билан қалам чиқариб столга қўйди. Эҳтирос билан сўроқ бошлади...

Ногаҳон аллақаяқдан бир бомба чийиллаб келиб ертўлага тушди. Ертўла портлаб, чил-парчин бўлди...

Шу куни батальон бўлажак катта жанг ҳозирлиги билан бўлиб, бир чекадаги Сухов ертўласи билан бировнинг иши бўлмади.

Оғир жанглар тугагач, жанггоҳни кўздан кечириб юришган учта санитар Сухов ертўласи қаршисидан чиқиб қолишди. Ертўла ўрнида улкан ўра пайдо бўлганди. Ўрадан ўн беш метрча нарида қалин тупроқ остида қўлоёқсиз, боши ёрилиб қонга беланган немис формасида ефрейтор дум тушиб ётарди. Санитарлар «Балким Особий отделдагилар билишар» дейишди-да, «Старший лейтенант ўзи қаерда экан?» деб, атрофни текшира бошлашди. Йўлчидан бутунлай қарама-қарши томонда тупроқ остидан кителнинг тўрт эллик учи чиқиб турарди. Унга санитарларнинг кўзи тушиб, жасадни дарҳол тупроқ остидан чиқариб олишди. Сухов таниб бўлмаслик ҳолатда эди. Санитарлар: «Кетдик, Особий отделга хабар қилайлик, ўзлари ажрим қилишар» деб кетишаверди.

Қиймаланган Йўлчи немис ефрейтори формасида тупроққа қапишиб «Номаълум солдат» бўлиб қолаверди. Шербўта Йўлчи ҳақида ҳеч нарса билолмай кетаверди.

ОҚТОШДА СЕЛ

Кимсан Басоатга совчи юборди-ю, оромини йўқотди. Муяссархон топиб қелган гап тиш оғриғидай унга кечаю кундуз тинчлик бермай қўйди.

Саратон киришига саноқли кунлар қолган. Қишлоқдаги барча қариялар-у, хотин-қизлар далада арпа ўриш,

ялчиш ва пешма-пеш эшеломга уриш билан банд. Бир ёқда пиллани териб тошпириш керак. Хуллас, иш бошдан ошиб ётибди.

Чошгоҳ. Гузарда биров ўрмаламайди. Фақат Кимсан кабинетда ўтирибди. Кабинет сокин. Жўмликни девордаги соат «чиқ-чиқи» бўзади, холос. У икки тирсагини ёзув столига қўйиб, ўй суради: «Бундан чиқди, Басоат ўша эски адоватини сақлаб, қўйнига тош солиб юрган экан-да. Демак, бундан кейин ҳам у йўлимга ров бўлади. Ўзининг душманлиги етмагандай, Шербўтани ҳам ёрдамга чақиритти. Ишқилиб, бу ҳақда бошқа бировга оғиз очмаган бўлсин-да. Агар бу гап овоза бўлиб кетса борми, унда ҳамма иш расво бўлади. Шунинг учун бу гапни газаклатмай олдини олмоқ керак. Аммо ўша дадам насихат қилгандай, беқилтириқ беиз қилиб, иш битириш керакки, зинҳор биздан гумонсирашмасин...»

Кимсан кабинетида қайси йўл билан Басоатни уруғи билан йўқотиш устида бош қотираётганда Деҳқонбой тоға тақирдаги пахталарни кўздан кечириб, Тошариқ бўйига етиб келганди. У кейинги вақтда гўшт, сариёғ, тухум тайёрлаш тошпириқларини бажариш, фронт учун қалла ётказиб бериш ва пилла тердириш ташвиши билан бўлиб, далага чиқолмаганди. Заифланган ғўзаларни кўриб, хафа бўлди. Ғўзаларни ёшасига итузум босиб кетганди. Ўзига ўзи: «Эсизгина, бир-иккитадан ҳосил шохдан айрилиб-миз. Кўни билан яна уч-тўрт кун қолди. Пилладанам қутулармиз...» деди, эшитилар-эшитилмас. Сўнг қайрилиб қуёшга қаради. Қуёш тиккага яқинлашганди. Безовталанди. «Пилла қуриб кетаяпти...» Пешонасини ишқалади-ю, дўшчисини қўлига олиб, қадамини жадаллаштирди. Ярим йўлга келганда калласида бир фикр тўғилди. «Районда ишлайдиган бир неча хизматчилар оиласи Оқтошда туради. Улар қурт тутмайди. Пунктда ишлаётганларниқиям шунақа. Тагин беш-ўнта муаллим оилалар бор. Шамсиевга илтимос қилсам, шуларни уюштириб бермасмикан? Еттинчи, тўққизинчи бригадаларда куч оз, пиллалари қуриб кетаяпти. Теришиб берганда зап иш бўларди-да». Тоға кўнгида пайдо бўлган бу гапдан енгил тортиб, зудлик билан гузарга етиб келди. Қишлоқ совети биносига кириб, йўлақда мудроқ босиб ўтирган қоровул чолга мурожаат қилди:

— Ҳайитвой ака, ўртоқ Шамсиев қани?

Чол ёшланиб турган чуқур кўзларини сергаклавтирди.

— Билолмадим, Деҳқонбой, билолмадим. Яқинда шу ерда юрганди.

Аттанг. Бир маслаҳатли иш бор эди-да. Кенқолса айтиб қўйинг, зағотпунктга бориб қайтиб келаман. Хўпми, Ҳайитвой ака?

— Айтаман, Деҳқонбой, айтаман.

Шу куни Деҳқонбой тоға Кимсанни учрата олмади. Эртаси куни эрталаб райком чақируви билан станцияга кетди. Куни билан ҳаво жуда иссиқ бўлди. Тоға қишлоққа қайтганда осмон тўла булут эди. Кенчасига бориб Оқтош юқорисидаги тоғларда қаттиқ жала ёға бошлади. Кейинги кунлари Олой тоғларидаги қорлар эриши кучайиб, Оқтошсойи тўлиб оқаётганди. Ҳала муносабати билан сел келиш ва Оқтошсойида тошқин бўлиш хавфи туғилди. Колхоз қоровули отга миниб маҳаллама-маҳалла юриб, «О халойиқ, эшитмадим деманглар! Сел келяпти! Кетмону бел, тешаю болтангни олиб сой бўйига тез етиб бор!» деб элга хабар қилди. Тонг отмай тамоми эркагу аёл, болаю-бақра сой бўйида ҳозир бўлди.

Оқтошликлар ўз ҳаётида сел билан олишавериб чиниқиб қолишганди. Сел қайси томондан келиб, қайси дамбалардан қишлоққа кўпроқ хавф-хатар туғдиришини яхши билишарди. Бироқ, начораки, селни жиловлайдиган азаматлар фронтда. Эндиликда сел билан кураш қариялару, хотин-қизлар гарданига тушганди. Шу боисдан бу ғайати сел анча хатарли эди.

Тонг отар олдида Оқтошсойида ўрқач-ўрқич сассиқ бўтана сув пайдо бўлди. Каттаю кичик тошқинга қарши ишга киришди. Гира-ширада ким қаерда ва нима қилаётганини кўриб бўлмасди. Ким кетмон ураётган, ким замбилда тош келтирётган, ким сепоя ҳозирлаётган ва яна кимлар тўрларни ва чипта қопларни тош билан тўлдираётган... Қаерлардадир ғачир-ғучур аравалар овози эшитилади, одамларнинг қий-чув, вағир-вуғури олис-ларга акс-садо беради, кимлар у ёқдан-бу ёққа тинимсиз югуради.

Бир вақт сел «Оқёл» дамбасидан ошиб қишлоқ томон ҳужум қила бошлади. Йигирмадан ортиқ киши шохшаббалар билан ўпирилаётган қирғоққа ёпишди. Шу пайт ўсмир укасини етаклаб олган Кимсан қирғоқда пайдо бўлди. У вазиятга қараб туриб, андак ўйланиб олдида: «Айни муддао» деди -ю, ишлаётганларга хитоб қилди:

— Бу ерни ташланглар! Тез буюкка югуринглар! Хо
анави «Йўламатол»да аҳвол жуда ёмон!

Кимдир:

— Бу ер чатоқ-ку!—деди, хирилдоқ овозда. Яна ким-
дир қўшимча қилди:

— Ташлаб кетсак кўтармани вайрон қилади-ку!

Кимсан ўшқирди:

— Қанақа гап уқмас одамсизлар! Юр дегандан кейин
юринглар-да, ахир!

Одамлар шох-шаббани кўтариб у кўрсатган томон
жилишди. Олдинда кетаётган Кимсан уларга йўл бош-
ларкан, ичида: «Кўтармангни сув босилддан аввал Басо-
ат билан Шербўта авлодларининг ҳолини томоша қила-
санлар» деди, кибрлик билан.

Тошқин борган сари қутурар, унга қарши одамлар
ғала-ғовури ортиб жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишар,
сув олаётган ерларга сепоя қўйишар, шох-шабба боси-
шар, тош ва тупроқ ташлашарди.

Шарқ бўзариб тонг ёриди. Деҳқонбой тоға «Оқёл»
дамбасига келдию, аҳволни кўриб капалаги учди.

— Оббо, нодонлар-ей, нодонлар-ей! «Оқёл»дан боха-
бар бўлинглар девдим-а!—деди дили вайрон бўлиб, Сўнг
овози борича ҳай-ҳайлаб одамларни «Оқёл» дамбасига
чақириб, уларга сепоя, шох-шабба, араваларда тош кел-
тиришларини буюрди.

Бирпасда қирғоққа одам ёғилди. Сепоялар ўрнатилди,
шох-шаббалар босилди, қонларда тош ташланди, замбил-
ларда шағал-тупроқ тўкилди...

Секин-аста «Кўшқўнар» чўққиси ортидан қуёш бош
кўтарди. Қуёш чиқиши билан сойдаги сув ранги ҳам,
оқими ҳам ўзгарди. Бўтана сув тўлқинлари кетидан сар-
ғиш кўпиклар, турли ёғоч-чўплар, бир неча ўлик қўй-
эчкилар ва сув остида юмалаб, бир-бирига урилиб, шарақ-
шуруқ овоз чиқариб, харсангтошлар оқиб ўтди-да, сой
бора-бора ўз аслига қайтиб тинчиди.

«Оқёл» дамбасида қарию ёш, хотину халаж бўлиб,
сонига икки юздан ортиқ киши жам бўлган эди. Ун тўқ-
қизта от ва ўн еттига эшакарава, битта бир ярим тон-
налик эски ГАЗик, икки Х. Т. З. трактори бирин-кетин
қаторлашди. Йирик Оқтош колхозининг шу дамлардаги
асосий ишончи-қудрати мана шулар эди. Йиғилгандар
ва яна бир-икки киши кўринмасди, холос. Қирғоқдаги-
ларнинг афт-ангорига қараб бўлмасди. Кийимлари бош-
дан тоёқ лойга беланган, баъзи эракакларнинг қўйлаклари

йиртилиб кетган, қайси бирларининг юзлари қон, яна қайсыларининг этлари тилинган ва ҳоказо...

Дехқонбой тоға қирғоқдагиларга назар соларкан, четроқда ҳаммаёғи лой, яктагининг бир енги йўқ, юзи серажин, өзгин, қирғийбурун, чўққисоқол сергак чолга кўзи тушди.

— Жўравой ака, қалайсиз?

Ҳамманинг назари Жўравой отанинч енгсиз қўлига оғди. Дамба лабида турган ялангош ўсмир ёнидаги болага шивирлади: «Ўсмон тоғанинч қўлига тош тегиб қонаб кетувди шартта енгини узиб, ярасини боғлаб қўйди. Билдингми, нима учун енги йўқ?» деди қошларини чимириб.

— Мен-ку, Дехқонбой, тузукман-а, бечора Наврўз ота йиқилиб тушиб хў анави толди тагида ётибди,—қўли билан кун чиқарни имо қилиб кўрсатди Жўравой ота.

— Шокир отаям оёғи қайрилиб кетиб шудгорда ётибди,—қўшиб қўйди бир қўлеиз пачоқ бурун йигит.

Дехқонбой ота оёғининг учига туриб аравакашларга буй чўзди:

— Ҳой, Ўлмасвой! Тез бориб Наврўз ота билан Шокир акадан хабар ол!

Аравакаш тизгинни тортиб, отга қамчи босди. Дехқонбой тоға йиринга юзланди:

— Ҳаммаларингга раҳмат! Мана, селдиям тинчитдик. Аммо-лекин, оғайнилар, бир ишимиз жа гўр бўлди. «Бешолиш»ни сақлаб қолдигу, «Оқёл»га келганда гафлатда қолдик,—деди ўкинч билан сел ювиб кетган томонга қараб.

Шу он кўпчилик орасини ёриб қорачадан келган, өзгин бир дароз кекса чиқди. Чап қўлида кетмон, ўнг қўлини пахса қилиб, хирилдоқ овозда хитоб қилди:

— Айтмабмидим, бу ер чатоқ деб!

— Ахир, бу Шамшийиф деганинч қўймади?!—зарда билан қўлини силкитди сал нарида турган юзи чўтир кекса.

Дехқонбой тоға ялт этиб кексаларга қаради. Орага қисқа жимлик чўкди. Сурма опа билан ёнма-ён турган Қимсан уч-гўрт қадам босиб тоғанинч қаршисига келди.

— «Йўламатол» қирғоғини сел оляпти дейингди. Гузар вайрон бўлмасин деган ваҳимада мен одамларни ўшаққа сурдим,—деб изоҳ берди у.

Дехқонбой тоға бир дам Қимсаннинг юзига тикилиб турди-да, ачитди:

— «Йўламатол»ни жин урмасди!

— Шопилганда лаббай тўпилмас, деганлариден, қоронғи сел ваҳимасида кўзимга гузардаги жамики идоралару, қолхоз омбулари, магазинларни сув босаётгандай бўлиб кўришиб, югурганимча келиб одамларни олиб ўшаққа чошибман-да. Бу ерни бунақа бўлишини ким билибди дейсиз?—деб Кимсан, кўлларини ёзиб, бошини ликиллади. Унинг енглари шимарилган, устибоши лой, кўйлаги йиртилиб чап биқини очилиб қолган, дўпписи лойқа сувга беланган эди. Гарчи кўйлаги бошқаларникидек шох илиб кетган ёки тош кўтарганда келиб сузилган бўлмай, шунчаки чокидан силлиққина сўкилган бўлса-да, унинг шу турқ-тароватидан, гўё у сел билан ҳаммадан кун олишгандек эди.

Гапга жини кўзига Жўравой ота аралашди:

— У оёғини билмадимку-я, лекиннда шу бемаъни ишни ўзимни ўғлим қилганда иштонини тушириб, нақ думбаси мўматалоқ бўлиб кетгунча новда билан савалардим...

Кимсан «ҳа саними» дегандай Жўравой отага зимдан қараб кўйди.

— Сиз шундай дейсизу, Жўравой,—гапни серсоқол мўйсафид илиб кетди,—бунақанги ваҳимада ҳар қандай одаман ўзини йўқотиб кўяди. Ҳарна бўлсаям гузар омон қолсин дегандир-да.

— Ҳа, шунақа дегандир-да,—маъқуллади паст бўйли кекса.

Оқибатда Кимсан гузар учун жонбозлик қилган бўлиб чиқди. Гаплар оқимини диққат билан кузатиб турган Кимсан ичида: «Ҳа, буёғи текисланди» дея ўзида енгиллик ҳис этди.

Аслида Деҳқонбой тоғанинг ачитиб гапиришида жон бор эди. «Беш олиш» бу бешта ариқни сув билан таъминлайдиган иншоот. Мабода сел олгудек бўлганда иншоот барбод бўларди. Уни тиклаш уруш шароитида мушкул эди. Натижада бир қисм пахта далаларини сув босарди, қолгани сувсизликдан нобуд бўларди. Шунинг учун ҳам тоға даставвал ўзини «Беш олиш»га урди. «Оқёл» дамбаси эса, қадимдан хавfli сел йўлларидан бири ҳисобланарди. Ўтмишда «Кўтарма» маҳалласи бу сел йўлидан кўп азоб тортган. Бир вақтлар қишлоқ аҳли тупроқ ташиб атрофларни кўтарган. Шу вақдан қайси бир замонда бу ерга «Кўтарма» деб ном берилган. Бу сирни Оқтошнинг бари катта-кичиги, шу жумладан Кимсан ҳам яхши биларди...

Энди «Иўламотол» дамбаси бўлса, у ерни илгарй ҳам, кейин ҳам, сел олмагапти. Бу гал ҳам «жин урмаслиги» аён эди...

Дехқонбой тоға вазиятга қараб гапни қисқа қилди:

— Бўлар иш бўлди! Ишқилиб Кўтармага бирон корҳол бўлмаган бўлсин. Хўш, энди, оғайнилар, сингиллар! Тез бориб пиллани чорасини кўришимиз керак, қуриб кетмасин. Ха, ҳой Тўйчивой! — Тоға йигирма метрча нарида турган қотма, қора кишига мурожаат қилди. — Хирмондаги арпани ҳоли нима бўлдийкин?

— Кечқурун қоплаб, шолчалар билан ўраб қўйганмиз.

— Яхши қилганакансан. Кечгача истансага етқизиб беришимиз керак!

— Биладан.

Дехқонбой тоға одамлар юзланди:

— Бўлмасам, оғайнилар, биз кўтармадан бир хабар олайлик. Сизлар ишларингга боринглар! Қани кетдик! Ха-я, Жўравой ака, сиз биз билан бирга юринг! — деди Жўравой отани йўлдан қайтариб.

Оқтош билан сой бўйи ораси икки чақирим бўлиб, Оқтошга кираверишдаги биринчи маҳалла Кўтарма эди. У битта узун кўчадан иборат эди. Унда йигирмадан ортиқ хонадон турарди. Юқоридан учинчи эшик Басоатларники. Яна уч эшик пастдаги ҳовлида Шербўталар оиласи яшарди. Оқтош ўн иккита шу хилдаги маҳаллалардан ташкил топганди. Кимсанлар кўтармадан икки маҳалла юқорида туришарди. Маҳаллалар бир-биридан хонадонлар томорқаси билангина ажраларди.

Дехқонбой тоға, Жўрабой ота, Сурма опа, Кимсан, унинг ўсмир укаси Шоди Тошариқ бўйидаги сўқмоқдан тушиб келишди. Сўқмоқдан йигирма одинча ўнгда сел изи тўппа-тўғри Кўтармага қараб кетганди. Ҳар қадамда қўллаб ётган халқоблар учрарди. Улар Тошариқни кесиб кўприкдан ўтишлари ҳамон Кўтармадан хотин кишилар йиғиси эшитилди. Тоға Сурма опага қараб лабини тишлаб, бошини чайқади.

Кўтарма маҳалласининг кўрки қолмаган, юқоридан тушиб келган кучли сел оқими кўчанинг ўнг бетидаги иккита ҳовли деворларини ағдариб, нариги юзидаги тўртта уйни вайрон қилган. Бешта қўрғонни ярим-ёрти босган.

Қулаб ётган уйларни кўрган Жўравой ота элдан бурув, ўзига-ўзи гапираётгандай, гулдиради:

— Бай-бай-бай. Нақ бўлмаса, буткул кўтармаликнинг шўри қуриб қолган экан.

Кимсан ер остидан Жўравой отани кузатарқан:

— Ҳа, бечораларга оғир бўпти, дарҳол ёрдам қилишимиз керак, — деди тилёғламалик билан.

Сурма она Кимсанга бир қараб қўйди. Деҳқонбой тоға эса, гўё эшитмаётгандай, қовоғини солиб, йўлда давом этди.

Зарар кўрган хонадонларга бирма-бир кириб, кўра бошлашди. Биринчи ҳовлида тўрт яшар қизча ухлаб ётган вақтда том босиб, нобуд бўлган. Уст-боши лой, қирқ ёшлардаги бир оғин аёл «гафлатда қолдим» деб юм-юм йиғларди. Чамаси, қизчасини ухлатиб қўйиб, ўзи сой бўйига кетган. Яна бир ҳовлида бир кампирни том босган. Ҳаммаёғи лойга беланган, юзи сертириш мўйсафид кириб келганларга «Қасал ётганди. Сой бўйидан келсам шу аҳвол...» дея изоҳ берди титроқ овозда. Басоатларнинг ҳовлисида барча катта-кичик иморатлар қулаб тушганди. Молхонада бир она қўй боласи билан ҳаром ўлибди. Саодат она кекса нок дарахти тагида беҳуш ётарди. Эғнидаги оқиш кўйлак ва қорамтир камзул ивиб кетган, ялангбош, сочлари тўзғин, қўлида бир кулранг дурра.

Кўчадан кирган замон Сурма она бир қизча ёрдамида Саодат онани сўрига олди. Кимсан кўча эшиги олдидаги гўлага оёғини қўйиб туриб манзарани кузатарқан, ичиди: «Отилган ўқ мўлжалга тегипти. Лекин униси чала бўпти-да...» деб қўйди. Сўрида ўзини билмай узала тушиб ётган Саодат онага қараб туриб: «Сенларга ким қўйган эди йўлда гов бўлишни», деди пичирлаб. Сўнг кўзи билан укасини қидирди. Ҳаммавақт ёнида юрган Шоди кўтармага келгандан кейин акасида четроқда юрадиган бўлиб қолганди. Ҳозир ҳам бир чеккада деворга суняиб, хомуш турарди. Дўпписи қўлида, нигоҳи уч томони қулаб, бир томони тик турган уй деворларига қадалганди. Кўз ўнгида гира-шира қий-чув бўлаётган сой бўйи. Қулоғида дам «Бу ер чатоқ-ку, ташлаб кетсак Кўтарма вайрон бўлади-ку» деган сўзлар жаранглаб сескантирар, дам хотинлар йиғиси таралиб, кўнглини бузарди. Акасининг биринчи бор «Хў, Шоди!» деганини у эшитмади. Такрор «Шоди деянман!» деганда хаёлдан уйғонди. Уйғондию, акасига нафрат билан бир қараб қўйди-да, гап-сўз йўқ кўчага чиқиб кетаверди.

Улар кун туш бўлганда тошқиндан зарарланган ҳам-

ма уйларни кўриб бўлишди. Шербўталар ҳовлисида фақат молхона қулаганди. холос.

Шундан кейин Қимсан «Тошқин ҳақида районга хабар қилиб қўяй» деб идорасига кетди. Деҳқонбой тоға, Жўравой ота ва Сурма опа бир оз туришиб, ўзаро маслаҳат қилишди.

— Кечқурун правлениеда келишиб олиб, тездан бу уйларни тиклашимиз керак,— деди тоға.

Унга қадар бола-чақаларни...—сўз қистирди Сурма опа...

— Албатта, жойлаймиз, Сурмахон...

— Деҳқонбой, сизлар нима маслаҳат қилсаларинг қилаверинглари,— дея Жўравой ота гапни бўлди,— лекин Саодат бибининг уйини менга қўйиб бераверинглари. Кампирни ёнимга олиб бир ойда тиклайман. Фақат керак бўлганда бирор кунга битта уста топиб берсаларинг бас.

Деҳқонбой тоғанинг тунд чехраси ёришиб кетди. Шу топда Жўравой отани қучоқлаб олгиси келди. Бир нималар демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, аравакаш келиб қолиб, хаёли бўлинди.

Деҳқонбой тоға, Жўравой ота ва Сурма опа кампир билан қизчани дафн қилиш учун қолишди, аравакаш эса, Саодат опани аравага солиб, касалхонага олиб кетди.

СОЛЯНҚАДАГИ ЖАНГ

Сталинград остоналарида қонли жанглар еру кўкни титратиб турган даҳшатли кунлар. Қирқ иккинчи йилнинг жазирама ёзи. Кун-тун, ерда ҳам, ҳавода ҳам жанг тобора кескинлашгандан кескинлашиб борарди. Мана, бир неча кундирки, фашист самолётлари, бамисоли пишган тутга ташланган чуғурчуқ таласидай, ёпирилиб ҳужум қилади. Самолётлар ҳужуми ҳар соатда қайта-қайта такрорланади. Ерга беҳисоб бомбалар ёғилади. Замбаракларнинг беўхшов бўкириши ва бомбаларнинг портлашидан ер узлуксиз силкиниб, ҳаво зириллайди. Сталинград ўт ичида. Бомба ва снарядларнинг муттасил портлашидан Волга дарёсининг суви дарғазаб бўлиб осмонга санчийди. Қорамтир кўпиклар тўлқини, бамисоли ярадор бўлган йўлбарсдай ўкириб, қирғоқларга санчийди...

Тонготар чоғи. Бикетовка. Урмон ёқасида капитан,

Старший лейтенант ва лейтенант бир буйруқни бажариш устида гап юргизишмоқда.

Капитан қаршисида турган лейтенантга кунботарни кўли билан кўрсатди:

— Ху, анави қорайиб турган дарё бўйидаги қишлоқни кўряпсанми?

— Кўряпман, ўртоқ капитан.

— У Солянка деган қишлоқ. Разведканинг хабарига кўра, фашистлар у қишлоқнинг бир неча ерига тўп, миномёт ва пулемёт нуқталарини ташкил қилишган. Улар дарёда ҳаракат қилаётган кемаларимиз юришига қаттиқ тўсқинлик қилишмоқда. Топшириқ шуки, тездан уларни йўқ қилиш керак. Вазифа тушунарлими?

— Тушунарли, ўртоқ капитан.

— Шунн ҳам эслатиб қўяйлик, у қишлоқ жуда ноқулай жойда. Бир томони дарё, иккинчи томони паст-баланд тепалик, оралиғи эса тор жарликдан иборат.

— Биладан, ўртоқ капитан.

— Қаердан биласан?

— Қаерда турганимизни ва атрофимизда қанақа қишлоқлар жойлашганини билгим келиб, кеча дам олиш вақтида харитани кўриб чиқдим.

Капитан мамнун қиёфада старший лейтенантга «кўрдингми» дегандай қараб қўйди.

— Маъқул иш қилган экансан. Қани, буйруқни бажаришга кириш!

— Есть!

Капитан — Чоговадзе эди. Романов жангда ҳалок бўлгандан сўнг, у батальонга командир бўлиб тайинланган ва капитан унвонини олган эди.

Шербўта топшириқни танкчиларга етказиш учун дарҳол танклар экипажини бир ерга йигди. 252-чи танкда ўзи командир эди. 237-нчи танкни ўрта бўйли, қотмадан келган, сепкил босган сарғиш юзли сержант Калимуқ ва 238-нчи танкни Якубов деган сержант бошқарарди. Топшириқ мазмунини танк экипажларига қисқагина тушунтиргач, илова қилди:

— Хужум тўсатдан бўлади. Тезлик билан жарликдан бориб, ўнгга кескин бурилиб, тепадан ошиб тушамиз. Мен қишлоқ марказига, Калимуқ сен чап томонга, Якубов сен ўнг тарафга қараб бостириб кирамиз...

Танкчилар тонг ёришаётган пайтда қинғир-қийшиқ жарликларни орқада қолдириб, зўр қийинчилик билан тепаликдан ошиб, қишлоққа хужум қилишди...

Немисларнинг асосий вазифаси дарёни қўриқлаш эди. Шунинг учун уларнинг тўп ва миномётлари дарёга қаратилиб ўрнатилганди. Танкчилар ҳужуми улар учун қўрилмаган ҳодиса бўлди. Тўп, миномёт ва пулемёт нуқталарида мудроқ босиб, ўтирган навбатчи фрицлар шошиб қолишди. Улар то шерикларига хабар қилиш ва тўп-миномётларини нишонга келтиришгунча танкчилар ўз тўпларидан қорага олишган нуқталарга қараб ўт оча бошладди.

Шербўта қишлоқ марказидаги бир томони вайрон бўлган болахонани кўзлаб юқори тезликда келади. Болахонага икки юз метрча қолганда тремплексдан унинг кўзи болахонада ивирсиб юрган солдатларга тушди. Уқловчи билан наводчикка команда берди:

— Тезда тўпни болахонага тўғрилаб, ўт оч!—кетмакет икки марта тўпдан ўт очилди. Кейинги снаряд болахонага тегиб, болахона ёнди.

Қочган-писган фрицларни пулемёт дамидан ўтказишди....

Маълум бўлдики, болахона қишлоқдаги қуролли нуқталарга раҳбарлик қилувчи етакчи пункт ва резервлар ётоқхонаси экан.

Шербўта экипажи болахонани қўлдан ўтказиб бўлгач, чорраҳага чиқди. Шу пайт қишлоқнинг ўнг тарафидан келаётган Якубов танки чеккасидаги дўнгликка ўрнатилган душман тўпидан зарба еб, аланга олиб, жойидан жилмай қолди.

Шербўта чорраҳадан Калимук юриб келаётган томонни кузатган эди, дарёга туташган кўчанинг этагидаги дўнгликда ҳаракат қилаётган тўпни кўриб қолди. Дарҳол рация орқали қичқирди:

23в, 23в! Хушёр бўл! Чап томонингдан баландликда душман тўпи!—У Калимукни огоҳлантирди-да, шу заҳотиёқ ўз тўпидан душман тўпига ўт очди.

Калимук командирнинг сўзидан хушёр тортиб, энди ўша тўп томон бурилганида, бирдан душман тўпи портлаб, ҳавога учганини кўрди.

Шербўта фашистлар тўпини яқсон қилиб, энди механик-ҳайдовчисига «Ўнг фрекционни бос! Унгга!»—деб рациядан команда берган эди, аллақайқдан снаряд келиб, танкнинг ёнбошига тегиб портлади. Снаряд парчаси наводчик турган люкни тешиб, унинг бошига тегди. Яна бир снаряд парчаси Шербўтанинг бошидаги шлемини титиб, чап қулорининг устини шилиб кетди.

— Дарҳол машинани паната ол!—механикка буйруқ қилди Шербўта шлемофондан.

Танк ўрмалаб бориб, ўзини қизил гиштдан қурилган бир қаватли томсиз иморат панасига олди. Шербўта қулоғидаги яраси билан ҳам иши бўлмаб, наводчик Мироновга ташланди. Мироновнинг боши қонга беланган, қўли тўп затворига қисилган, ўзи жонсиз эди. Шербўта: «Аблаҳлар, нобуд қилишти», деди-да, қулоғини қашишга беихтиёр кўтарилган қўли шлемининг йиртиғи ва йиртиқ ердан оқаётган қонга тегди. Шундагина қулоғи ачиша ётганини сизди. Ҳозир дардга қулоқ солиб турадиган пайт эмас, вақт ганимат эди. Шербўта дарҳол шахсий пакетидан бинт олиб, ярасини боғлади. Шлемни бостириб кийиб механик ҳайдовчига буюрди:

— Машинани, ўнгга буриб, тўғри йўлдан ғарбга қараб бос!...

Шербўта ярасини боғлаётган дамларда Калимук экипажиди дарё яқинига жойлашган битта миномёт ва битта пулемёт нуқтасини яқсон қилиб, қишлоқ маркази томон йўл олганди.

Шербўта Калимук билан алоқа боғлаб ҳужумни давом эттиришди. Калимук муюлишдаги баланд бузуқ айвонга ўрнатилган миномёт нуқтасини вайрон қилди.

Шербўта экипажиди қишлоқ чеккасидаги дарахтзор кўчадан дарё томон кетаётиб, эски бино чордоғида пулемёт нуқтаси борлигини пайқаб қолди. Шербўта ўзи дарҳол тўпни нишонга тўғрилаб ўт очди. Портлаган бинога яқин келганларида Шербўта бир офицер билан икки солдатни бино шимолидаги чолдеворга қочиб кириб кетаётганини кўриб қолди.

— Машинани чолдеворга бур!—деди, шлемофондан механик-ҳайдовчига.

Танк чолдевор томон бурилиб, хандақ ёнида тўхтади. Офицер билан солдат қўлларида пистолет хандақда бекиниб ётишганди. Пулемёт тариллади...

Шербўта люкни очиб, атрофга назар ташлади. Қуёш чиқиб, уфқдан бош кўтарганди. Назарида қишлоқ тинчигандай туюлди. Танкдан тушди. Чолдевор кенг саҳли бўлиб, вайрон бўлган деворлари пишиқ гиштдан, пойдевори эса қалин бетондан қилинганди. Бу вайрона урушдан аввал қолхоз, ёки совхоз мулки бўлган чамаси. Шербўта турган ердан ўттиз-ўттиз беш қадам нарида, ғарбга қаратиб, деворга ўрнатилган иккита тўп, битта зенит қурилмаси, иккита оғир пулемёт абжаси чиқиб ётарди. Улар

совет кўшинларига мансуб эди. Манзарага Шербўтанинг кўзи тушиб яқин борди. Манзара гоёт аянчли эди. У мажақланган қуролларни ва девордаги ёзувларни кўриб ҳайратга тушди. Деворда: «Уламиз, аммо фашистга таслим бўлмаймиз!», «Фашист босқинчиларига ўлим!» «Яшасин, Сталин!», «Алвидо, жонажон Ватаним!» деган ёзувларни ўқиди. Ёзувлар остида: «Павлик Степанчук, Вася Самайлов, Сурен Богдасарян» деган номлар бор эди. Улардан уч-тўрт одим чақда, ерга яқин жойда яна бир хира ёзувга кўзи тушди. Уни ўқиш учун у ерга яқин борди. Ажабо!!! Ҳарфлари эгилиб-букилиб, наст-баланд турган уч оғиз сўз билан ўзбек тилида: «Аяжон, мени кечиринг. М». деб ёзилганди. Бу номаълум ҳамюрт қаҳрамон жангчи ким бўлди?! Фақат биргина «М» ҳарфини ёза олган, холос. Мамасолими? Мамарасулми, ё Муҳаммаджонми? Нечун онасидан кечирим сўрайпти? Ё: «Сиз каби минглаб оналарни фарёд чектирган фашистларни она тупроқдан гумдон қила олмадим, шунинг учун мени кечиринг» демоқчи бўлдими? Ёки: «Фарзандлик бурчимни охиригача бажара олмадим, менга берган оқ сутингизга рози бўлинг», деб сўрадими?.. Она диёр учун, оналар осойиши учун қаҳрамонона ҳалок бўлаётган эса-да, яна онадан кечирим сўраса!

Жангчилар охириги нафаслари чиққунча фашистлар билан жанг қилишган. Охири исёнкорлик билан икки оғиздан юрак нидосини ёзиб қолдиришган. Ўзбек йигити эса оқиб турган сўнгги қони билан ёза бошлагану, қил учида илиниб турган жон «М» ҳарфини ёзишга бавжур улгурган-да, узилган. Унинг учун уч оғиз сўзни ёзиш қанчалик оғир бўлгани ҳарфларинг эгилиб-букилиб жон таллашишидан аён эди.

Шербўта танкига қайтди, ўз кабинасига тушаётган чоғда Калимуқ танки етиб келди. Шербўта Калимуқ билан маслаҳатлашиб, қишлоқни яна бир бор кезиб чиқишди. Қишлоқ жим-жит эди.

Шербўта билан Калимуқ экипажлари икки соат ичида фашистларнинг уч ердаги тўп, икки ердаги миномёт ва уч ердаги пулемёт нуқталарини етакчи пункти билан кўшиб яқсон қилишди.

Сталинград бўсағасидаги бу қишлоқ бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб, бомба тушмаган ва снаряд портламаган соғ жойи қолмай, бағри тилкаланиб кетганди. Ҳар кўчаси ва ҳар битта иморати даҳшатли жанглар майдонига айланганди.

Ниҳоят, Солянка овед бўлди. Шербўта жанговар буйруқ бажарилганидан қаноат ҳосил қилиб, Калимуқ билан бирликда Якубов танки томон йўл олишди.

Танк топилди. Лекин ёниб ётарди. Жануб тарафдан қишлоққа кираверишда душман тўпи зарбасига дуч келиб портлаб кетганди. Завжирлари чилпарчин, чап томондаги олд филдирати йўқ, ўзи ўрага ёнбошлаганича қолган. Ҳамма люклар ёпиқ. Экипаждан бирор киши ҳам соғ қолмаганлиги аён эди... Шербўта титроқ овозда Калимуқка буйруқ берди:

— Хў, анави тепаликнинг энг баланд еридан жой тайёрланглар. Ҳалок бўлган жанговар дўстларимизни ўша ерга дафн қиламиз. Тез бўлинглар!

Калимуқ ўз танкини қишлоқнинг кун чиқаридаги тепаликка қараб бурди. Шербўта танкчилар жасадини танкдан чиқариш билан шуғулланди...

Бешта танкчи, Саидовнинг жанговар дўстлари қишлоқнинг баланд тепалигига дафн этилди. Уларга танкчилар чуқур қайғу изҳор этишиб: «Солянка овозлиги учун қурбон бўлган танкчилар: Жўра Ёқубов, Сергей Миронов, Павел Казаков, Султон Азимзода, Дмитрий Полушук дафн қилинди. 7. VII. 1942 йил» деган сўзларни бир парча тахтага ёзиб, тахтани ёғочга михлаб, қабрга ўрнатиб қўйишди...

ЗАВҚЕБ ДАМЛАР

Ёзининг ҳароратли кунларидан бири. Кун бўйи еруқўкни тоблаб қиздирган қуёш уфқ томон оққан. Дарёдан салқин шабада эсади. Чоговадзе батальони танкчилари дарё бўйидаги дарахтзорда саф тортиб кимнингдир келишини кутишади.

Батальон турган дарахтзордан ўн чақиримча нарида Сталинград. У ердан бетиним отилаётган тўплар гумбури ва портлаётган бомба ва снарядлар гулдуриси эшитилиб туради. Дам у ер, дам бу ерга дайди снаряд тушиб портлайди. Аҳён-аҳёнда самолётлар ўғри мушукдай вағиллайди.

Шербўта ўз танкчилари билан ротанинг ўрта қисмида сафда турарди. Батальон танкчилари нега сафланганларини билишмас, комбат эса сабабини айтмас эди. Унинг қиёфасида сергаклик ифодаси намоен эди-ю, аммо нотинчлик аломати кўринмасди.

Бирдан ҳамманинг назари дарахтзор сўқмоғига тушди. Сўқмоқдан генерал-лейтенант Мишутин келарди. У дарахтзордан чиқиб, танкчилар томон бурилди. Ёнида полк командири полковник Кусиенко.

Мишутинга бундан бир ойча муқаддам қуршовда қолган қисмини қуршовдан олиб чиқиш ва душманга қарши курашда зўр маҳорат ва матонат кўрсатгани учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвон берилган ва генерал-лейтенант унвонига сазовор бўлган, ҳам танк корпуси командири этиб тайинланган эди.

Шербўта уни бундан бир йил аввал кўрганди, у полковник эди. Генерал формасида у яна ҳам салобатли бўлиб кетибди. Лекин меҳр билан боқиши ўша-ўша. Назарида сал озибди.

— Батальон, смирно!—команда берди Чоговадэ. Батальон роз туриб жим бўлди. Батальон командири танкчилар генералининг буйруғи бўйича сафланганлиги ҳақида рапорт берди.

Генерал танкчилар билан саломлашди. Сафдагиларга бошдан-оёқ разм солди. Сафда турган паст бўйли, буғдойранг, қош-кўзи қоп-қора, кўзи хиёл қисик танкчининг олдига келди:

— Танкчи, ёшинг нечада?

— Йигирмада, ўртоқ генерал.

— Ёш кўринасан-ку?

— Авлодимизнинг суяги шунақа пачоқ ўзи, ўртоқ генерал.

Генерал кулимсиради.

— Жуда соз. Бизга қанақа арвинг бор?

— Ҳеч қанақа арзим йўқ. Ҳаммаси жойида, ўртоқ генерал.

Генерал танкчи билан гаплашиб бўлгач, танкчиларга мурожаат қилди:

— Мен фронт ҳарбий совети номидан сизларга раҳмат айтиб, мукофотлар тошширгани келдим. Капитан Чоговадэ командирлик қилаётган танк батальони қўмондонлик буйруғини аъло даражада бажарди. Душмanning механизациялашган катта бир гуруҳ қисмларини тор-мор қилиш ва кўп ҳарбий техникани қўлга туширишда матонат кўрсатди. Бош қўмондон корпуснинг барча танкчиларига раҳматнома йўллади. Шу жумладан сизларга ҳам. Бундан ташқари, қўмондонлик капитан Чоговадэни ва батальондаги барча танкчиларни орден ва медаллар билан

мукофотлади. Юксак мукофот билан ҳаммангизни табриклайман!

Сафда бир овоздан: «Служим Советскому Союзу» деган садо янгради.

— Ҳа, дарвоқе,—давом этди генерал,—бундан бир ҳафта муқаддам Солянка қишлоғини фашист газандаларидан тозалашда еттинчи взвод танкчилари зўр маҳорат кўрсатишди. Дарё кемачилари улардан гоят миқнатдор. Қани, команда беринг, еттинчи взвод танкчилари уч қадам олдинга чиқишсин!—деди генерал, Чоговадзегга боқиб. У команда берди:

— Лейтенант Саидов! Ўз взвод танкчиларинг билан уч қадам олдинга!

Биринчи ротанинг олдинги сафида турган Саидов билан бирга олти танкчи бараварига уч қадам босиб олдинга чиқишди. Ҳалок бўлган танкчилар ўрни ҳали тўлдирилмаган эди.

Генерал давом этди:

— Сизлар, совет танкчиларига муносиб жанг қилдинглар, мен ҳам ўз номимдан сизларга раҳмат изҳор этаман!

Взвод танкчилари бир овоздан жавоб қайтаришди:

— Ватан учун хизмат қиламиз:

Чоговадзег командаси билан взвод танкчилари ўз жойларига қайтишди.

Генерал сўзини давом эттирди.

— Ҳа, ўртоқ танкчилар, шунақа, ботирлик билан олға интилган жангчигина ғалаба қозона олади. «Бўридан кўрққан киши ўрмонга кирмайди» деб, халқ бекорга айтмаган. Шундай эмасми, йигитлар!

Сафда завқли жонланиш юзага келиб, танкчилар бир-бирларига қараб жилмайиб қўйишди. Шербўта тўлқинланиб, ўзини базўр тутиб турарди. Юаига қизиллик югуриб, вужудини тер босганди.

Генералнинг тўрт оғиз ёқимли сўзи, унинг самимийлиги танкчиларга беқиёс руҳий бардамлик бахш этди. Чоговадзег юзида фахрланиш ва ғурур аломатлари қалқирди.

Генерал ёруғ чеҳрада полковникка мурожаат қилди:

— Мукофотларни олиб келинг.

Полковник орден-медаллар ва раҳматнома солинган қутичани келтирди. Генерал энг аввал ўз қўли билан «Жанговар қизил байроқ» орденини Чоговадзег кўкрагига тақиб қўйди. Сўнгра полковник генералнинг

ижозати билан мукофотланганлар рўйхатини ўқиб турди, генерал эса мукофотларни бирма-бир тошширди.

Шу жумладан Шербўта биринчи даражали «Улуғ Ватан уруши» ордени билан раҳматномага мушарраф бўлди. Раҳматнома қалин оқ қоғозга олтин ҳарфлар билан ёзилган бўлиб, Бош қўмондоннинг маршал формасидаги расми билан безатилганди.

Мукофотлар тошширилиб бўлгач, генерал қаддини тиклаб, сафдагилар диққатини ўзига жалб қилди:

— Ўртоқ танкчилар! Сизларни яна бир зўр қувончли хабар билан табриклайман. Бош қўмондон буйруғи билан корпусимизга «Гвардиячи танк корпуси» деган шарафли ном берилди. Бундан кейин гвардиячиларга хос жасорат билан жанг қилишимиз керак...

Танкчилар полкининг «Қизил байроқ» ҳамда биринчи даражали «Ватан уруши» орденлари қадалган жанговар байроғини келтиришди ва бирин-кетин байроқни ўпишди. Байроқ остида капитан Чоговадзе бошлиқ батальон танкчилари гвардиячилар сафига қабул қилинди...

Маросимдан кейин генерал-лейтенант полковник билан капитанни четга қараб етаклади. Сал наридаги катта бир тежка олдида тўхтаб, ярим овозда гаплаша бошладди...

Генерал-лейтенант полковник ва капитан билан келгуси жанглар устида, нари борса ўн беш минут гаплашгандир. Йўқса ундан ҳам оз. Қувончи ичига сиғмай, тўлиб-тошаётган Шербўта шу озгина фурсат ичида бутун босиб ўтган умр йўлини ва қалбига яқин кишиларни хаёлан бирма-бир кўнглидан ўтказди...

Шербўта эсини танибдики, дадасининг ҳар доим айтадиган гапи: «Қаерда бўлмагин бошқаларга ўрнак бўл. Одамлар кўриб: «Саидполвоннинг ўғли зап йигит бўпти-да. Отасига раҳмат» деб ҳавас қилишсин. Менга фақат ана шу бир оғиз «Отасига раҳмат» деган сўз бўлса бас...» дерди. Қани энди, қандай мукофотларга сазовар бўлганини, раҳматномалар олганини дадаси кўрса... Эҳ, қанақа қувонар эди... У, ёш бола эди. Бир куни ўрик тагида пақ-пақ ўйнардик, дадаси билан аяси супада аллакимнинг тўйи устида гаплашар эди. Бирдан аяси: «Ўғлим, низ этиб бориб попопчи чевар холангни олдингга сопке», деб буюрди. У ҳаш-паш дегунча Эскижувоздаги попчи Севар холасини халлослатиб етказиб келди. Аяси попопчини кўриб: «Ҳой, бола, бу нима қилганинг?!» деб ҳанг-манг бўлиб қолди. Попопчи лабини чи-

риб чиқиб кетди. Дадаси бошини тебратиб кулди-да: «Қўй, хафа бўлма. Қулоғиг шунақа бўлиб эшитилишди-да. Майли, катта бўлиб қуйилиб қолади. Мава кўрасан, бирам азамат йигит бўлсинки...» деди, аясини юпатиб. Аяси: «Қошқийди, шу гап уқмасни бир одам бўлганини кўрсам», деб қўйди хўрсиниб.

У ёшлигида чиндан ҳам маъна шунақа «гап уқмас», ўйинқароқ, шўх эди. Яна бир куни, у шу хилдаги чалкаш «хизмати» учун аясидан бир кўтарим гап эшитди. Аммо аламини бошқадан олди. Яъни кўчага чиқиб кетаётиб, ухлаб ётган мушукнинг думини босди, қараб турган кучукни тепиб юборди, жўжалик товукнинг жўжаларини қувлаб тўзатиб ташлади ва сочини ювиб ўтирган синглиси Қамарнинг сочини юлиб қочди. Бир зумда ҳовли худди киссавурлар шилган оломон тахлит қий-чув бўлиб кетди. Аяси: «Ҳа, баттол! Қўлимга тушарсан...» деганича қолаверди. Лекин аяси жон-дилидан яхши кўрарди.

Эҳ, қани энди ҳозир аяси ўша «гап уқмас», «учар» ўғли қанақа одам бўлганини бир кўрса... Басо-чи? Ёнимда бўлганида фахрланиб бир қоп семирармиди...

Капитан генерални кузатиб, қайтиб келди. Генерал билан полковник дарахтзор сўқмоғидан ичкарилаб кетишди. Капитан келгач, Шербўтанинг хаёлий сайри бирдан тинди. Капитан сафдагиларга команда берди:

— Рота командирлари, мейнинг ертўламга! Қолганлар тарқалишсин!

Командирлар капитаннинг ертўласига кетгач, кичик командирлар ҳамда жангчилар орден-медалларни нишонлаш тадбирига киришишди.

Неча-неча ойлardan бери ғамхона бўлган ҳорғин дарахтзор, баногоҳ, бир неча дақиқа бўлса-да, завқёб бир масканга айланди...

ШЕРБЎТАНИНГ СЎНГГИ ЖАНГИ

Қирқ учинчи йил баҳори. Бу йил Сталинград диеридида табиат эрта уйғонди. Жанглар оташида димиқиб ётган ел капалак қиёс яйраб эсади. Жароҳатланган саҳро энтикиб-энтикиб нафас олади. Соғ жойи қолмаган она ердан униб чиқаётган нимжон чечаклар ҳаёт завқи билан қуёш нурига талпинади, қушлар беғубор ҳавода эркин парвоз қилади...

Илгарилари шу паллада Октошда Наврӯзи оламини байрам қилишга тайёргарлик кўришарди. Кўкялпиз ва жағ-жағ теришиб, тандирда кўксомса ёпишар, кўкчуч-вара пиширишар ва маҳалла-маҳалла бўлиб сумалак солишар эди. Эҳ, ўша бахтиёр кунлар..

Шербўта ўз қисми сафида қиши билан жанг қилди. Қиш ичи икки бор ярадор бўлиб санбатда, кейинги сафар дала госпиталида ётиб чиқди..

Жанглар гулдириси Сталинграддан олислаб кетган. Сталинград саҳролари этагида Ростов учун жанг борарди. Саҳродан Ростовга йўл очик. Капитан Чоговадэ батальони танкчилари икки кунлик дам олишдан сўнг, Аксей дарёси бўйидаги дарахтзорда юришга шай бўлиб туришарди. Шербўта ўз взводи танкчилари билан катта йўл яқинидаги чангалзор ортида жойлашган. Тонг отиб, қуёш чиққан. Уфқни ўраб турган булутлар кун юрар томон сузмоқда.

Вазият унча қисталанг эмас чамаси, капитан Чоговадэ дарахтзордан эллик-олтмиш одим наридаги дўнгликда эндигина униб чиқаётган яшил гиёҳларга суқланиб қараб турибди. Танкчилар ҳам дарахтзор қирғоғида гўп-тўп бўлишиб ўзаро суҳбат қилишмоқда. Танклар люклари очиб қўйилган. Олисда самолёт ва тўпларнинг сўниқ овози оёнда-сонда қулоққа чалинади.

Ногаҳон «Машиналарга!» деган команда янгради. Жангчилар ўз танкларига қараб югуришди. Рота ва взвод қомандирлари эса комбат ҳузурида тўпланишди.

Шербўта ўз взводи билан Березка қишлоғи учун елацдарм ҳисобланган «327» тепаликка ҳужум қилишга буйруқ олди. Тепаликда тўп ва миномёт нуқталари борлиги назарда тутилари. У аввал ўша нуқталарни яқсон қилиб, сўнг Березкани эгаллаши лозим эди.

Шербўта взводга келиб жанговар топшириқни танкчиларга тушунтирди-да, танк кабинасига кириб, шлемофонни кийиб, рация трубкасини қўлига олди:

— 237, 248! Менинг ортимдан қолманглар! — команда берди бошқа танк экипажларига.

Учала танк бирдан мўлжалга отилди. Тепалик етти километр узоқликда эди. Орада туя ўрқачидай дўнглик, у ерда турли буталар ўсиб ётарди.

Юқори тезликда бораётган танклар бирпасда тепаликка яқинлаб қолишди. Бироқ гумон қилинган ўт очиш нуқталари жим-жит эди.

Нишондан кўзини узмай, ҳаммаёқни диққат билан

кузатиб келаётган Шербўта тепалик ёнбошидаги катта сарой ёнаётганини кўрди. Хаёлидан: «Аблаҳлар яна бирон ёвузликни ўйлаб чиқаришмадимикан?» деган гап ўгди-да, танкни саройга қараб бурди. Сарой дарвозаси маҳкам беркитилган эди. Лекин очиб, ташқарига назар ташлаган эди, саройдан одамларнинг жон ҳолатда инграган овозлари эшитилди. Саройнинг орқа томонидан аланга бостириб келарди. Шербўта чаққонлик билан саройнинг олд томонидан бостириб кириб, у ерда даҳшатли манзарани кўрди. Ўттизга яқин хотин-халаж чолу гўдак қўл-оёқлари боғланган, бош-юзлари ёрилиб, қонга белаган ҳолда ётишарди. Кўпчилиги ўтда жизганак бўлиб ўлган эди.

Шербўта рация орқали учала танк экипажига буйруқ берди:

— Тезда танклардан тушиб, одамларни саройдан ташқарига олиб чиқинглар! Тез бўлинглар!

Ўн икки нафар танкчи саройга отилди. Бир нека дақиқа ичида ўлик-тирижни бурқсаб турган тутун ва олов ичидан ташқарига олиб чиқишди. Тирикларнинг ҳам аксарияти беҳуш эди. Бир ўрта ёшдаги аёл бошини кўтариб: «Боқчага боринглар, боқчага...» деб қўли билан кун юрарни ишора қилди. Шербўта икки танк экипажини шу ерда қолдириб, ўз танки экипажи билан болалар боғчаси томон югурди. Кўчада ўн бир ёшлардаги бола уларни боғчага бошлаб кирди. У ерда бундан ҳам даҳшатлироқ воқеа юз берган эди. Ўн еттита боғча ёшидаги бола битта хонада отиб ўлдирилганди. Мураббий аёл эшик олдида боши ёрилган, кўкраги қип-қизил қон, узала тушиб ётарди. Турли ўйинчоқлар хона билан битта бўлиб сочилиб кетганди.

Хонага отилиб кирган Шербўта лол бўлиб қолди. Фожиа болалар овқатланиб ўтиришганда, содир бўлган. Столда турган идишларда сули ёрмасидан тайёрланган бўтқа. Қайси бирлари емоққа улгурган, қайси бирлари эса эндигина ея бошлаган. Бир қон-қора нон бурдасини кафтида қисиб қотиб қолган, бирининг тишлаб турган нони юзидан оқиб тушган қон билан ивиб кетган. Столнинг юқори томонда иккита ёшгина қизча ёнидаги ўғил боланинг пинжигга кириб жон берган. Хонанинг бир бурчагида бир каттароқ қизча қўғирчоқни пинжигга қисиб, мук тушганча қолган...

Шербўтанинг ёшдан хиралашган кўзи қўғирчоқ кучоқлаган қизчага тушган ҳамон лоп этиб хотирасидан

сўнглиси Қамар ўтди.. Қамар кичкиналигида доим уйда кўғирчоқ ўйнарди. Шербўта қачон кўчадан кириб келгудай бўлса, Қамар худди ана шу қизчадек, кўғирчоғини қўйнига тиқиб бурчакка қисилиб оларди: Шербўта: «Қўрқма, кўғирчоғингга тегмайман» деб, секин чиқиб кетарди...

Лол турган Шербўта ушбу кечмишни хаёлидан ўтка-заркан, хонадаги мудҳиш манзарадан кўз узмай қалтироқ овозда нафрат ўқиди:

— Йирт-қич-лар!!!

Кўзи жиққа ёшга тўлиб қотиб турган Шербўтанинг бағри гирён бўлиб, лаблари тўхтовсиз титрарди. Ҳайҳот! Бу қандай қонхўрлик! Шунча гўдаклар қонини тўкиш учун қанчалик ёвуз, қанчалик хунрез бўлиш мумкин!.. Халқда: «Ўрмонда ёлғиз ётган гўдакка арслон тил тегмайдиган» деган гап бор. Наҳотки, бу қонхўр фашистларнинг гўдакларга ҳайвонларчалик шафқати бўлмаса! Э, лаънати фашистлар!..

Шу орада хонага бир чўққисоқол кекса киши ҳансираб кириб келди:

Жаллодлар қочиб кетишяпти. Улар қишлоқдан узоқда эмас. Мен уларни дарахтзорда яшириниб ётиб кўрдим Тезроқ бўлинглар! Тезроқ!—деди у фашистлар қочган томонни қўли билан кўрсатиб.

Шу пайт бронемашиналарда пиёда жангчилар етиб келишди. Шербўта улардан дарҳол аҳолига ёрдам беришни илтимос қилди-да, ўзи учала танк билан душман изига тушди. У юқоридаги люкни очиб тик туриб олган, механик ҳайдовчига нуқул:

— Газ! Газ бер,—деб хитоб қиларди.

Танклар қишлоқдан чиқиб, икки-уч юз метрча босишган ҳам эдики, Шербўта дарахтзорга қараб қочиб котаётган бир гуруҳ атоматчи фрицларни кўриб қолди. Шлемофондан қичқирди:

— Бобров! Газ! Акрамов! Пулемётни нишонга келтир!

Шербўта танки билан фрицлар ораси эллик метрча қолганда, Акрамов билан Бобровга хитоб қилди:

— Оловда ҳалок бўлган хотин-қиз, қариялар учун! Ваҳшийларча ўлдирилган гўдаклар учун! Иккала пулемётдан фашистларга ўт очинглар!

Акрамов билан Бобров жон-жаҳдилари билан пулемётларнинг тепкисини босишди...

Шербўта взводи танклари дарахтзор бўйлаб, энди ялангликка чиққан эди, узоқда душмanning уларга қар-

иши ўрмалаб келаётган бир гала танки кўринди. Шербўта дарҳол люкни ёниб, рация трубкасини қўлга олди:

— Олдимизда душман танклари! Жангга ҳозирланинглар! 237, 248, ҳушёр бўлинглар!

Бир томонда Шербўта взводининг учта танки. Унинг ўзи биринчи танкда анча олдинда борарди. Иккинчи томонда, улардан уч барабар кўпроқ танк чанг-тўзон кўтариб келмоқда эди. Чанг ортида қанча танк келяпти — бу номаълум. Шербўта боғчадан чиққанидан бери ўзига келгани йўқ. Вужуди безгак хуруж қилаётгандек қалт-қалт титрарди. Кўз олдидан болалар боғчасидаги даҳшатли манзара ҳеч нари кетмасди. У, ниҳоят рация трубкасини оғзига тутиб, овозининг борича қичқирди:

— Ҳамма тўшлардан бараварига фашист танкларига ўт очилсин!!

Бир зумда тўшлар гумбури билан танклар шақир-шуқури ҳаммаёқни тутиб кетди. Иккала томондан отилаётган тўшлар ва пулемётлар овози борган сари авжига минарди. Ана лов этиб биринчи, иккинчи, сўнг учинчи танк ёнабошлади. Иккитасини бирдан ерга шўнғиб, ҳаракатдан тўхтади.

Шербўта ўт бўлиб кетган эди. У тўхтовсиз «237! 248!» дея хитоб қилиб, ўз танкидан ўт очарди. Бехосдан «248» билан алоқа боғланмай қолди...

Шербўталар учун оғир вазият вужудга келди. Бироқ ше бахтки, узоқда чангитиб келишаётган батальон танкчилари кўриниш беришди. Соғ қолган тўққизта фашист танки бирдан чекиниб қоча бошлади.

Шербўта «237» билан бирга уларнинг кетига тушди. Қувлаб бориб, кенг ялангликка чиқишди. Ялангликда яна бир фашист танкини портлатишди. Ялангликдан ўтиб, бир қишлоққа яқинлашиб қолишди. Қишлоққа кираверишда узун тепалик ёнида бутазор кўринди. Кутилмаганда ўша бутазорда отилган тўп снрядидан Шербўтанинг танки бирдан шарақ этиб, тўхтаб қолди. Тўхтаган пайт яна бир снаряд келиб тегди. Кейинги снаряд олд зирҳни тешиб, механик-ҳайдовчини ҳалок қилган, олдинги снаряд эса, ён томондан тегиб, ўқловчининг юратини юлиб кетган эди.

Шербўта наводчик Акромовга тезда танкни тарк этишни буюрди, сўнг ўзи чиқди. Чиқди-ю 237-танкка қараб югурди. Лекин унга етиб бормасди. Яна бир снаряд уни ўрага улоқтириб ташлади. Акромов командири ёнига югуриб келди. Лейтенант қоп-қора қонга беланиб ётарди

Бир оёғи қайрилган, ҳаммаёғи қон. Танида ҳаётдан асаф йўқ. Акрамов кўзида ёш, командирининг паришон соҳларини силаб, пешонасидан ўтди. Чарм куртқасини ечиб юзига ёпди-да, бир лаҳза бош эгиб, сўзсиз видолашди.

Акрамов югуриб бориб 237-танкка чиқиб жангни давом эттирди. Шу орада батальон танкчилари етиб келишиб фашистларни қувлаб кетишди...

Жанглар совигаҳ, сержант Акрамов лейтенант Саидов ҳалок бўлгани ҳақида қисмга ахборот берди. Танк батальони Шербўтани ҳалок бўлганлар рўйхатига тиркаб, ота-онасига таъзиянома юборди...

КИМГА АЗА, КИМГА ТЎЙ

Оқтошда сел тошқинидан кейин салкам бир йил ўтди. Шу орада Жўравой ота ўз кампири билан биргалашиб Ғози устанинг ёрдамида тошқинда вайрон бўлган Басоатлар уйини қайтадан тиклади. Аммо янги тикланган уй юзини кўриш Саодат опага насиб қилмади. У тошқин пайтида зотилжам бўлиб касалхонада узоқ ётди. Басоат ёзи билан муттасил касалхонага қатнади. Докторлар қанча ҳаракат қилишмасин, лекин онанинг ҳаётини сақлаб қолишга олмади. Басоат амакиси ва кўни-қўшнилар кўмагида онасини сўнгги йўлга кузатди...

Шу давр ичида Кимсаннынг ишлари эса ривож топди. У райисполком раиси муовини этиб тайинланди. Унинг ўрнига қишлоқ Совети раислигига колхоз ҳисобчиси Саримсоқ Кенжаев сайланди.

* * *

Оқтошда қизгин чигит экилаётган палла, кундуз соат ўн иккилар чамаси ики йўрға от қўшилган извош қишлоқ совети биносига келиб тўхтади. Извошдан Кимсан билан Саримсоқ тушиб ичкарига кириб кетишди...

Шу кунларда Кимсан Оқтошга кўклам экин компаниясини ўтказиш учун райондан вакил бўлиб келганди. Чигит экилаётган далаларни эрталабдан бери Саримсоқ билан бирга айланди. Даладаги аҳволни кўриб, МТС директорига телефон қилиш учун Саримсоқ билан бирга қишлоқ Советига келган ери эди.

Кимсан девордаги телефон қулоғини чандон бураб, МТС раҳбарларидан биронтасини ҳам тополмади. Шу вақт кекса почтаци мотоциклда бир даста газета-журнал

ва хат келтирди. Ҳаммасини коридордаги стол устига қўйдию, бир хатни тўғри кабинетга кириб, Саримсоқнинг кўлига берди. Хат қишлоқ совети номига ёзилганди. Конвертда: «... Н-чи гвардиячи танк қисми» деган ёзув бор эди. Саримсоқ конвертни очиб ўқиди. Ўқидию, ранги ўчиб, уни Кимсанга узатди. У хатга кўз югуртирарган, қошларини керди. Хатда: «Танк взводи командири лейтенант Шербўта Саидов Ватан озодлиги учун фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Ватаннинг содиқ фарзанди Саидовнинг онасига чуқур қайғу изҳор атамиз...» деган сўзлар ёзилганди. Кимсан енгил нафас олди, дафъатан унинг кўнглидан: «Та-ак», демак, асосий суянчиғи ҳам қулогини ушлаганича кетибди, энди бунисиниям йўлимиздан четга чиқарсак, ошиғимиз олчи...» деган гап ўтди.

У хатга бир зум тикилиб тургач, Саримсоққа юзланди:

— Ҳайитвой ота қаерда?

— Шу ерда бўлса керак.

— Қани, қақир!

Саримсоқ ташқарига чиқиб, чинор тагида ухлаб ётган қоровул чолни бошлаб кирди. Кимсан унга қараб чайнади:

— Ҳайитвой ота, анави магазиннинг қоровули бор-ку, ҳаҳ нимаиди?

— Миртолиб.

— Ҳа-ҳа. Миртолиб тоға. Уша билан бирга мана бу хатни Саидполвоннинг уйига обориб, хотинидан кўнгли сўраб келинглар.

Ҳайитвой ота сесканди. Шапақлашган кўзларини енгининг учи билан артиб, уларни катта очди:

— Ҳа, Саидполвонга бирон нима бўптими?

— Саидполвонга ҳеч нима бўлгани йўқ, ўғли Шербўтадан қорахат бор.

— Э аттант! Елғизгина ўғил эди... — дея Ҳайитвой ота тек туриб қолди.

— Кўп эзилмай, тезроқ қимирланг! — деб ўшқирди Кимсан, чолнинг куюнаётганидан гаши келиб.

Чол маънос қиёфада илтижо қилди:

— Ўзингиз ҳам мулла Саримсоқ билан бирга борсаларинг тузук бўлармиди, бирга ўйнаб-ўсган ўртоғингиз эди. Моҳира биби сизни кўриб ўғлини кўргандай бўларди. Шундай қилинг, ўғлим, — деди ота, уни одамгарчиликка даъват этгандай.

— Биз ҳозир боролмаймиз, зарил ишимиз бор, ката

қонлар келишяпти, кутгани борамиз. Тушундингизми?

Чолга бу гап оғир ботди. Бужмайган юзларининг тиришлари янада чуқурлашди, салқи қовоқлари осиди. Ичида: «Тавба! «Зарил ишимиз бор» дейди-я! Шунданам зарил иш бўларканми? Қатаконларни кутармиш. Садқайи одам кет-ей, ким айтади сени бирга ўйнаб-ўсган дўсти деб?» деди-да, Кимсаннинг қўлидаги хатга базўр қўл узатди. Хатни олиб, бошини сарак-сарак қилганча оғир қадам ташлаб Миртолиб тоға томон юрди.

Кўп ўтмай Саиджонвоннинг хонадонидан «Вой, боламей! Кўзимнинг оқу-қорасидан жудо бўлдим!» — деган йиги овози эшитилди...

Кимсан билан Саримсоқ «қорахат»ни Ҳайитвой отага топшириб, ўзлари тушлик қилгани извошда Кимсанларни китага кетишди. Тушликдан сўнг Саримсоқ идорасига қайтди. Кимсан қаёққадир отланиб турган эди, эрталаб бозорга кетган отаси—Шамсипакар кириб келди. Эғнида эски бўз яктак, бошида ёғи чиққан эски чуст дўппи, оёғида йиртиқ калиш, бир белбоғ белида, иккинчи қўлида, юзидаги терни артарди.

Кимсан дадасини яхши кайфиятда кўриб, хушнуд бўлди.

— Ҳорманг.

— Бор бўл, ўғлим.

— Ишларингиз қалай?

— Иншоолло ёмонмас. Бу ҳафта капаратип томонидан икки туёқ, ўзимиздан уч туёқ сўйдик.

— Ҳа, яхши. Қорнингизам очгандир, овқат тайёр.

Ота-бола айвонга қараб юришди. Ичкаридан Санобар биби кўринди. Адолат бир қўлида сочиқ, иккинчисида обдаста, қайнотасига пешвоз чиқди.

Шамсипакар кўп йиллардан буён бозорбошида хусусий қассобчилик қиларди. Бир йил муқаддам ўғли уни район матлубот жамияти томонидан очилган қассобчилик дўконига жойлаштириб қўйганди.

Шамсипакар чордона қуриб ўтириб олиб, пишиллаб кавшанар, Кимсан вақти-вақти билан пиёлага чой қуйиб, унга узатиб турарди.

— Иш билан бўлиб уч-тўрт кундан бери бемалол гап-лашолмаймиз-а, дада. Бу шоллар нима бўлди?

Шамсипакар оғзидагини қулт этиб ютиб, пиёладаги чойдан бир ҳўшлаб ўғлига қаради:

— Тешиктошдагини экканимизга беш кун бўлди. Янги раис ўзимизбоп силлиқ йигит экан. Бошдан-оёқ ўзи

эктириб берди десамам бўлади. Аммо-лекин Қайрағочда-
гиси сал мужмал бўп турибди.

— Нимага? — ҳавотирланди Кимсан.

— Ер-ку тайёр. Аммо лекин бу Парда лаънати тар-
хашлик қилиб, ҳеч боргани унамапти.

— Ҳа, қорни тўйиб қоптими у бемазангизни?

— Нуқул касалман дейди.

— Демак, паймонаси тўлибди-да? Пушаймон бўлади.
Майли, ўзим одам топаман. Пардангиз масаласини кейин
гаплашамиз. Ҳа, айтмоқчи, қанча ер тайёр бўлди?

— Икки гектарча бор.

— Икки гектар... Яхши. — Кимсаннинг юзида қаноат
ифодаси намоён бўлди.

— Энди дада, менга беш-ўн минг сўм пул керак.

— Нима қиласан?

— Керак-да... Ўтган куни шаҳарга мажлиста борган-
дим. Комиссион магазинида хотинларбоп қорақўл пальто
кўрдим. Саккиз минг сўм тураркан. Ундан, ташқари, яна
битта эркаклар учун чарм пальтоям турибди. Какраз
шулар менга керак эди. Ўлчамиям худди буюртма бўл-
гандай...

— Бўпти-да, ўғлим. Худо бизни дунёдан қисмаган.
Пулни ҳар қанча ишлатсанг ҳам жойига ишлатсанг бўл-
гани. Иннайкейин тагин шуниям айтиб қўяйки, ўғлим,
ҳаргиз кўзга ташланадиган бўлиб кийинма. Одамзотнинг
назари ёмон бўлади. Мени кўряпсан-ку, кўрган одам бир
ғарибу бечора дейди.

— Хотиржам бўлинг, дада.

— Биламан, ақл-фаросатинг жойида. Шунчаки ўз
ишингга пишиқ бўлгин дейман-да, ўғлим. Ҳа, айтгандай,
раисполком бўламан деётгандинг. У нима бўлди?

— Яқинда, дада, яқинда. Ҳашиги пул какраз шу маса-
лага керак-да, дада.

— Ундай бўлса, маъқул. Умуман, ўғлим, бунақа за-
руратга, ҳамда пул чиқадиган ерга зинҳор пулни аямас-
лик керак... Аммо-лекин ҳаргиз беҳуда сарфга юра кўр-
ма. Беҳуда сарф дунё заволи, унинг юзи қурсин, ундан
ҳар доим сақланиш керак...

Шамсипакар ўз ҳамқишлоқларидан ҳам жисм, ҳам
маънавий жиҳатдан буткул фарқ қиларди. Унинг юзи
ялпоқ, гўштдор, кўзлари кичик, кишига боқишлари ўй-
ноқ, мешқорин, гавдаси тўнка тахлит. Шу боис унинг
исм-шарифи тамоми катта-кичик тилида «Шамсипакар»
эди.

Шамсипакарнинг турқ-таровати ва феъл-атвори, гап юритиши, ўглига насиҳат қилишлари, кишилар билан билан муомаласи ва нармагарчилигию-олмирилигидан пихни ёрган бадавлат туллаклар муҳитида тобланганлиги яққол кўриниб турарди...

Шамсипакар ўзининг муғомбирлигидан ташқари яна айрим хусусиятларга ҳам эга эди. Яъни, кези келганда «Мендан усут келмасин» деб, ҳамтовоқ дўстининг оёғи остига киши билмас сув қуяр, аҳил дўстлар орасига пинҳона ирво уругини сециб турарди. Агар мўмай пул унадиган гўсхўрларни учратгудай бўлса, дарҳол уйига таклиф қилар, «хўжа кўрсин» учун қўй сўяр, меҳмонларни мўдроқ ййдириш ниятида қиттак-қиттак қуйиб берарди... Унинг совунида кир юлмаган содда кишилар: «Шамсипакар заб меҳмондўст одам-да» деб мақтаб юришарди...

Хуллас, Шамсипакар мана шунақа донғи кетган беқибс хирри банда эди.

Кимсан дадасининг теран маъноли насиҳатидан маънавий қувват ҳис этиб, уни дадил ишонтирди.

— Дада, кўнглингизни тўқ қилаверинг. Ҳамма иш сиз айтгандай бўлади.

— Иншолло, омадинг келсин, ўғлим.

— Раҳмат, дада.

Шамсипакар дастурхонга фотиҳа қилди, Кимсан извошга ўтириб, Учқўприк маҳалласига йўл олди. У етиб келганида, аммаси ичкари уйда дастурхон ййғиштираётган эди. Кенг хонанинг уч томонига гиламлар устидан тўшалган атлас-шоҳи кўрпачалар ҳали ййғилмаган, дастурхондаги ушатилаган патир нонлар, сомса-қатламалар ййғиштирилмаган, учта гулдор патнисдаги ушатилмаган қатлама, патирлар, қант-қурс, писта-бодомлар токчаларга олиб қўйилганди.

Қуюқ салом-алиқдан сўнг Кимсан хонадаги вазиятга қараб сўради:

Меҳмон борми дейман?

— Ҳа, кечқурун поччангизнинг областдаги хўжайинларининг хотини келишувди. Эндигина уларни кузатиб турган жойим. Ош тайёр, укажон, овқатланасизми?

— Раҳмат, ҳозиргина овқатландим.

— Қани ўтиринг, ҳеч бўлмаса чой ичарсиз.

— Ҳа, чой ичиш мумкин.

Кимсан тўрдаги атлас кўрпачага чўкиб кўкиш бахмал ёстиққа ёнбошлади. Патнисдаги қант-қурс, писта-бодомлар

тоқчадан дастурхонга қайтиб тушди. Муяссархон чойнакни олиб чой дамлагани айвонга чиқди.

Кимсаннинг почтаси Нодирбек Муяссархондан йиғирма ёш чамаси катта бўлиб, анчадан бери Тошқўрғондаги районлараро савдо базасида мудир бўлиб ишларди.

Муяссархон чой дамлаб кирди.

— Опажон, бир маслаҳатли иш бор, — шунга келувдим.

— Аввал бир пиёла чой ичинг, иш қочмас, — деди Муяссархон, пиёлага чой қуйиб, Кимсанга узатаркан, — яхши маслаҳатли ишми, ишқилиб.

— Ҳа-да, — деди Кимсан кўзини қисиб.

— Қани, эшитайлик-чи.

— Уша Басоат ёзган суянчигидан қорахат келди.

— Йўғэ, қачон?

— Шу бугун, боироқда.

— Буни қаранг-а!

— Ҳа, гап шунақа, опажон, биз у ярамасни келин, қиламиз деб юрибмиз-а, у бўлса бизга душманлик қилиш фикрида экан.

— Ҳэ, юзи қурсин у лаънатини, — деди Муяссархон кўлини силтаб.

— Кўйверинг, тавбасига таянади. Мана, ишонган суянчиги ҳам гумдон бўлди. Энди унинг ўзини тинчитиш керак. Раисполкомга раис қиламиз деб юришганда, у ўша сассиқ гапларни чувамасин, дейман-да.

— Ҳа, гапингиз тўғри, олдини олган маъқул.

— Маслаҳатимиз, опажон, мана шу ҳақда.

Муяссархон сергақланди.

— Бўпти-да. Бир ўйлаб кўриш керак.

— Ўйлагандаям, опажон, жуда пухта ўйлаш керак.

— Хотиржам бўлинг, қўлимиздан келмайдиган иш йўқ, укажон. Қанча вақт берасиз?

— Опажон, ортиқча шопилманг. Ҳозир сассиқ гаплар чувашга унинг вақти йўқ, калласи ўқишни битириш — диплом олиш билан банд. Аммо диплом олгандан кейин тили чиқади. Диплом қўлига тегмасдан ишни битириш керак. Битиргандаям ниҳоятда усталик билан биров изини тополмайдган қилиб тинчитиш керак.

— Тушунарли...

— Опажон, сиз яхшилаб ўйлаб кўринг, мен кейинроқ келаман.

— Ҳўп бўлади.

Кимсан мамнуният билан қўзғалди.

Моҳира хола қора кийиб аза тутганининг учинчи куни. Басоат онасининг қайси бир маросимини ўтказиш учун чошгоҳ маҳали Оқтошга келди. Қўшни хотинлардан «қорахат» хабарини эшитиб, жони чиққандай бўлди. Анчадан кейин ҳушнни йиғиштириб олиб, Моҳира холанинг ҳовлисига кирди. Кунбўйи унинг оғир мусибатига шерик бўлиб ёнида турди, юрак-юрагидан изтироб чекди.

Эртаси куни Басоат қатта амакиси ва унинг кампири бошчилигида йигирматача ҳаммаҳалла аёлларни чақириб, онасининг маросимини ўтказди. Кечга бориб ҳамма тарқалди. Тувда Басоатга ҳамроҳ бўлиш учун фақат амакисининг хотини қолди. У ҳам хуфтонга наридан бери ўқиб, айвонга жой солдириб, уйқуга кетди. Басоатнинг кўнглига қил сиғмасди. Уйга кирди, эшикка чиқди. Ташқари қоп-қоронғи. Ичкарида нимжонгина ёниб турган осмачиноқ деразадан айвонга хира нур тўкади. Андўхли хаёллар Басоатни ҳамгин юрагини гижимлайди. Бирдан хўрлиги келиб, айвон устунига пешонасини қўйди-да, инграб юборди. «Оҳ, аяжон! Сўнгги ишончим ҳам барбод бўлди...»

Басоатнинг пешонаси устунга қадалган. Кўз ўнгиди Оқтош Қадим хиёбони. Оп-поқ ойдин кеча... ногоҳ «Бу совгани мен сўнгги нафасим чиққунча юрагимда сақлайман» деган садо қулоғига чалиниб, энтикиб пешонасини устундан олди, у ёқ-бу ёққа алаңлади. Атроф жимжит, ҳовли қоп-қоронғи. Амакисининг хотини Жаннат кампир муштдек бўлиб айвонда жимгина ухлаб ётарди. Басоатнинг кўзларидан юмалаб тушаётган мунчоқ-мунчоқ ёшлар ёноқларидан сизиб тушиб, кўксига қуйиларди. У беҳолгина бир-бир босиб, ичкари кирди. Кириб эшикка яқин турган столчага қўлини қўйганча тек туриб қолди. Столчада кеча китоб ўраб келган «Ҳизил Ўзбекистон» газетаси турганди, беихтиёр газетага қаради. Кўзи йирик ҳарфлар билан ёзилган «Совинформбюро ахбороти» деган ёзувга тушди. Тушди-ю, гўё уйқудан уйғониб кетгандай сергаklandи. Урушни ўйлади. Бирдан қалбидан қайғу чекиниб, фикрлари равшанлашди. Дили тилга кирди: «Ҳа-я, бу мусибат биргина менинг бошимга тушибдими? Ахир, бу касофат уруш дардидан не-не одамлар хонавайрон бўлмади, не-не келинчақлар тул, гўдақлар етим қолмади, ота-оналар азамат фарзандлари-

дан, болалар ота-оналаридан айрилмади? Лекин, жони бор одам борки, ҳаммаси уруш бошлаган ўша фашистларга қарши жон-жаҳди билан оёққа турган! Хўш, менчи? Мен нима қиляпман, душманни тор-мор этишга ҳисса кўшиш учун? Шер менга, ўқиб муаллима бўлгин, деган... Шундагина унинг руҳи мендан рози бўлади» деди, ўзини дадил тутиб, Кўнгли бир қадар таскин топгандай, осойиш топди. Деразага қаради, субҳи содиқ оппоқ этақларини ёйиб кунчиқарда янги бир куннинг туғилётганидан хабар берарди.

ЎЛИБ ТИРИЛГАН ОДАМ

Шербўтанинг танкида юз берган фожиянинг эртаси кунди. Одатда, жанг тугагач, жанг майдонига санитарлар етиб келиб, ярадорларга ёрдам беришар, ҳалок бўлганларни йиғиб олиб, дафн қилишарди. Бу сафар негадир санитарларнинг дарағи бўлмади. Урушда нмалар бўлмайди дейсиз...

Жанггоҳ худди ёнғиндан кейинги вайронага ўхшарди. Ҳаммаёқ ўнқир-чўнқир. Кўкатлар қорайиб кетган, атроф жим-жит. Бу ердаги жону-жониворлар қаёққадир бадарга бўлгандай. Хатто кунбўйи бекинмачоқ ўйнаётгандай ҳар қадамда мўралаб турадиган каламушлар ҳам кўринмайди. Шербўтанинг пачоқланган танки ўша қийшайганича ётибди. У ер-бу ерда куйиб хароби чикқан танк ва бронемашиналар гавдаси қорайиб кўринади. Осмон гумбазида бир гала қушлар қанот коқмай сайр қилади. Даштдан қишлоққа қираверишда йўлнинг чап тарафидаги тепаликда бир неча туп қайин дарахтлар кўзга ташланади. Дарахтларнинг жануб томонидаги шохлари куйган. Оппоқ танаси бўёққа бўялгандай, шимол қисмидаги соғлом шохларига бир тўда қарға кўниб олиб, овозининг борича қағиллашади. Қарғаларнинг ёқимсиз қағиллашлари жанггоҳни баттарроқ ваҳимали қилади.

Тўсатдан икки машина пайдо бўлиб, жанггоҳ сукунати бузилди. Машинадагилар интендант хизматидаги ремонтчилар эди. Улар жанггоҳдаги танклар ҳолатини белгилаш учун келган эдилар. Уч киши бир машина билан Шербўтанинг танки томон юрди. Танкка яқинлашиб келиб, юзига танкчилар куртқаси ёпилган одам устидан

чиқиб қолишди. Ерга тушиб бир зум қараб туришган эди, куртка сал қимирлади.

— Юзини оч! — деди ёқасида биттадан шпал бор ҳарбий киши, иккинчисига буйруқ қилиб, У аста курткани олди.

Танкчилар кийимидаги одам лейтенант эди. Ярадорнинг юзларига оқиб тушган қуюқ қонга тупроқ ўтириб қолган. У беҳуш ётар, билинар-билингмас нафас оларди. Кўкрагидаги жанговар орденлар ва гвардиячи нишони қуёш нурида ярқ этиб кўзга тушланарди.

Ремонтчилар ҳайрон бўлишди. Ярадорни ўрнидан қимирлатиш хавфли. Жиддийроқ медицина ёрдами уларнинг қўлидан келмайди. Ҳалиги шпал таққан бир қарорга келиб, ёнидагига ўтирилди:

— Сержант!

— Эшитаман, ўртоқ майор.

— Тездан машинага ўтир! Санбатга бориб навбатчи врачга воқеани тушунтир. Санитар машинаси билан бир киши етиб келсин. Тез бўл!

Сержант машинага қараб югурди.

Қуёш қоқ тепага келган пайт санитар машинасида сержант билан ёшгина санитар жувон етиб келди. Жувон ярадорни ётган еридан қимирлатмай уч хил укол берди.

— Астагина киссаларини қаранг-чи, бирон ҳужжат бормикан? — деди санитарга майор.

Ярадор гимнастёркасининг чап киссасидан партбилет чиқди, у Шербўта Саидов номига берилган эди. Суриштириб ўтиришга фурсат йўқлиги учун майор санитарга:

— Санбатга олиб кетаверинг, кейин аниқлаб биламиз, — деб қўяқолди.

Уколдан ярим соатлар кейин санитар ҳарбийлар ёрдамида танкчини машинага ётқизиб, ўзи билан бирга олиб кетди.

Уни укол билан қунбўйи санбатда олиб туришди, эртасига беҳуш ҳолда дала госпиталига жўнатишди.

Шербўтанинг дала госпиталига келганига уч кун бўлди. У ётган палатага тўртта каравот қўйилган, икkitасида икки ярадор, учинчисида, кираверишда ўнг тарафда Шербўта, тўртинчиси бўш эди.

Тўртинчи куни эрталаб соат саккизларда палатага нексароқ ҳамшира кириб келди. У ярадорларнинг бирига укол, иккинчисига дори бериб бўлиб, охирида Шербўтанинг ёнига келиб курсига ўтирди. Термометрни олиб

энди кўлтиғига кўймоқчи бўлиб турган эди, у «Ая, аяжон, мени...» деди алаҳлаб. Салдан кейин яна: «Аяжон, Басоатни...» деди инграб. Ҳамшира бу сўзларни тушунмай елкасини қисди.

— Маша хола, у «мама, мамочка» деяпти, — деди боши, юзи бинтланган ярадор, татарча талаффуз билан. Маша холанинг термометр ушлаб турган кўли ҳавода қолди. Бир кўли Шербўтанинг пешонасига ётди, кўзларига жикқа ёш қуйилиб келди, ич-ичидан ёнди. Ахир, у ҳам она-да! Она учун боланинг бегонаси бўладими?..

Иситма оловида ёниб, беҳуш жон талашаётган Шербўта балким «Ая, аяжон! мени ўлим чангалидан қутқазинг. Басоатни асранг!» демоқчидир? Ахир, она илоҳий қудратга эга-да. Шунинг учун ҳам чақалоқ илк бор «Она» деб тил чиқаради. Умри тугаб дунёдан ўтаётганда ҳам «Она» деб жон беради...

Шербўта бешинчи куни соат ўн иккиларга бориб ўзига келди. Бир зум кўзини очиб ётди. Лекин тарқоқ, хиралашган фикрини йиғолмай яна ҳушидан кетди. Госпитал врачларининг ҳаракати билан эртаси куни иситмаси пасайиб, ҳуши ўнгланди. Аммо қимирлашга мадори йўқ, нуқул чанқар эди.

Соат ўн бирларда ҳарбий врач капитан билан ҳамшира Маша палатага ярадорларни кўргани киришди. Капитан Шербўтани кўриб, бўлгач, ундан астагина сўради:

— Қайси қисмдан бўласан?

Шербўта беҳолгина:

— Полковник Кусиенко полкидан, — деди эшитилар-эшитилмас.

Госпиталда аниқ бўлишича, снаряд парчаси Шербўтанинг чап оёғи тиззасидан пастини мажақлаб кетган. Ундан ташқари, боши икки еридан ёрилган.

Дала госпиталининг олиб бораётган даволаши ана шу белгиларга асосланган диагноз бўйича эди.

Шербўта кечки пайт ўзини бир оз тузук ҳис этди. Кўзи юмук, ўйлари чайқалиб ётган эди, пешонасига иссиқгина кафт тегди. Кафтнинг беозор-мулоимлиги онасининг кўлига ўхшади. Бу аяси! Кўл аясининг кўли. Ҳа, ўша қиш қаттиқ келган йили, муз ташиб сув оламан, деб сувга тушиб кетиб, шамоллаб ётганида, аяси худди шундай пешонасини ушлаб ўтирганди. Хозирги кўл ҳам ўша кўл, ҳечам бошқаникимас. Бу қандай каромат? Аяси бошида ўтирибди... Аста кўзини очди. Бошида оқ халат-

ли аёл ўрта ёшларга борган ҳамшира ўтирарди. Бу ким? Ажабо! Қўл қўлга ўхшар экан-да...

Бу Маша эди. Шербўта кўзини очиши билан ундан меҳрибонона сўради:

— Қалайсиз? Бирон ерингиз оғрияптими? Нимани хушлайсиз?

— Сув, — деди астагина, ҳамширанинг илиқ юзига термулиб.

Маша сув олиб келиш учун оёқ учида юриб палатадан чиқди. Шербўта яна кўзини юмди. Юмуқ кўзларининг икки бурчигидан юмалаб тушаётган ёш юзларидан ўрмалаб ёстиққа томарди.

Ушна кун Шербўта икки-уч соат тинч ухлади, ором олди. Ҳатто туш ҳам кўрди. Тушида бир азим дарё бўйида ўтирганмиш. Суви шишадек тиниқ, бир маромда оқармиш. Ногоҳ оқ елканлари ёзилган ҳашаматли кема пайдо бўлибди. Кемадагиларнинг ҳаммаси ясениб олган эди. Улар Шербўтанинг тантана билан кемага чиқаришибди. Бир вақт қараса, кема ўзининг жонажон Оқтош қишлоғига бориб тўхтабди. Қирғоқ тўла ҳамқишлоқлари. Улар орасида дадаси билан аяси ҳам юришганмиш. Кема тўхташи билан аяси келиб: «Ҳа, болам, тобинг қочди-ми?» деб пешонасини ушласа, дадаси: «Мен сени худди мана шунақа дарё бўйлаб оққин, деб орзу қилардим, балли, ўғлим деб елкасига қоқармиш. Бир пайт узоқдан қучоғини очиб Басоат чопиб келаётганмиш...

Ёнидаги каравотда ётган ярадорнинг қаттиқ инграши билан Шербўта уйғониб кетди. Тун алламаҳал бўлиб қолганди. Кечқурун унинг пешонасини ушлаб кўрган ҳамшира ярадорнинг ярасини қайтадан боғлаётган эди.

Шербўта уйғонган заҳоти яралари сирқираб оғриётганини сизди. Лабияни тишлаб аранг бир қимирлаб қўйди-да, ҳозиргина кўрган тушини ўйлай кетди...

* * *

Йигирма бир кун деганда Шербўта сал дармонга кириб ўтирадиган бўлиб қолди. Бошидаги жароҳатлар деярли тузалди. Аммо умум аҳволи ниҳоятда заиф ва оёғида мутлоқ ўзгариш йўқ эди. Дала госпитали жароҳлари «Синган ерлари битиб кетади» деган умидда даволашар ва гипс қўйишга ҳозирлик қилишарди.

Ана шу даволанаётган кунларидан бирида, иттифоқо,

бир тасодиף юз берди. Дала госпиталига полкдоши танк командири лейтенант Мельвикни олиб келишди. Снаряд унинг қўлига оғир шикаст етказганди.

Ярадорларга тушлик бериб бўлингач, Маша Шербўта ётган палатадаги бўш жойга Мельвикни бошлаб кирди. Унга каравотни кўрсатиб, ўзи шошиб чиқиб кетди.

Шербўта «Бизга қанақа қўшни олиб келишди экан?» деб бошини кўтариб, янги ярадорга қаради. Қаради-ю, уни таниб қичқириб юборди:

— Семён, салом, сен ҳам ярадор бўлдингми, оғайни? Семён Мельвик бошқа ротадан Шербўтага ўхшаб танк взводи командири эди. Улар батальон йиғилишларида учрашиб туришар ва бир неча бор биргаликда жанг қилишиб, дўст бўлиб қолишган эди. Шербўта палатасига таниш киши келганидан хурсанд бўлди. Бироқ Мельвик на салом берди ва на алик олди, Шербўтага қараб бақрайганча тик турар, соғ қўли билан кўзларини ишқалар эди.

— Сен... С-ен... — деди Мельвик дудуқланиб, лекин тайинли гап чиқмади.

Шербўта Мельвикнинг ҳолатини кўриб ажабланди. Каравотга ўрнашиброқ ўтириб, унга тикилди. «Семён бунақа дудуқ эмас эди-ку? Бечора контузия бўлибди-да», деди фикран.

Мельвик эса ҳамон Шербўтага тикилиб турарди. Ниҳоят, оғиз жуфтланди:

— Сен-сен шу ердამисан?

— Ҳа, шу ердаман, даволанаяпман, контузия бўлдингми дейман, оғайни?

— Й-йўқ, — дея чўзиб жавоб қилди Семён, кўзларини Шербўтадан узмай.

— Ҳа, нима бўлди?

— Ярадор бўлдим, — дудуқланди, чап қўлига ишора қилиб.

— Бўлмаса, нега соқовга ўхшаб дудуқланасан?

— Ўзим шундай... — дея елкасини қисди.

— Қани кел, оғайни, ўтир, фронтдаги гаплардан гапир.

Семён кўзларига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, анча вақт иккиланиб ўтирди. Охири узил-кесил ишонди. Ҳақиқатан ҳам Саидов!

Икки полкдош фронт янгиликлари ва ўтган-кетган таниш-билишлари устида узоқ суҳбатлашишди. Шербўта Мельвикдан ўзининг «ҳалок» бўлганини ва бу ҳақд:

юртига хабар кетганини билди. Билди-ю, ўзини тутолмай, бошини ёстиққа ташлади. Қалбининг қайси ери узилиб, қайси бир ери синиб, танаси чок-чокидан сўкилгандек бўлди. Палатанинг девору томлари бошига қулаб тушгандек туюлди. Тили танглайига ёпишиб, кўзини гуман қоплади. Қорахат туфайли орзу-умидлари кўкка соврилган, энди севганига у қапдай етиша олсин? Жудодлик ўтида адо бўлган ота-онасини қайси йўл билан тирилтира билсин?! Э, воҳ!

Шербўтанинг кўз ўнгида мотамсаро Басоат, сочларини юлиб, бўтадай бўзлаётган муштипар онаси, икки қўли билан бошини чангаллаганича ерга тикилиб ўтирган ғамгин отаси ўтар эди.

У анчагина карахт бўлиб ётди-да, сўнг ичига чўғ тушгандай сапчиб ўрнидан турди.

— Жангга ярамасам, севганимдан айрилсам, ота-онамни кўролмасам, менга бунақа ҳаётни нима кераги бор?!

Шербўтанинг бундай аҳволга тушиб қолганига, гўё ўзи айбдордай, Семён хижолат тортарди. У бечора нима ҳам қилсин. Кутилмаганда Саидовни кўриб, аввалига ўз кўзларига ишонмай ҳайратланди. Кейин у тирик эканига қувониб кетиб, айтиб юборди. Палатада ётган бошқа икки ярадор воқеадан воқиф бўлишиб, ҳайрон бўлиб қолишди. Бош-юзи бинтланган йигит Шербўтанинг руҳий тушқунлигини кўриб, унга ҳамдардлик билдириш учун ёнига келиб ўтирди. У сиртдан ёши Шербўтадан бирмунча улуг, кўпни кўрган киши кўринарди. Унга меҳрибонлик билан боқиб, насиҳат қилди:

— Иним, менга қаранг. Менинг ёшлигим Туркистон Сайрамида ўтган. Ўзим фронт газетасида ишлайман... — Шербўта «Фронт газетасида ишлайман» иборасини эшитгач, унга эътибор бериб, гапига қулоқ солди.

— Сиз «Жангга ярамасам» деб куюняпсиз. Врачларнинг айтишларича, танкчи экансиз, учта жанговар орденингиз бор эмиш. Шунга қараганда, фашистлар билан ҳисоб-китобни анча тўғрилаб олибсиз, етарлича жасорат кўрсатибсиз. Энди бу борада армонингиз бўлмаслиги керак, гарчи душманни охиригача тор-мор қилишда қатнаша олмасангиз ҳам. Амин бўлинг-ки, бу вазифани энди қуролдош дўстларингиз адо этади. Хуллас, бу ёридан ташвиш тортманг, ўз бурчингизни ҳалол бажарибсиз. Энди, иним... — у Шербўтанинг қонсиз ҳаста юзига астойдилроқ тикилди. — Севган ёрингиз ва ота-онангиз

масаласига келсак — бунга сабр-тоқат керак. Ажаб эмас. тез вақтда шифо топиб ўз меҳрибонларингиз билан дийдор кўришсангиз. Ҳозирча «англашилмовчилик бўбди, мен ҳайтман» деб тўрт энлик хат ёзиб юборсангиз олам гулистон бўлади. Ниҳоят, энди, иним, икки калима сўз ҳайт хусусида. Мен бир вақтлар дорилфунунда ўқиб юрган кезларимда мавлоно Низомийдан бир нарса ўқиган эдим. У киши: «Одам бамисоли чироқ, умрининг охиригача бошқалар учун ёнади» — деб ёзганди. Очигини айтсам, шу бир жумла сўз ўз ёшлигимнинг камол топишида катта рол ўйнади. Дарҳақиқат, ўзингиз ўйлаб кўринг. Ҳамма ўзи учун яшаса, нокулай келган чоғда ҳеч суриштирмай-нетмай ҳаётдан воз кечаверса, дунёдаги борлиқ нарса фақат ўзи учунгина яшаса, унда нима бўлади? Мана, мисол учун мевали дарахтларни олайлик. Улар ўзлари учун мева тугадиларми? Йўқ. Халқда «Шафтоли шохим дейди...» деган қўшиқ бор. Негаки, шафтоли бечора шохлари синиб кетгунча инсон учун мева яратади. Модомики, ҳаққоният шундай экан, нима учун энди кимдир фақат ўзини кўзлаши керак? — У савол назари билан Шербўтага тикилди. Шербўта эса изза бўлди чоғи, қонсиз юзига хиёл қизил ранг тепчиди.

Шу пайт ҳамширанинг кузатувида палатага врач кириб келди. Гаплар бўлиниб, газетачи ўз каравотига бориб чўкди. Врач ярадорларни бирма-бир кўриб чиққач, газетачини ўзи билан бирга қандайдир консультацияга олиб чиқиб кетди.

Мельник тушунмовчиликдан Шербўтани ранжитиб қўйдим, деб кўнгли ҳижил эди. Врач палатадан чиқиши ҳамон, у Шербўтанинг кўнглини олиш истагида қошига келди.

— Дўстим, мени кечир...

— Йўқ, Семён, — гапни бўлди, Шербўта, — мен сендан ҳеч ҳафа эмасман, сенда айб нима.

— Кел, дўстим ҳозироқ ота-онанга хат ёзайлик, битта кичик хат билан бу англашилмовчилик ўрнига тушадди.

— Тўғри айтасан, оғайни, газетачи ҳам шу маслаҳатни берди.

Мельник «Ҳа, мана бу бошқа гап», деганча қоғозкалам ахтариб, ҳамширанинг ҳузурига кетди. Хат ёзиш иштиёқида турган Шербўта палатадан Мельник чиқиши биланоқ бу фикрдан қайтди. У ётиб олиб ўйланди: «Менинг ётишим бўлса бу... Аҳволим жуда танг. Оёғим ма-

ийиб... Тагин ким билсин... Хўп майли, мана, фараз қилайлик: «Қорахат»дан кейин йиглаб-сиқтаб юришиб, энди кўниккан пайтларида хатим етиб боради. Қайгулари севинчга айланади. Йўлимга кўз тутишади. Мен бўлсам бу ерда оғир ҳолатда ётибман, эртага нима гап, нима сўз менга қоронғу. Бордию, тузалмай кўнгилсиз ҳодиса юз берса-чи?.. Хушxabар кетидан яна совуқ хат борса, унда уларнинг аҳволи нима бўлади? Йўк, бу шожалоқлик! Ҳозирча эски яра эскилигича қолиб турсин. Бўлар иш бўлган. Мабодо шифо топиб соғайиб кетсам, хат ёзиш қочмайди. Алғов-далғов қилгандан кўра менга мана шуниси маъқул!» деди, қатъий фикрга келиб.

Қоғоз-қалам кўтариб кирган Мельникка: «Оғайни, ҳозирча қўйиб турайлик, кейин ўзим бошқачароқ қилиб ёзаман»—деган ваз қилди. Мельник рози бўлди.

Кунлар ўтди. Дала госпитали жарроҳлари Шербўтанинг оёғини гипслаб, стационар госпиталлардан бирига жўнатишга қарор қилишди. Кечаси соат ўн иккиларда санитар поезди кўпчилик ярадорлар қаторида Шербўтани ҳам олиб, мамлакат ичкарисига жўнаб кетди...

Моҳира хола ҳасса таяниб юриб, ўғлининг «учини» базўр ўтказдию, ҳолсизланиб ётиб қолди. Эндигина мактаб ёшига тўлган Қамар ўқишини ташлаб эртадан кечгача аясининг бошида ўтириб қолди. Хола ўғлининг уруш бошланмасдан аввал юборган танкчи кийимидаги расмини ёстиғи тагида олиб ётгани-ётган. Гўё ўғлининг иси келадигандек, ҳар замонда суратни ҳидлаб қўяди. Қамар эшикка чиқиши ҳамон суратга тикилиб, юм-юм йиғлайди. У кириб келиши билан кўзёшларини артиб, суратни жойига яширади.

Моҳира хола кўнгил сўраб кирган хотинларга эрининг тили билан: «Ҳа, кўпга келган тўй экан...» деб кўз нури билан ер чизади.

Шербўта ҳарбий хизматга кетаётганида эри: «Айси, қўй ўзингни койитма. Кўпга келган тўй, битта сенинг ўглинг эмас, ризқи қаерга сочилган бўлса, териб еб келади...» деган эди. Моҳира хола шу кунларда доим эрининг ана шу гапларини эслар ва шундай деса, гўё қайгуси камаётгандек туюларди.

Хола ўғлининг «қирқи»ни ҳам боши ёстиқда ўтказди. Эндиликда қайғусини енгиллаштиш илинжида умр йўлдошини эслаб, ғамнок нигоҳини узоқ-узоқларга тикар, ундан хабар кутарди.

Ўғлидан «қорахат» келишидан ўн кунлар муқад-

дам Саидполвондан хат келган эди. У Москва яқини-даги Воскренск шаҳрида ишчи батальонида хизмат қиларкан. У ўз хатида ўғли хусусида бир оғиз ҳам сўз ёзмаганди. Моҳира хола эрини эсларкан, ўзига-ўзи: «Ҳа-а, ўғлини шундай бўлганидан хабардор экан-да. Мени хафа бўлмасин деб оғиз очмаганакан-да», деб ўйларди.

Саидполвон хатида ўғли ҳақида оғиз очмаганини боиси бордир? Балким ўша «жонини қутқариш учун осонгина пленга тушиб шаънимизга дор туширди...» дейилган таъна аламида уни тилга олишга ор қилгандир? Бу борада аниқ бир нарса дейиш қийин. Бетоб ётган Моҳира хола ўғлининг қуюгида қоврилиб, эри ҳақида қайғурарди...

Ҳароратли асад якшанба кечида раисполкомнинг икки от қўшилган извоши Шамсиевлар уйи олдига келиб тўхтади. Извошдан аввал Шамсиев, унинг орқасидан тўладан келган, оқ кителли киши тушди. Ёши қирқлар чамаси, юзи япалоқ, сергўшт, бурни пачоқ, кўзлари йирик, буғдойранг, соқол-мўйлаби сип-силлиқ қилиб қирилган, сочи чап томонга таралган, серсават.

— Қани, ўртоқ Муродов, бемалол! — деди Қимсан мулозамат билан меҳмонни ичкарига таклиф қилиб.

— Йўқ, ўзингиз бошланг!

— И-я, уй эгаси учун меҳмондан азиз нарса борми? Қани, юринг!

Дарвозадан ичкари киришди. Меҳмон учун жой тоқ остидаги баланд сўрига тайёрланган эди. Сўрига қизғин гилам солинган. Ўртада хонтахта, Атрофлатиб шойи кўрпачалар тўшалган. Хонтахтада мунтазир турган ноз-неъматлар оқ доқа билан ёниб қўйилганди.

Меҳмон билан меҳмон сўрига чиқишди. Меҳмон тўрага ўтиб, парёстиқни сўри панжарасига қўйиб суяниб ўтирди. Меҳмон докани астагина олиб, дастурхонни очди. Дастурхонда сомса, натир, парранда гўшти яхнаси, қанд-қурс, pista-бодом ва турли рангдаги шипалар...

Адолат елиб хизмат қилиб юрибди. Санобар биби айвон тўрида хонтахтани олдига қўйволиб, чордана қуриб ўтирарди.

Сертакаллуф меҳмонни таомга таклиф қилди:

— Иштаҳа очиш учун қиттак-қиттак ичамиз. Қайси бири маъқул сизга? — шипаларга ишора қилди.

— Бу мижозимга тўғри келмайди, буниси тузук, — деди меҳмон, хиёл ийманганнамо.

Кимсан қоянни четга суриб қўйиб, қадаҳларга ароқ тўлдирди. Хушхўр пазаклар муҳайё қилиб қўйилди.

— Азимжон ака! Сизнинг соғлигингиз учун! Хизмат бобида юқори мартабаларга кўтарилишингиз учун!

Қадаҳлар жаранглади...

Салдан кейин хонтахта тепасидаги ток ёғочига ўнинчи осма-чироқ осилди, кўчадан кираверишдаги девор қозигига бир фонус, ҳовли рўпарасидаги тут дарахтига яна бир фонус, ичкаридаги хоналарга турли чироқлар ёқилди. Дастурхонга бирин-кетин суяқ-қуюқ таомлар кела бошлади.

— Азимжон ака! Шу қадаҳни ажралмас дўстлигимиз учун ичамиз!

Ичишди. Кимсан яна қўйди.

— Хурматли Кимсанжон! Мен шу қадаҳни сизнинг олижаноблигингиз учун кўтараман!

— Раҳмат, Азимжон ака!

Қадаҳлар уриштирилди...

Дақиқа сайин қадаҳ кўтаришлар ва бир-бировига ширин истак баҳшида қилишлар авжига мина борди. Хилма-хил хушхўр газаклар, думба-жигару, қовурилган гўштлар хонтахтага кетма-кет келиб турди.

— Азимжон ака, дейман, дўст бўлганга яраша мана шунақа ажралмас дўст бўлсанг киши. Нима дедингиз?

— Барака топинг. Только шундай!

Кимсаннинг кўнглидаги тугун аста ечила бошлади.

— Баъзида шунақа дўстлар йўлида гов бўладиган ярамаслар ҳам чиқиб қолади.

— Унақа говни йўлдан шартта олиб ташлаш керакда, Кимсанжон дўстим.

Кимсан учун шу гап керак эди.

— Яшаб кетинг, Азимжон ака!

Шакарғуфторлик тобора қуюқлашиб борарди. Адолат хонтахта атрофида бетиним хизмат қилар, гоҳ-гоҳида икки улфат ўртасида ўтаётган гаплар унга ёқин-қирамай тек туриб қоларди. Ниҳоят, Адолат ранжиди, қўли ишга бормамай, ичкарига кириб кетди. Қайноасининг: «Ҳа, нима бўлди?» деган саволига «мазам йўқ» деб жавоб қайтарди. Шундан кейин хизмат Кимсаннинг орасига қолди.

Хуфтон маҳали кинога кетган Шоди кўчадан кириб келди.

Рўпарага келиб, сўридагиларга бир хўмрайди-ю, са-

лом ҳам бермай ёнига буррилиб тўғри аясининг қошига борди.

— Тагин меҳмондорчиликми?! Энди буниси ким? — деди у, онасига захарханда қилиб.

Санобар биби Шодига кўзини чақчайтирди, индамади. Шоди у ёқ, бу ёққа назар ташлади-да, онасидан сўради:

— Кеннойим қани?

— Ичкарига кириб гумдон бўлди, — дея пўнғиллади Санобар биби, ачитиб.

Шоди онасига норозилик билан қараб қўйди-да, кетига қайрилиб, ерга тикилганча ичкари кирди.

Шоди эвдигина ўн тўртта қадам қўйганди. У ёш бўлишига қарамай, айрим болалардек вужуди билан ўйинга берилмас, уст-бошини чанг-чунгга беламас ва шу билан бирга, уни ким ишга буюрмасин, ҳуши келмас, ўзини катталардай вазмин тутарди. Авваллари акасининг кетидан қолмай юрарди. Оқтошда сел тошқини бўлдию, шу-шу у акасидан ўзини тортди. Неча кунлаб уни кўрмаса ҳам, иши бўлмасди, учрашганда ҳам гап сўрамаса, индамасди. Шоди мактабга борганда болалар арпа ва зоғоранон еганларини кўрса, ўзининг бутдой вони сира томоғидан ўтмасди. Аксари ҳолларда мактабдан оч қайтарди. Шу феъл сабаб бўлса керак, уйдаги тўкин-сочинликка гаши келарди. Ҳозирги «Тагин меҳмондорчиликми?!» деб аччиғланиши ҳам ана шу фазилат таъсиридан эди.

Шоди ичкарига кирди, хафа ўтирган келинойисини кўриб, ачинди. Адолат у билан илиқ сўрашди, сир бой бермади.

Ўтириш ярим кечагача давом этди. Охирида пўстдумбали ошни еб, меҳмон кўзгалди. Уй соҳибларига қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, извошга чиқди.

Кимсан меҳмон ўтирган ўриндиққа семизгина тугунча қўйиб унга оқ йўл тилади. Ҳайдовчига «эрталаб келинг!» деган топшириқ берди. Извош ўрнидан жилгач, Кимсан хотиржам бўлиб, папирос чекди. «Та-ак. Энди Муродов ҳам ўзимизники. Қайси мақомга чалсам шунга ўйнайди. Парда ярамаснинг масаласи ҳам ҳал», деди-да, кўтаринки кайфиятда дарвозани занжирлади. Кўздан ғойиб бўлган Адолатдан хавотир олиб, тўғри ётоқхонага кирди. У кириши билан Шоди индамай қовоғини солган қўйи чиқиб кетди. Адолат дераза раҳига

тирсагини қўйиб, деразадан тапқаридаги қоронгуликка ўйчан тикилиб ўтирарди.!

Кимсан димоғдорлик билан гап қотди:

— Ҳа, ўзи нима гап? Тобинг хирароқ кўринади?

Адолат кўзини деразадан узмай жавоб қилди:

— Тобим эмас, таъбим хира.

— Хўш, сабаб?! Меҳмонга хизмат қилишнинг ялчитмадинг?!

Адолат эрига индамай тик қараб қолди. Кимсан асабийлашди:

— Тумтаймай гапирсанг-чи!?

— Меҳмонингизга Парда тоғани нималар деб чақдингиз?

— Ҳа, нима деб чақибман! Жа тилингдан заҳар томиб қопти?!

— Бир мўъмин одамнинг бошига шунақа кулфат солиш инсофданми?!

— Шу дейман, хизмат қилиш ўрнига гап пойлабсан-да, а, манжалақи?!

— Оғзингизга қараб гапиринг! Мен унақа гап пойлайдиган пасткашдан эмасман! Ҳамма гапингизни хизмат қилиб юриб йўлакай эшитдим. У кунни дадангиз «сиримизни билган лаънатини гумдон бўлгани маъқул!» дейётганди. Энди билсам, ўша шўринг қургур ҳақида гаплашган экансизлар-да. Яхши эмас, бундай қилишларинг. У бечоранинг нима гуноҳи бор? «Оёғим зирқираб оғрийдиган бўп қолди. Бундан кейин шолингизни эколмайман», деб отангиздан узр сўраганими? Мен ўша Парда тоғани яхши биламан, маҳалламизда туради. Бешта боласи бор, хотини касалманд, ўзи бир бечора одам...

— Бас қил, ҳадеб валдирайвермай! Ҳа, у «бечоранг» бир нима қип қўйибман?! Мунча ёнини олмасанг!

— Қўйинг-е... — Адолат нигоҳини шартта ундан узиб, деразага қаради. Бир дам деразага тикилиб тургач, яна унга ўтирилди. — «Жа ярамас одам, тинмай чайқовчилик қилади, уни қўлга олинмаса бошқаларга касофати уради», деб роса уқтирдингиз-ку. «Бир нима қипманми» дейсиз!

— Бекор айтибсан, манжалақи! Бу туҳмат!

— Тавба! Туҳмат эмиш-а!

Эр-хотин жанжали бир вақтгача давом этди. Шифтдаги осма чироқ ёрдуси, гўё уйдаги можародан кўнгли

беҳузур бўлаётгандек, эшикдан кирган шабададан бир алангаланиб, бир пасайиб турарди. Ҳар аланга олганда қоп-қора дуд, уйда қисилиб қоладигандек, очиқ дераза томон юлқинарди.

Шоди уйдан айвонга чиқдию, «Тагин акам кенно-йимни уриб-нетиб юрмасин. Агар урадиган бўлса, кенно-йимга бўлишаман», деди-да, ўзини эшик орқасига олди. Ҳамма гапни эшитди. Акаси кеннойисини урмади. Фақат Парда тоға ҳақида уни сўқди, холос. Аммо у меҳмон ўзи ким, билолмади, «қўлга олмаса...» жумласининг ҳам туб маъносига тушунолмади. «Эртага кенно-йимдан сўраб билволаман», деди-да, аста юриб айвондан тушди.

Кимсан Адолатга: «Сен манжалақи ҳаддингдан ошиб қутирясан, танобингни тортиб қўяман», — деб ўшқирганича, эшикни тарақ этиб ёпиб, ташқарига чиқиб кетди.

Адолат эса икки қўли билан лўқиллаб, қаттиқ оғриётган бошини чангаллаб ўтириб қолди. У дилабгор эди. Унинг кўзига бу данғиллама уйдаги ҳамма нарса қалбаки, жирканч бўлиб кўринарди. Назарида Кимсан билан кечираётган ҳаёти ҳовли ортидаги гўнг тепада ўсган юзи чиройли, ичи ирий бошлаган гулга ўхшарди...

«АЖАБ», БУ КИМ БЎЛДИ?

Шербўта тушган санитар поезди ҳар ерда тўхтаб-тўхтаб, еттинчи кун деганда уларни Астраханга олиб келиб туширди. Лекин Шербўта Астрахан госпиталида ҳам ҳадеганда ўзига келавермади. Баъзи кунлари иситмаси кўтарилиб, ўзини билмай қоларди. Шифокорларнинг меҳри, даволашлари оқибатида аста-секин иситмаси тушди. Аммо сиҳати ҳамон оғир, кунлари ғамгин, тунлари оромсиз эди.

У ўз дарди билан бирга ота-онасининг, Басоатнинг ҳам ташвишини тортар, назарида уларга бир нима бўлгандек кўнгли ҳеч ёришмасди. Палатадаги ҳамроҳлари ҳам унга ўхшаш оғир ярадорлар бўлиб, беш киши ётишарди.

Уларнинг иккитаси рус, биттаси қozoқ, яна биттасининг кимлигини билишмасди. Унинг бош-кўзи кўшиб бинтланганди. У гапирмасди. Гоҳо-гоҳо фақат «ажаб» деб қўярди. Бир оғиз «ажаб» сўзида қанақа мазмун мужассам эди, у фақат унинг ўзига аён эди. Бу «ажаб»

дегай ким ўзи? Номаълум. Шербўта «ажаб» дегай талаффуздан ўзбек деб тусмол қиларди. Номаълум ярадор ҳам «ажаб» нидосидан сўнг мунгли инграб, жим бўлиб қоларди. Ҳар ким ўзи гапириб, ўзи эшитар ва дардидан нолиб, гингширди.

Рус йигитлари «ажаб» иборасига унча эътибор беришмасди. «Ажаб» қаттиқроқ чиққан пайтда кўз қирларини ташлаб қўйишарди, холос. Лекин қозоқ йигити ҳар «ажаб» садоси эшитилганда, гўё унга гапираётгандек, «Не ажаб» деб бошини кўтарар, жавоб ололмай, лабини буриб бошини ёстиққа қўярди.

Шербўта ўзи билан ўзи овора, бировга ҳамдардлик қилиш ёки узоқ суҳбатлашишга қурби етмасди.

Қунлар ўтиб, ярадорлар бир-бирлари билан танишиб олишди. Рус йигитларининг бири, Володя Пешков сизранлик, учувчи, иккинчиси Степан Сологубов владимировлик, тўпчи, қозоқ йигити Усарбой Пирмамбетов Қизил Урдан, пулемётчи ва ниҳоят, «Ажаб» Шербўтанинг ҳамюрти, зенитчи, Соли Иззатов экан. Бироқ улар бир-бирларини мутлақо танишмасди.

Мана, тақдир тақазоси билан икки ҳамюрт диёридан узоқ Астрахан госпиталида бир палатада ҳамдард бўлиб ётишарди. Каравотлари ёнма-ён эди. Ниҳоят, танишиб олишди.

Оқшом чўкиб, чироқлар ёнди. Кечки таом ейилиб, идишларни ҳамширалар йиғиштириб олиб чиқиб кетишди. Ташқаридан дарёдаги параходларнинг бўғиқ гудоги ўқтин-ўқтин эшитилади. Деразалар ортида кимнингдир гурунги, яна кимларнингдир қаҳ-қаҳ отиб кулишлари шундоққина эшитилиб, палатада ётган ярадорлар жисмида бардамлик уйғотаётгандек ва уларни гуруннга, ҳаётга чорлаётгандек бўларди.

Дераза ёнида ётган учувчи Володя тўсатдан қаттиқ томоқ қирди. Ярадорлар сергакланишди.

— Палатада армиянинг ҳамма туридан бор экан. Биз армия тузсак бўлади, — деди у, ўзига-ўзи гапиргандай.

Степан қўзғалиб бошини кўтарди. У гапдон, шўх йиғит эди.

— Ҳа, фрицларга даҳшат солиш учун қўл-оёқсиз батальон тузсак ёмон бўлмасди, — деди, овриқдан афти бужмайиб.

Алламаҳалгача бири қўйиб, бири гапириб, биридан кейин иккинчиси улаб, гурунглашиб ётишди.

Вақт алламаҳал бўлгач, Володя, Степан ва Ўсар уй-қуга кетишди.

Шербўта билан Иззатов бедор эди. Иззатов гоҳ-гоҳ инграб, юраги куюётганидан шикоят қиларди. Бир вақт Иззатовнинг каровати ғичирлади. Шербўта ўша томон назар ташлади. Иззатов сўниқ товучида «укажон, ажаб» деди-да, калтагини инграб жим бўлди...

Шу пайт Володя бирдан қаттиқ қичқириб юборди:

— Орқайнда фашист самолёти, ўт оч!!!

Степан билан Ўсар чўчиб уйғониб кетишди. Бошларини кўтариб Володяга қарашди. Володя босинқираган эди. Степан Володя билан бўлдию, Ўсар Иззатовга гап ташлади:

— Ҳой ажаб! Сен тузукмисан?

Иззатовдан садо чиқмади. Ўша «укажон, ажаб» деганида, ёғи тугаб сўнаётган чироқдай, нотекис тепинаётган заиф юрак, «ажаб» дейишга аранг қурби етиб, кейин узилган эди...

Володянинг қичқириви билан палатага ҳамшира кириб келди. Ҳаммани кузатиб чиқди. Иззатовга назар солдию, югуриб палатадан чиқиб кетди.

Бир неча дақиқа ўтгач, ҳамшира билан бирга навбатчи врач ҳозир бўлди. Улар ҳеч қаяққа қарамай, тўғри Иззатов томон боришди...

Шербўта ҳамюрт жанговар оғасидан ажралиб, кўзлари ёшга тўлди.

Госпитал маъмурияти Иззатовнинг учта жанговар орден ва иккита медалини ҳужжатлари билан оиласининг адресига жўнатди.

Ана шу ғуссали кунлардан бирида госпиталга округ госпиталидан икки киши кириб келди. Бири бош жарроҳ, иккинчиси унинг ёрдамчиси экан. Бош жарроҳ дегани полковник Степаненко, ёши қирқнинг тепасида, қотмагина, бўйи ўртадан баландроқ, ёрдамчиси эса капитан, ўттиз ёшларда.

Кундуз соат ўн бирларга борганда подполковник госпитал ходимлари билан биргаликда операцияга тайёрланган ярадорларни кўздан кечира бошлади. Ҳар бир ярадорни кўриб бўлгач, госпитал жарроҳига ўз маслаҳатини айтар ва бироқ шошилиш чора кўриш зарур бўлса буйруқ берарди.

Навбат Шербўтага келди. Подполковник унинг юзига бир қараб қўйди-ю, гипсланган оёғини бўшатишни буюрди. Гипсдан бўшаган оёқ бармоқларини ушлаб...

ди. Бармоқларда жон йўқ. Қайта-қайта синчиклаб текширди. Тиззадан пастда ҳаётдан асар йўқ эди.

Подполковник госпитал жарроҳи билан русча бўлмаган аллақандай нотаниш сўзларни телга олиб, ярим овозда шивирлади. Сўнг Шербўтани ўтқизди. Фонендоскоп микрофонини унинг кўкрагига ва орқа кураги остига қўйиб, диққат билан эшитди. Кўриб бўлиб, Шербўтага юзланди:

— Йигит, оёгинг гипс билан тузалмайди. Охири сенга жуда азоб беради. Шуниям айтиб қўяйки, вақт ўтгандан кейин бирон тузукроқ тадбир қўллашга ҳам кеч бўлади. Рози бўлсанг, оёгингни тиззадан пастини кесиб ташлаймиз. Даволаб тузатамиз. Кейинчароқ протез қиламиз. (Худди аввалгидек бемалол юраверасан, — деди шифокорларга хос тўғри сўзлик билан.

Шербўтанинг юраги шиг этиб кетди. Аъзойи-баданини тер босиб, бўшашиб қолди. Юзини подполковникдан тескари ўгирди. Аллақайси нуқтага бир зум тикилиб турди-да кўзини юмди. «Бу шўр пешонада шунақа кўртилик ҳам бор экан-да. Дарҳақиқат кесмаса бўлмасмикан-а? Яна уч-тўрт ой кутсам қанақа бўларкан? Бордию, у айтгандай, вақт ўтиб қолса-чи? Ке, таваккал. Шунча гамхўрлик қилаётган одамлар ёмонликни раво кўришмас. Яхши бўлсин дейди-да, умрнинг буёғи фойдага қолган...» деб ўзича мулоҳаза қилди-да, ялт этиб подполковникка боқди:

— Майли, розиман.

— Ҳа, мана бу ақлли гап, — деди подполковник, Шербўтага мамнун тикилиб: «Таажжуб. Бу сўлғин сиймо негадир кўзимга иссиқ кўринди. Кимларнидир эслатади. Ҳа, майли, кўзимга шундай кўрингандир», — деб ўйлади-да, сўнг ўз гапини давом эттирди. — Операция вақтини кетроқ айтамыз. Балки операцияни ўзим ўтказарман. Ҳа, айтгандай, — дея подполковник госпитал ходими томон ўгирилди, — ярадорнинг касаллик тарихи билан мени таништирсангиз.

— Ходим қўлидаги папкани подполковникка узатди. У папкани очиб, эътибор билан бир бошдан ўқий бошлади. Уқир эдию, қиёфасида аллақандай тўлқинланиш намойён бўларди. Ниҳоят, енгил ҳаяжон ичида Шербўтага қаради:

— Йигит, Оқтошликмисан?

— Ҳа.

— Уша Фаргона тоғлари этагидаги Оқтошдан-а?

— Ҳа, ўша ердан.

Подполковникнинг юзлари ёришиб, бир муддат ўйчан унга тикилиб қолди.

... Минг тўққиз юз йигирма олтинчи йил. Ёзинг энг иссиқ кунлари. Фарғона қишлоқларини безгак касали босган. Ҳар қаёқлардан мутахассис врачлар келишган. У бир йил аввал мединститутни битирганди. Унга Оқтош қишлоғи тегди. Ишни қишлоқнинг энг чекка еридан — тегирмон бошидан бошлади. Бир куни мазаси қочинқираб, қишлоқ марказига келмоқчи бўлди. У ерда медпукт бор эди. Ариқ бўйлаб, тор сўқмоқдан юрди. Дармони қуриб, сув бўйидаги дарахт соясига ўтирди. Иситма борлигини сезиб, дори ичди. Лекин иситмаси борган сари кўтарилаверди. Кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб, йиқилиб тушди. Йиқилди-ю, ҳушидан кетди. Бир вақт кўзини очса, медпуктда ётибди. Кун кечга тортиб қолган. Ёнида ҳамшира ва яна бир чол ўтирибди. Ҳамширанинг айтишича, ўша йиқилиб қолган куни қоронғида иккита деҳқон медпуктга уни кўтариб олиб келишибди. Етти кун деганда кўзини очди.

Оқтошга боришдан аввал улар Оренбургда бўлишган эди. У ерда тарқалган терламага қарши курашда қатнашиб, Оқтошга келганди. Ўша ерда — Оренбург тарафларида терлама касалини юқтирган экан.

Ўша ётганча йигирма кунча ётди. Уни медпуктга олиб келган чол медпуктнинг ёнида қимирламай, ҳолидан хабар олиб турди. Чол ҳар куни бир коса мастава олиб кирарди. Мастава серқалампир ва қатиқланган бўларди. Чол: «Ич, товариш! Ичсанг, воҳ бўласан» — деб бош бармоғини кўрсатиб турволарди. Ичмаганига қўймасди. Косани бўшатиб олиб чиқиб кетарди...

Подполковник бир зум хаёл сургач, сўнг ҳамроҳларига юзланди:

— Бу йигит хотирамга тоабад ўрнашиб қолган ўтмишдаги бир воқеани эслатди. Фурсати билан бафуржа сўзлаб бераман. Шу он киссасидан қутича олди. Чамаси, тамаки чекмоқчи бўлди. Бироқ дераза рафида меъёрида билқиллаб, қопқоғидан буғ чиқариб турган кумушранг темир стерилизаторга кўзи тушди-ю, қутичани қайтариб киссасига солди. Калласини чайқаб: «Вот это да» — деди-да, хотиржам қиёфада Шербўтага бокди:

— Демак, операцияга қатъий келишдик-а?
Шербўта «келишдик» маъносида бош ирғади.

Шундан кейин подполковник бошқа ярадорларни кўра бошлади.

Округдан госпиталга икки кунга келган подполковник яна бир кунга рухсат сўраб қолди. Шу уч кун ичда бир неча оғир операциялар қилди. Шербўтанинг оёғини ҳам бошидан охиригача ўзи операция қилди.

Моҳир созанда учун ҳар парда ҳам оҳанграбо бўлганидек, подполковник қўлида жарроҳлик асбоблари чаққон ва бенуқсон ҳаракат қиларди. Шербўтанинг мажақланган чап оёғининг тиззадан пасти кесиб ташланади.

КУТИЛМАГАН УЧРАШУВ

Кунлар ўтди. Шербўтанинг оғир дард юкидан дол бўлган қадди, гўё танк остида қолиб, сўнг ростланган дарахт сингари, секин-аста тиклана борди. Қўлтиқтаёқ билан палатада, сўнг коридорда юрадиган бўлди.

Бир куни тушликни еб, дам олмоқчи бўлиб туришган эди. Палатага навбатчи врач кириб келди. У подполковник Степаненконинг телефони қилганини, ҳол-аҳвол сўраб, салом айтганини ва ўзи шароҳатдаги армияга хизматга кетаётганини айтди: Охирида: «Биз подполковник билан маслаҳатлашиб, эртадан бошлаб сенга қўлтиқтаёқ билан ташқарига чиқишга рухсат берадиган бўлдик», — деди.

Шу дақиқадан сўнг Шербўта ўзида тетиқлик ҳис этиб, палатада тургиси келмай қолди. Қалбидаги қурум босган эзгу-истаклар жонланди.

Анча пайт ухламай шифтга қараб ётди. Тун ярмида тўсатдан бошини кўтариб, шерикларига қараб қўйди-ю, аста туриб кийинди. Қўлтиқтаёқни олиб, бир-бир босиб, ойнаванд эшик олдига келди. Бир қўлида қўлтиқтаёқ, иккинчи қўли билан эшик қабзасини ушлаб аста кўтариб, эшикни очди. Коридор ним қоронғи. Ташқарига чиқадиган икки табақали эшик олдида кичкина лампочка қизғиш шуъла тўкиб турибди. Коридорнинг этагига жойлашган хона эшиги ёпиқ. Одатда навбатчи ҳамшира шу ерда бўлиб, эшик ҳамиша очиқ турарди. Ҳозир ёпиқ эди.

Шербўта ташқари эшик олдига келиб, эшикни туртган эди, очилмади. Қулф. Лекин калити оғзида экан. Эшикни секин очди. Ташқарига чиқиб, қайта ёпди. Таш-

қарига чиқиши билан навбахорнинг майин, ёқимли салқин ҳавоси кўксини тўлдирди. Зинада туриб, кўксини кериб соф ҳаводан тўйиб-тўйиб смирди. Суқланиб атрофга боқди. Осмон тип-тиниқ. Шарқ томон бўзариб, юлдузлар сийраклашиб, бирин-кетин сўнмоқда. «Ажабо! Ҳаво қандай мусаффо!» Шербўта сеҳрлангандай бир зум қимир этмай турди. У шу лаҳзада ҳамма-ҳамма дардхасталиклардан ва ойлаб вужудини кемирган дарду аламлардан тамомила фориғ бўлгандай енгил тортди. Эркин нафас олиб, зинадан паства тушди. Йўлкадан бориб боғ ичкарисига қараб кетди.

Госпитал боғи ярим гектарча ерда бўлиб, ҳар томонга йўлкалар кетганди. Боғда қандай дарахтлар ўсаётгани аниқ кўринмасди. Ичкариси қоп-қоронғи эди. Шербўта йўлкадан бориб, боғ шарқидоғи дарахтлар томон юрди. Кўнгли равшан, дилида қандайдир хурсандлик бўладигандек ҳис бор эди. Тўғри бориб кекса дарахт остидаги скамейкага ўтирди. Скамейка шарққа қаратиб қўйилганди.

Уфқ тешароғи очроқ қирмизи рангга бўялиб, тонг отди. У қуёш бош кўтараётган тарафга узоқ қараб турди-да, сўнг кун юрарга боқди. «Оқтош худди мана шу томонда, насиб қилиб, дийдор кўришар эканман»,—деди орзуланиб. Шу пайт қулоғи остида: «Шунча ҳам узоқми?» «Унутиш сиздан», деган таниш овоз эшитилгандай бўлди. Кўз ўнгида яسانيб олган Басоатнинг гўзал сиймоси бир лаҳза намоён бўлди-ю, аста-секин хиралашиб, тонг ҳавосига сингиб кетди.

Шербўта бир энтикиб олди. Худди уйқусидан уйғониб кетгандай бўлиб, кўзларини ишқалади. Бу орада боғнинг шимолидаги йўлкада бир ярдор йигит кўринди. У томонда госпиталнинг иккита бўлими жойлашганди. Ярадор йигит скамейкада ўтирган Шербўтани кўрдию, бир нима демоқчи бўлди шекилли, у томон аста қадам ташлади. Ярадор йигитнинг чап кўзи бинт билан бошига ўраб боғланган эди. Устида тупроқ рангли халат, бошида халат рангидаги беретка.

Ярадор йигит Шербўтанинг рўпарасига келиб тўхтади. Хаёл суриб ўтирган Шербўта уни сезмади. Йигит бир томоқ қирди-да, русчалаб мурожаат қилди:

— Оғайни, тамакингиз борми?

Шербўта чўчиб бошини кўтарди. Ярадор йигитга тикилгача ҳанг-манг бўлиб қолди. У ҳам Шербўтага

ҳайрат билан тикилди. Шербўта ярадор йигитдан кўзини узмаган ҳолда ҳассасига суяниб оёққа турди.

— Ёпирай! Дўстим «Бажо»мисан?!

— Шербўта?!

Қучоқлашиб кетишди...

Эндигина уйғонган офтоб акация шохлари орасида қисилиб-қимтилиб, икки жанговар дўст учрашувини кузатар, ранг-рўйларини товлантириб, бошлари узра ҳовуч-ҳовуч зарҳалини тўкарди.

— Кўзларимга ишонмайман. «Бажо» дўстиммисан ўзинг?

— Сенинг-ку, жўра, кўзинг иккита, менинг кўзим эса битта, у ҳам сабил ногирон. Мен ишонмасликка ҳақлиман. Сен ўша Шербўтами, акун?!

Яна қайтиб қучоқлашиб олишди. Сўнгра бирига-бири жой кўрсатиб скамейкага ўтиришди.

— Сабил, бу тағин тушим бўлмасин! Қани, бир туртинчи, жўра!

— О, Бажо-е, Бажо-е, ўша-ўша Бажосан-а, дўстим. Қара-я, бир-биримизни йўқотганимизга икки йил бўлпти.

— Қани, жўра, тезроқ гапир. Қандай қилиб бу ерларга келиб қолдинг?

— Ўзинг-чи?

Ҳаяжонли дамдаги узун-узун саволлар ва қисқа-қисқа жавоблар сўнггида, хотиралари жамланиб, саргузаштларини айтишди.

Шербўта ўз ҳикоясини ўша Тула яқинидаги жангларда, Орзубек уни беҳуш ҳолатда танкдан олиб чиқиб, санитарларга топширгани ва ўзи ҳалок бўлгани ҳақидаги Корнилов ҳикоясидан бошлади...

— Шундай қилиб, жўра, Сталинград жангларидаям иштирок қилдим дегин?

— Ҳа-да...

Шербўтанинг ҳикояси Берёзка қишлоғи учун бўлган жангда оғир ярадор бўлиб, беҳуш ётиб қолгани ва ўз қисми уни ҳалок бўлганлар рўйхатига киритиб, отонасига хабар қилган ерига келганида, «Бажо» типирчилаб қолди.

— Тўхта, жўра, тўхта! Ҳали ота-онанг сени ўлган деб юришиптими?

— Шундай, дўстим, — деди Шербўта, титроқ овозда.

— Кейин хат ёзмадингми?

— Йўқ, алғов-далғов қилишни истамадим...

— Ҳай, майли, бўлар иш бўпти. Қани тузалавергинчи, бир маслаҳатини қилармиз...

— Мен ҳам шундай деб ўйладим, — деди Шербўта қўлидаги гугурт чўпи билан қулогини қовлаб.

— Майли, хафа бўлма, жўра. «Бир ўлиб тирилганинг умри узун бўлади», дейишади. Умринг баракали бўларкан.

— Ҳай, майли, Инсоннинг умри шу. Хўш, ўзинг нима қилиб юрибсан бу ерда?

— Аста сўрама, жўра. Бу бош деганинг не кулфатларни кўрмади, — деди Юсупов, ўнг қўли билан бошини ушлаб, чуқур тин олиб, — ўша ярадор бўлганингдан икки-уч соат кейин «гуп» этиб танқимизга бир нарса келиб текканини биламан. Эртасими, ё яна бириси куними бош-кўзим танғилган, икки қўлим танамга боғлиқ ҳолда ётибман. Билишимча, лазаретдаман. Эсим кирди-чиқди. Бошимдаги оғриққа чидаб бўлмайди, чап қўлимда жон йўқ, ўнг қўлим зирқирайди. Эсимни йўқотдим. Яна ҳушимга келдим. Самолётлар овози эшитилади, атрофда бомбалар портлайди. Бир-икки соатдан кейин замбилга солишиб, машинага чиқаришди. Сезяпман, машина тўла ярадор. Қаёққадир олиб кетишди. Узоқ юрдик. Мен эса ётибман, ҳеч нарсани кўрмайман. Машинамиз ўққа тутилди. Шофёр ўқ еди шекилли, машина тўхтаб қолди. Бир неча соатдан кейин, билмадим, кечасими, кундузими, «шофёр келди, шофёр келди» дейишди. Машина юрди. Бир неча соатдан сўнг бир ерга олиб бориб машинадан туширишди.

Одамларнинг гапларига қараганда, дала госпитали. Бош-кўзимни ечиб дори қўйишди. Мен ҳеч нарсани кўрмайман. Қўлларимни ечиб, дори қўйиб, гипслашди. Билмадим, беш кун ётдимми, яна поездга солиб қаёққадир олиб кетишди. Поездда икки кун юрдик. Туширмоқчи бўлган эдилар, рухсат бўлмади. Эртасига поездда яна қаёққадир жўнаб кетдик. Хуллас, уч ойгача муқим бир жойда турмадик. Рязан дейишдимми, яна қайси шаҳар номини айтишди, охири шу ерга келиб тўхтаб қолдик. Кейинроқ билсам, Астрахан экан. Бир ярим йилдан бери шу ердаман. Врачларнинг отасига раҳмат, қилмаган ҳунари қолмади. Бир кўзимни эпқага келтиришди, бир оз хиралити бор. Иккинчи кўзимга бир ой бўлди шиша кўз қўйишди. Ҳали ниш теккан ерлар битганча йўқ. Қўллар ҳам шунақа. Бирини тузатишди-ю, иккинчисини мана бу ердан кесиб ташлаб, протез қилиб қў-

йишди. — Юсунов ўнг қўли билан чап қўлининг тирсагидан сал баландроқ ерини кўрсатди, — қисқаси, жўра, бу ёғидаги умр фойдага қолди.

— Дўстим, барабар бўлмиа. Сендан бир қўл, бир кўз бўлса, менда бир оёқ... — Шербўта маллашим почасини кўтариб, чап оёқ ўрнидаги протезни кўрсатди. — Шунисиғаям шукр. Аммо дўстларимиздан қанча-қанчаси жонфидо бўлишди. Орзубекни айтгин-а. У бечора мени деб, ўзини ўлимга берди. Шундан афсусдаман.

— Ҳа, кўп олижааноб дўстлар жонларини фидо қилишди, — деди Юсунов чеҳрасини тунд қилиб.

— Шувақа, дўстим, юрагим тўла армон... — Шербўтанинг аъзойи бадани жимирлаб кетди, алами юрагини сиқиб юборди. Сўнг қўққисдан бошига урилган фикрлан, санчиб тушди.

— Тўхта жўра, ўша жанг бўладиган куни биз томонга бир ефрейтор қочиб ўтганди. Уни старший лейтенант Сухов олиб қолувди. Эшитмадингми, нима бўлди экан ўша ефрейтор?

— Эшитмадим, жўра. Умуман ўша тўс-тўполон қирғинда биров билан бировнинг иши бўпти дейсанми...

Шўрбета жим бўлиб қолди.

— Ҳа, нимаиди?

— Э-ҳа, бу гапнинг кети узоқ, дўстим, бафуржа сўзлаб бераман... Дўстлар суҳбати қизиб турган маҳалда ҳамширалар келиб: «И-я! Бу қанақаси?! Наҳорлик аллақачон тугаб, палаталарда врачлар юришибди-ку?» — деб иккисини икки тарафга қараб етаклаб кетишди.

Кун сайин Шербўта ҳам, Юсунов ҳам ўзларини яхши ҳис қила бошладилар. Госпитал врачлари Шербўтага кўтиқтаёқ ўрнига асо ясаб беришди. У қўлига асо ушлаб, аста-секин юра бошлади. Аста-секин оқсоқланиб анча ерга юриб борадиган бўлди. Эндиги гап госпиталдагиларнинг «Тузалдиларинг. Энди сизларга рухсат, мана ҳужжатларинг, мана поезд билетларинг, оқ йўл!» дейишида қолган эди. Икки қадрдон дўст шу шодиёна сўзлару, бахтиёр дақиқаларни сабрсизлик билан кутишарди...

Иккинчи қисм

ОҚ ЙЎЛ

Олмалар қийғос мева тугаётган палла. Урушнинг тўртинчи йили. Босқинчилар она тупроқдан улоқтириб ташланган. Жанглار гулдириси гарб сари тобора йироқлашиб борарди. Шербўта билан Баҳром муттасил балиқ ҳиди келиб турадиган Астраханни тарк этишди.

Иккаласи ўзаро маслаҳатни бир жойга қўйиб, тўппа-тўғри Жийдакапага — Баҳромларникига борадиган бўлишди. Кейин. Оқтошга Баҳром ўзи бориб, ё бирон кишини юбориб, Шербўтанинг ота-онасидан хабар олишга, улар соғ-саломат юрган бўлишса, уларни секча-асга «тайёрлашга»... келишиб олишди.

— Кўнгли яримта кексаларнинг юраги мўрт бўлади, кўққисдан бўлган ёмон хабар ҳам, яхшиси ҳам кўнглисиз ҳодисага сабаб бўлиши мумкин, — деди Баҳром Шербўтани кўндириб.

Поезд «поп-поп»лаб борарди, осмонни булут қоплаган, ҳаво дим. Шунинг учун ҳам поезд қайси томондан келиб, қайси томонга кетаётганини билиб бўлмасди. Ташқарида бепоён чўл-сахро. Полкада деразадан ташқарига қараб кетаётган Шербўтанинг юраги сиқилиб, назарида поезд охири йўқ бу сахродан тезроқ чиқиб кетишга ошиқмаётгандек туюлди.

— Бу чўлнинг охири борми, ўзи? Сал тезроқ юрса ўлармикан? — деди тўнғиллаб. Иккинчи полкада ётган Баҳром орқасига ўгирилиб, ўрнидан туриб ўтирди.

— Э, жўра, бизнинг ошиқаётганимиздан бу сабилга нима гап. Уни қўй-буни қўй, сендан бир гап сўрасам майлими?

— Хўш, нима гап экан?

— Бекорчилик жўра. Бекорчиликнинг иши гапдан гап чиқариш.

Шербўта кулди.

— Хўш-хўш?

— Бир кунни гонситалда, кўз остингга олганинг бор-ми деб сўровдим, бошингни тебрадингку, бошиқа ҳеч парса демадинг. Ҳозир ўша гап эсимга тушди. Ростини айт, жўра...

— Сенга нима десам экан? Борам-йўгам. — У гапни чалғитди.

— Ўзингники-чи, ўзингники?

— Қизиқсан, жўра. Меники бор. Ўғилчам ҳозир тўрт ёшга кирди.

— Соғинибсан-а?

— Соғиниш ҳам гапми!

Шербўтанинг Баҳромга ҳаваси келди. Кўз олдида Басоат пайдо бўлди. У илгаригидай шўх, қувноқ эмас, қандайдир маъюс бўлиб тавдаланди.

— Сен бахтлисан, дўстим, — деди Шербўта, оғир хўрсиниб.

Баҳром жилмайди. Шу пайт поезд вагонларини бир-бирига шарақлатиб уриб, силкиниб тўхтади. Чалқар станцияси экан. Ғала-говур билан вагонга қоплар кўтарган бир неча киши чиқди. Шулардан иккитаси Шербўталар кулесига кириб, юқориги шолкаларни эгаллашди.

Шербўта билан Баҳром ўз жойларида чалқанча тушиб ётишди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд. Кўп ўтмай Баҳром ёнбошига ётди-ю, аста хуррак ота бошлади. Шербўта унга ҳавасланиб қаради-да, дилида: «Бажо» хотиржам. Оиласи олдига кетяпти. Хотинидан гап очса, орзидан бол томади. Мен-чи? Мен худди борадиган жойи йўқ дарбадарга ўхшайман... Басонинг ҳоли нима кечди экан?.. Борди-ю, «қорахат»дан кейин умидини узиб турмушга чиқиб кетган бўлса-чи?..» деди ўксиниб.

Шербўтанинг ороми йўқолди. Кўнгли бузилиб, кўзлари ёшланди. Шу лаҳзада у ўзини бамисоли кимсасиз сағир боладек ҳис этди.

Поезд бир маромда ҳансираб, қоронғи тун пардасини ёриб, тинмай олға интиларди.

ҚУШ УЯСИДА КЎРГАНИГА АМАЛ ҚИЛАДИ

Шербўта операция бўлиб ётган кунлари Кимсан раисполкомга раис бўлиб тайинланди. Биринчи кундан бошлаб у иш фаолиятини тубдан ишчанлаштириб юбор-

ди. Ёдорага элдан бурун келиб, ҳаммадан кейин кетар, раисполкомдаги фаррошдан тортиб то масъул ходимгача қўл бериб қуюқ сўрашарди. Бу борада у дадасининг «Ҳа, муомалада гап кўп. Муомала билан одамларни қул қилиш мумкин, деган насихатига амал қиларди.

Дарҳақиқат, «муомала» тез кунда ўз самарасини кўрсатди. Аппаратда: «Раисимиз жуда ширинсўз, хуш-муомала чиқди» деган гаплар тарқалди.

Қимсан Шамсиев ташаббускорликда ҳам анча илгарилади. Район ер шўъбаси бошлигини чақириб, махсус жадваллар туздиришни топширди. Жавалларда урушдан аввалги йиллари ва уруш даврида район қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши ва келгуси режалар экин турлари бўйича катта оқ картов қоғозларда акс этди. Шу хилдаги жадваллар бошқа тармоқлар бўйича ҳам тузилди. Раис бу жадвалларни раамкаларга солдириб, ўз кабинети ва қабулхонаси деворларига остириб қўйди. Райондаги бошқа ташкилотларга ҳам, ўз соҳалари бўйича шундай жадваллар тузилишни топширди. Ходимларга шу каби жадваллар чизилган ён дафтарлар олиб юришни жорий қилди. Ходимлар раиснинг ҳузурига қўлларида ўша дафтарча билан кирадиган бўлишди...

Шамсиев ҳар гал: «Ташаббускорлик хосиятли нарсас. Янги ташаббус тилдан-тилга ўтиб, катталарнинг диққатига сазовор бўлади. Катталарнинг оғзига тушди-ми, ўсишга йўл очилди деявер»,—деб кўяр ва ўзини ташаббускор сифатида шухрат қозониб, тез орада катта лавозимга кўтарилишини хаёл кўзи билан кўриб турарди.

У раисполкомда ишни дастававл маъмуриятдаги икки кишини алмаштиришдан бошлади. Унинг фикрича хайдончи билан оммавий бўлим мудир, бири ўнг қўли бўлса, иккинчиси чап қўли эди. Буларсиз иш кўнгилдагидек бўлмайди. Ана шулар ишончли кишилар бўлиши керак эди. Тезкорлик билан уларни алмаштириш йўлини ҳам пухта ўйлаб қўйди...

Эртаси куни эрталаб у ижроқўм котибини ўз хонасига таклиф қилди.

— Валихон ака, сизга бир илтимос, агар катталикка буюрмасангиз... — раиснинг юзида ийманишга ўхшаш ифода қалқиди.

Валихон ака паст бўйли, тўлагина, юзи оқ-сарикдан келган, хиёл чўзиқ, қушбурун, сочи ва соқол мўйлови

той-тоза қирилган ёши қирикнинг тепасида, кўп йиллардан бери ижроқўм қотиби бўлиб ишлайди, анчагина раисларни кўрган туйғун, ҳозиржавоб киши эди. Қайси бир хислатлари учун тенгқурлари уни «Валихон олчи» дейишарди.

— Марҳамат, — деди, у ўзига хос тавозе билан қулогини динг қилиб.

— Шофёр йигит масаласи... — Раис андак чайналиб олди. — Биласиз, ҳали Оқтошдан кўчиб келганимиз йўқ. Баъзан кечалари Оқтошда ётиб қолишга тўғри келади. Шунинг учун ҳайдовчи йигитга малол келмайдиган иш қилсақмиган дедим...

Валихон ака раиснинг мақсадига дарров тушунди.

— Жа соз бўлади-да, Қимсан Шамсиевич.

— Аммо менга сал ноқулайроқ бўляпти...

— У ёғидан сиз хотиржам бўлаверин, Қимсан Шамсиевич, буни мен ўз зиммамга оламан.

Қимсаннинг юзида қониқиш аломати акс этди, «Гапга тушунадиган қотиб экан. Буни ишга солса бўлади», деди ичида.

— Барака топинг, Валихон ака.

— Хотиржам бўлинг, Қимсан Шамсиевич, айтганингиздан зиёда бўлади.

— Миннатдорман.

Қотиб орқага тисланиб хонадан чиқиб кетди-да, кечки соат бешда ҳайдовчи йигитни раис ҳузурига олиб кирди.

— Кечирасиз, Қимсан Шамсиевич, — тик турган ҳолда мурожаат қилди у, — бир шахсий иш билан кирганим...

Қимсан ҳайдовчи йигитни кўриб, гапга тушунган бўлса ҳам, ўзини гўлликка солиб сергакланди.

— Хизмат?

— Хидиржон билан менда бир фикр туғилди. Сиз кўп вақт кечалари Оқтошда ётиб қоласиз. Хидиржон «Менга ноқулай бўлади» деб, жуда қисиняпти. Шунинг учун илтимос билан кирдик. Хидиржонга рухсат берсангиз.

Қимсан қаддини тиклаб ажабланди. Гўё бу гап унинг учун кутилмаган воқеа бўлгандек, чеҳраси хиралашиб, бир мунча жиддийлашди. Зоҳиран ажабланаётган бўлса ҳам, ботинан: «иш айни муддаодагидек...» деб севинаётганди. Шу йўсин ажабланган қиёфада Хидиржонга юзланиб:

— Ия, бу қанақаси бўлди?! — деди эътироз оҳанг-да.

Кўл қовуштириб турган котиб раиснинг қилиғига дафъатан тушунолмай ҳайрон бўлди. Худди уни танимаётгандай тикилди. Кимсанинг хиёл қисяқ кўзлари гайри-табiiй чақнаётганини сизди. Дилида: «Тавба! Найрангини қара-я! Ёш бўлса ҳам анча қув кўринади. Ҳай, майли...» деди-да, Хидиржонга боқиб, «гапиринг!» маъносида бош ирғади.

— Ҳа, шунақа, ўртоқ Шамсиев, — деди Хидиржон тасдиқлаб. — Сиздан илтимос.

Кимсан ноилож бўлган алпозда елкасини учирди:

— Нима ҳам дердик. Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Сизлар нима десаларинг шу-да.

Кимсанинг юзида турли ифодаларни уқитаётгандай тикилиб турган котиб аллақандай бир ғалати таассурот остида истехзоли кулимсираб ичида «қойил...» деб қўйди.

Шундан кейин Валихон ака билан Хидиржон кетма-кет хонадан чиқишди.

Эртаси куни Хидиржон ГАЗ-67 ни Мирзажон деган йигитга топширди. Мирзажон бир неча ой муқаддам ярадор бўлиб фронтдан келганди. У Саримсоқ Кеңжаевнинг укаси, Кимсанинг жияни эди.

Исполкомнинг оммавий ишлар бўлими мудури бўлиб ишлаб келаётган Шарипов ўрнига Муяссархоннинг қайниси Бекназар Бердиев деганни олиб келиб қўйди. Бу тадбирни Кимсан Манниёз акаси орқали енг ичида амалга оширди. Бекназар ишга тушгач, Кимсан ўзининг тадбиркорлигидан қувониб: «Та-ак, бу иш ҳам силлиқ-қина битди...» деб таъкидлаб қўйди.

ХЕШ БОЙВАЧЧА ИЗИДАН

Кимсанинг ўрнига раис муовини вазифасига Мерган қишлоқлик Шоқир Азимов тайинланди. У Андижондаги қишлоқ хўжалик техникумини битириб, МТСда агроном бўлиб ишлаб турган пайтда уруш бошланиб қолиб фронтга кетганди. Уч йил фронтда бўлиб, чап елкасидан майибланиб, икки жанговар орден, бир неча медаллар билан қайтди. Келиб МТСда, ўша эски ўрнида ишлаётган эди. Ижроқўмга ўтиб ишлаб турган кунларининг бирида навбатдаги мажлис бўлди. Мажлисда

экин режалари муҳокама қилинди. Азимов «Ғайрат» ва «Ҳомсомол» колхозларининг пахта ҳосилини белгилаш устида Шамсиев билан тортишиб қолди. У: «Бошқа колхозларга нисбатан уларга ҳеч қандай асоссиз кам ҳосил белгиланяпти» — деб туриб олди. Шамсиев эса ўз шахсий манфаатини кўзлаб, уларнинг пахта ҳосилини камайтирмоқчи эди...

Кўпчилик ижроқўм аъзолари Азимовнинг фикрини қувватлашди. Ижроқўм Азимовнинг таклифи бўйича қарорга келди. Бу мағлубият Шамсиевга жуда қаттиқ ботди. Ичида: «Ҳаф, сеними!» — деди гижиниб. Лекин у олган сабоқларга амал қилиб, дарҳол ўзини босди. «Тишининг оқини» кўрсатиб: «Бу колхозларнинг шароитини мендан кўра сизлар яхшироқ биласизлар, балким мен янглишаётгандирман...» дея, ўзига хос муғомбирлик билан, силаб-сийпаб вазиятни юмшатди. Гўё орадан ҳеч қандай гап ўтмагандай бўлиб, мажлисни давом эттирди.

Ижроқўм мажлисидан икки ҳафта ўтгач, Мерган қишлоғидаги «Искра» колхозининг раиси Мўмин Давлатов бандалик қилди. У анчадан бери бетоб ётганди. Бу хабарни Шамсиев эшитиб дилида: «Та-ак, иш юришадиган бўлди...» — деди умидворлик билан.

Давлатов ўлиmidан ўн кунча кейин райком бюросида «Искра» колхози раислигига номзодлар муҳокама қилинди. Бюрода икки-уч киши устида гап юритилди. Шамсиев: «Менда бошқа таклиф бор» — деб ўрнидан турди. Юзига жиддий тус олиб, ташвишманд оҳангда деди:

— Ўртоқ бюро аъзолари! Давлатовнинг узоқ касал бўлиши ва яна айрим сабаблар билан колхоз оғир аҳволга тушиб қолди. Раисликка зўр одам топмасак бўлмайди. Менда бир таклиф бор-у, лекин юрагим юлингандай бўлади-да, — Шамсиевнинг қиёфаси ачингансимон товланиб, бир зум тўхталиб қолди. Бюродагилар сергақлайишди. — Ўртоқ Азимов, ўзи агроном, шу қишлоқлик, каттаюкичик уни ҳурмат қилади. Баъзи четдан келган раисларга ўхшаб: Колхоз билан ҳали танишганимча бўлганим йўқ» деб, ишни пайсалга солиб юрмай, сайланган куниеқ ишга киришиб кетаверади. Албатта, менга оғир бўлади. Аммо иложимиз қанча. Колхознинг иши юришса ўзимизга осон бўлади. Ижроқўм ёниб кетмас, одам топилиб қолар, — деди-да, Шамсиев «таклиф маъқулми?» дегандай, бюродагиларга назар ташлади.

Эртаси куни кечида колхозчилар йиғилиши бўлиб, Азимов бир овоздан раислик лавозимига сайланди.

Бир ҳафтадан кейин райкомнинг навбатдаги бюросида Азимов ўрнига ижроқўм раиси муовинлигига номзод муҳокама қилинди. Унга қадар Шамсиев номзод устида ҳар тарафлама ўйланиб, масалани пишириб қўйганди. Бюрода Мансурова мактаб мудирини бўлиб ишлаётган Нурматовнинг номзодини таклиф қилди. Муҳокама бошланди. Шамсиев сўзга чиқди:

— Ўртоқ бюро аъзолари! Сизлар яхши биласизлар, ижроқўм маъмуриятида ҳамма касбдан бору, лекин агроном йўқ. Битта агроном бор эди, у ҳам колхозга раис бўлиб кетди. Эндиликда ижроқўм тажрибали агрономга муҳтож. Ахир, районимиз қишлоқ хўжалиги райони-ку! Шунинг учун мен таклиф қилардимки, РайЗО да кўп йиллардан буён агроном бўлиб ишлаётган Салим Латиповни тавсия қилсак. У катта тажрибага эга, районни беш панжасидай билади.

Муҳокама давом этди. Мансурова: «Латипов бўлмади, ўта фаолиятсиз одам» деб, қарши чиқди. Яна бир бюро аъзоси Мансурованинг фикрига қўшилди. Бир неча бюро аъзоси «раиснинг илтимосини инobatга олиш керак» дейишди. Шамсиев яна сўз сўраб ўрнидан турди:

— Ўртоқ Мансурова! Баъзи кишилар камтарин одамни кўриб қолишса «қўрқоқ» ёки «фаолиятсиз» дейишади. Аслида бундай эмас. Ҳозир уруш вақти, фаолиятли одамни қаердан топамиз? Ахир Латипов билан бевосита мен ишлайман-ку! Ундан ҳам зўр агроном қаерда тайдир турибди экан? — деди-да, гина қилган қиёфада Бегматшоевга юзланди, — ўртоқ Бегматшоев! Шундай тажрибали агрономнинг қадрига етмаслик инсофдан эмас, Латипов муносиб кандидатура, — деди овозини бўрттириб.

Бегматшоев икки-уч йилдан буён шу районда ишлаётган бўлса ҳам, негадир Латиповни яхши билмас экан, шу ваздан у қатъий бир фикр айта олмади. Райкомнинг иккинчи котиби Курчин эса районга келганига бор-йўри бир ой бўлган. Шундай қилиб Шамсиев бюрода ўз фикрини ўтказди. Област ташкилотлари ҳам рози бўлишди.

Уч кундан кейин район кенгаши сессиясида Салим Латипов «Районни беш панжасидай биладиган тажрибали агроном» сифатида ижроқўм раиси муовинлигига сайланди.

Салим Латипов эллик ёшларда, ўрта бўйли, тўладан келган, қориндор, юзи бурдойранг-чўтир, кўзлари қисик, камгап, сўхтаси совуққина шахс. Шу боисдан бўлса керак, уни билган кишилар «Салим палағда» дейишади.

Кенгашда иштирок қилган Саримсоқ Кенжаев кенгаш тугагач, Кимсан акасини янги муовин билан табриклаш ва эшитган гапларини унга етказиш учун ошиқди. Лекин Шамсиевнинг хонасига кирди-чиқдилар бўлиб бир соатча кутиб ўтирди. Охири Валихон ака иккита семиз папка қўлтирлаб чиқди-ю, Саримсоқ хона эшигидан бош суқди. Ичкарига кирибоқ дабдабали вазиятни кўриб, беихтиёр лол бўлди...

— Ака, сиз ўзингиз Латиповни яхши биласизми?

Кимсан Саримсоққа синовчан боқди.

— Ҳа, нимаиди? Яхши биламан.

Саримсоқ ўйланди: «Ўзи уни яхши билар экан-у, балки мен эшитган гаплар нотўғридир? Айтсамми-айтмасамми?..» Кимсан хитоб қилди:

— Ҳа, гапир!

Саримсоқ юраги бетламайроқ гапга тушди:

— Бир-иккитаси кенгашда «Шамсиев Салим палағдани ижроқўмда тузлармикан?» деб гудурлашиб ўтиришди...

Кимсан мағрурона ҳо-ҳолаб кулди. Саримсоқ еаросимага тушди. Кимсан баланд димоғ билан унга илжайди.

— Яна нима дейишди?

— Кенгаш тугаб кўчага чиқувдим, кўчада иккита нотаниш киши «Тўғри айтасан. У ўз номи билан «Салим палағда», ҳамма уни Латипов эмас, «Салим палағда» дейди. Шунинг учун ҳам йигирма йилдан бери РайЗО да сасиб ўтирибди. Ҳаётда биронта ишни уда-сидан чиққанини билмайман», деди. Кейин бир-бирлари билан хайрлашиб кетишди.

Кимсан яна кулди.

— Шу холосми?

Саримсоқ «ҳа, бу гаплар озми?» дегандай, Кимсанга тикилганча анқайиб қолди. Кимсан ўриндиққа ўрнашиброқ ўтирди-да, жиддий қиёфада салмоқлади:

— Укажон, сен жа гўрсан. Бунақа гапларга ақлинг етмайди...

Шу пайт телефон жирияглади. Кимсан трубкани олди. Саримсоқ ўйланди: «Балким, гўр бўлсам бордир.

Қани буёғини эшитай-чи». Қимсан «бир соатдан кейин» деб трубкани жойига қўйди.

— Укажон, мен Латиповни яхшилаб ўргандим. Ҳа, уни «Салим палағда» дейишлари жуда тўғри. Ҳақиқатдан келажаги йўқ бир суст одам. Укажон, менга какраз шунақа муовин керак-да. У мен билан амал талашмайди, нима десам оғзимга қараб тураверади! Қолаверса шунақа сусткашлар орасида менинг фаолиятим янада яққолроқ кўринади. Энди тушунарлими, укажон?

Саримсоқ ўнғайсизланиб, хиёл қизаринқиради.

— Тушундим, акажон.

— Та-ак. Энди анави юзсиз Азимов деганинг бўлса, мен унга кўрсатаман қанақа қилиб мен билан олишишни. Ижроқўмдан қойил қилиб сурдим. Бироз колхозда ишлаб турсин. Кейин кўради. Колхозда уни илинтириш жуда осон. Сибирга беш-ўн йилга бадарға қилиш — бу чепуха... Хўш? Қани, сенингча рақибинг йўлинигда ёв бўлиб тургани маъқулми ёки четроқда тошини терганими?

Саримсоқ қисиниб-қимтиниб деди:

— Албатта четроқда бўлгани яхши.

— Ҳа, баракалла. — Қимсан ўзининг тadbиркорлигидан марурланиб, қадини тиклади. Бир лаҳза Саримсоққа маъволи тикилиб тургач, гапни яқунлади. — Укажон, сен ўзининг керак, сенинг келажагинг порлоқ. Шунинг учун, сен, бу гаплардан ўзингга етарли хулоса чиқариб олмоғинг лозим.

— Раҳмат, акажон..

— Ҳа, шундай бўлсин.

Саримсоқ ўзида йўқ, келгуси истиқболлар оғушида Қимсаннинг хонасидан чиқди.

ФОЖИА — ИСЕН ИФОДАСИ

Ёз озқлаб қолганди. Шамсипақар бугун наҳорликни барвақт қилди. Санобарбибига :«Бугун пайшанба, гўшт-ёғ чаққон бўлади, тезроқ боришим керак» деб, кун чиқмасдан бозорга жўнади.

Қимсан отасидан кейин нонушта қилиб ўз ишига кетди. У кўча эшиги олдида борганда Санобарбиби унга: «Ҳой, болам, бугун пайшанба, кўп кечга қолма» — деб таъкидлаб қўйди...

Шу кунларда Адолат ҳаёт билан мамот кирғоғида юрганди. Юраги ғаш, қўли ишга бормасди. У кун тушдан оққан маҳали тўрт яшар ўғилчасини ва икки ярим яшар қизчасини олиб Шоди билан бирга онасини кўргани борди. Шу баҳонада «ашаддий чайқовчи»ликда айбланиб тўрт йилга кесилиб кетган Парда тоғанинг бола-чақасидан ҳам хабар олмақчи бўлди.

Адолат онасининг уйида кўп ўтирмади. Онаси билан ҳол-аҳвол сўрашди-да, «қайтиб келиб бемалол гаплашиб ўтирамиз» деб, олиб келган қанд-қурслардан бир қисмини қоғозга ўраб Парда тоғаникига кетди. Болалари Шоди билан онасининг уйида ўйнаб қолишди.

Адолат кўчадан кириб келганда тоғанинг хотини Қундуз хола бошини боғлаб айвонда ётганди. Бир эски қорамтир тўшак тагида, бир кўримсиз малла бўш тушакни устига ёпинганди. Хола инқиллаб базўр ўршидан кўзгалиб Адолат билан кўришди.

Қуриб кетгур безгак, бор жонингни танингдан суғуриб оларкан, — деди хола тўсатдан пайдо бўлган эътиборли меҳмондан ҳижолат тортган қиёфада.

Адолат кигизга чўкаркан уни тинчлантирди:

— Ётаверинг, хола, безовта бўлманг, ётаверинг.

Хола бошини ёстиққа қўятуриб ўчоқ бошида тимирскиланаётган қизчасини чақирди:

— Маҳбуба! Келақол, қизим, опангни тагига тўшак сол, дастурхон ёз.

Ярим қарич сочини икки ўрим қилиб, чўччайтириб олган беш олти яшар қизча чопиб келди.

Адолтнинг «қўйинг, Маҳбубахон, овора бўлманг» деган илтижосига қарамай, қизча ичкаридан тўшак олиб чиқди, дастурхон ёзди, патнисда тўртта қинғир-қийшиқ қотирма арпа вон кўтариб келди.

— Қизим, чой қўй, қозондаги думбулингни тезроқ қайнатиб пишир.

— Хўп, ая.

Хола Адолатга юз ўгирди:

— Маҳбуба менга катта дастёр. Акаси опалари билан далага кетишган, колхоз фронт учун маккажўхори ўрдираётган экан, ўша ердан думбул топиб келишяпти.

Адолат ичида: «Ҳа-а, қозондаги думбул, демак ўша ердан экан-да, қотирмани болалар ўзлари қозонда пиширишти-да» — деб қўйди ачиниб.

Адолат Қундуз холани кўрмаганига икки ой бўлди. Назарида икки йил бўлганга ўхшарди. Холанинг юзи

бужмайиб, пешонасидаги уч қатор ажин янада чуқурлашибди, кўзлари қаърига ўрнаб, киртайиб қолибди. Рангида ранг йўқ, сочлари ошпоқ. Адолат хўрсинди. Парда тоғанинг йўқлиги бечора холага наҳот шунча таъсир қилса. Таниб бўлмайдиган бўлиб қопти-я.

Адолат босиқ овозда хола билан суҳбатлашар экан, гап орасида атрофга назар солди: Саҳни кенг ҳовли. Кўчадан кираверишда айвонга қаратиб кўтарилган ток, қўрғон атрофида ўнгача ҳар хил мева дарахтлари, ўрта майдон экинга мослашган, Лекин ҳеч нарса экилмай, ўт босиб ётибди. Айвонга соябон бўлиб турган ток новдалари хомток қилинмаганидан қалин тортиб, говлаб кетган, осилиб турган шингиллар офтоб юзини кўрмай шўр босиб, яриб ётибди.

Адолатнинг кўнгли зирқиради ва шу ош: «Оёғим оғрийдиган бўшқолди, бундан кейин шолангизни эколмайман, менга рухсат беринг...» деган товуш қулоғига чалиниб, ғалати сесканди, ўзини ноқулай сезиб, нигоҳини токдан узиб қўрғон этаги томон қаради. Кўзи бирдан айвон чеккасида, устун ёнида, оёқларини осилтириб ўтирган тўрт ёшлардаги ўғил болага тушди. Бола яланғоч, қўлида бир шингил кўм-кўк узум, меҳмонга тикилиб ўтирарди. Адолат кўркам кийинганиданми, ёки нотаниш бўлганиданми, бола ундан кўз узмасди. Адолатнинг кўзи унинг кўзи билан тўқнашди-ю, тек туриб қолди. Гўё бола унга: «Дадамми нима қилдинг? Бизни дасиз қилиб, ҳолимизга қулгани келдингми?» деяётгандай туюлиб, кўнгли бузилди, хўрлиги келди. Сабри чидамай кетиш ҳаракатига тушди. Лекин Қундуз хола ундан умидвор бўлиб ўз дардидан гап очди:

— Адолатхон синглим, билолмай қолдик, бировнинг мушугини ништ демаган Парда тоғангиз ҳукуматга нима ёмонлик қилдйкин?

Ўпкаси тўлиб ўтирган Адолат дабдурустан: «Э, хола, ҳукуматда нима гап, бари иллат бизнинг уйдагиларда...» демоқчи бўлдию, ўзини тутди. «Йўқ, майда гап кўпайиб ўлади. Уларга ким тенг кела олади? Икки орада ўзим ёмонотлиқ бўшқоламан» деган тўхтама келиб, холага ҳамдардлик билдирди:

— Хола, мен аминманки, тоғамда ҳеч айб йўқ. Тез кунларда оқланиб келишига қаттиқ ишонаман.

— Вой тилингиздан айлавий, қанийди тезроқ кела қолса. Бизни ўтиришимиз шу. Эртага кунимиз нима кечади, билмаймиз.

— Хола, озгина сабр қиптуринг...

— Шунақаю, синглим, — Адолатнинг сўзини бўлди хола, — жўжабирдай жон қон-қақшаб ўтирибмиз, кўрган ҳар бир кунимиз дўзах. Буни фақат худонинг ўзи билади, холос.

Адолат нима деб холанинг кўнглини олишни билмасди. Ўз ёғида ўзи қоврилиб, дами ичида, бошини қуйи солиб сассиз ўтирарди. Қундуз хола эса ўз дарди словида чўғ бўлиб, нажот изларди:

— Адолатхон синглим! Қимсанбойга айтинг, у киши бош қўшса, тоғангиз тезроқ келармиди...

Холанинг бу илтимосидан кейин Адолатнинг юрагидаги бир дард икки бўлди. У унсиз нидо қилди: «Э-е, соддадил бечора холам! «Бош қўшса» деб зорланади-я! Ахир, бу қабиҳ ишга Қимсан ўзи қўл урган-ку! Бу сирни холамга мен қайси тил билан айта оламан?! У тошмеҳр ҳукмрон билан мен бирга ҳаёт кечираман-ку! Холамга қайси юз, қайси виждон билан «хўп, айтаман» деб ваъда берайин?! Э, Худо, осмон узилиб бошимга тушса-ю, мен бу бедаво дарддан қутила қолсам...?! деди-да, Адолат ўзини босиб, бемажол оғиз жуфтлади:

— Хола, жоним билан...

Адолатнинг «жоним билан» дейишида ўзгача маъно бор эди. У шу кезде хола учун жонини фидо қилишга тайёр эди...

Ниҳоят, у хола билан хайрлашди.

Адолат онасининг уйида узоқ ўтирмади. Юрагига ҳеч нарса сирмасди. Онаси чой дамлаш ҳаракатида бўлди-ю, у ичкарига кириб, қўлига қороз-қалам олиб бир-нималар ёзди... Кейин онасига: «Зарил ишим бор» — деган важ айтиб, чойга ҳам ўтирмай, болаларини олиб уйига қайтди. Болалар Шоди билан кўчада ўйнаб қолишди-ю; Адолат ичкарига кирди. Ичкарига кириб, ўзини қўйгани жой тополмасди. Қаёққа қарамасин кўз олиндида Қундуз хола уйидаги аянчли манзара гавдаланар, яланғоч бола намоён бўлиб унга: «Дадамми нима қилдинг?...» деб мўлтираб қалбини пора-пора қиларди. Диққати ошиб, юраги гунпиллаб урар, чакка томирлари ўтдай ёниб лўқиллар, асаби кўзиб лаблари пир-пир учарди. Кўзига олам қоронғу бўлиб, ўз ҳаётидан нафратланди. Йўқ! Йўқ! Муҳтожлик гирдобида фарқ бўлаётган жабрдийда холанинг ночор аҳволига у бефарқ қараб туролмайди! Ҳимоясиз гўдакнинг аччиқ таънасига чидолмайди! У зулм ва жаҳолатга қарши курашади!

Адолат ич-ичидан ёниб бемор хола оиласини ҳимоя қилиш чорасини изларди. Лекин, қўлидан ҳеч нарса келмаслигини ўйлаб, чорасизлигига лаънатлар ўқирди. Эҳ, нима қилсин, қўл-оёғи билан бу тошмехр, золим оила кишанида занжирбанд-ку! Қани энди, бу нопок оиладан фориг бўлса, қанчалар бахтиёр бўларди!..

Ниҳоят Адолат сабри чидамай ўзини каравотга отди, йиғига эрк берди..

Кимсан ишдан кун ботаётган чоғда келди. Онаси ток остидаги баланд сўрида хонтахтага тирсагини қўйиб писта чақиб ўтирганди. Кимсан машинасини кузатиб ҳовлига қадам қўйиши ҳамон Санобарбиби ўғлига заҳарханда қилди:

— Анави зоти паст «арзанданг» онасиникига бориб келиб, ошга қозон ҳам осмай, уйда гумдон бўлиб ётибди. У ер ютқуринг пайшанбаним унутган бўлса керак!

Санобарбиби «зоти паст арзанданг» сўзини аччиқ киноя билан, бўрттириб айтди. Кимсан бир зум гезариб турди-да, тўнини тескари кийиб, ичкари кирди.

Адолат каравотда дум тушганча ётарди. Кимсан қўли билан туртиб ўшқирди:

— Ҳа ,ана нима бало бўлди?!

Адолат индамади. Кимсан уни қаттиқроқ туртди.

— Ҳой, манжалақи, сенга айтаяпман!

Адолат қаддини тиклаб каравотга ўтирди. Гулдай юзи бўртиб, жигарранг тус олган, кўзлари қонга тўлиб, қовоқлари шишган, қалам қошлари ғамгин чимирилганди. Жағи асабий қимирлаб, лаблари титради-ю, лекин своя чиқмади. Кимсан ғазабланди:

— Нимага ўпшайиб турибсан?! Ошангникидан нима балони орттириб келдинг?!

Адолат оёқда турди.

— Менинг онамга тегманг! Ҳар анча бало бўлса ўзларингдан ортмайди!

Адалотнинг кескин жавоби Кимсаннинг асабига тегди. У туюқди.

— Ифлос, ҳаддингдан ошма!

— Оғзингизга қараб гапиринг! Мен эмас, сиз ифлослик қиляпсиз!

— Нима-нима! — Кимсан Адолатнинг елкасидан олиб қаттиқ силтади.

— Қўлингизни тортинг! Парда тоғадай бир беозор камбағални қаматишдан ҳам ортиқ ифлослик бўладими?!

Кимсан дарғазаб бўлди.

— Сен, аблаҳ, яна ўша ярамасга ён босяпсанми?!

— Парда тоға ярамас эмас, сиз ярамас! Жўжабирдай жонни қон йиғлатиш фақат сиз, ярамаснинг қўлидан келади!

Кимсаннинг асаби қайнаб, ўзини туюлмайд қолди.

— Оғзингни юм, зоти паст гадойвачча!

Кимсан «зоти паст гадойвачча» деб, Адолатнинг бева онасининг камбараллигини пеш қилди. Бу ҳақорат Адолатга жуда қаттиқ ботди. Вужудини титроқ босиб, лаблари кўкариб кетди. Чўяндай оғир бошини кучли оғриқ қоплади. Кўзи қоронғилашди. Қалтироқ овозда Кимсанга тик боқди:

— Э, номард, ким гадойвачча? Ҳимоясиз гўдакларизқига чанг солган сизлар-ку, юлғич гадой! Сизлардан зоти паст одам борми?! Сиз пасткашлар билан бирга ҳаёт кечиргвдан кўра, ўлган минг қатла афзал!—деди-да гандираклаб бориб, шкафдан бир шиша сиркани олиб, даст кўтариб ичиб юборди...

Эр-хотин можаросидан воқиф бўлган Санобарбиби, гўё ҳеч нарса билмагандай, пинагини бузмай писта чақиб ўтираверди.

Бехос кўчадан кириб келган Шоди ичкаридан чиқаётган «зоти паст гадойвачча», «номард» ибораларини эшитиб: «Акам кеннойим билан уришяпти шекилли» деб, оёгини учида босиб бориб, эшикни аста қия очиб ичкарига мўралади. Мўралади-ю, гиламда кўкрагини чангаллаб ётган Адолатни ва шкаф олдидаги бўш шишани кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди...

Адолат кечаси билан беҳуш ётиб, тонготарда жон берди. Эрталаб Санобарбиби элдан бурун қора либос кийиб: «Войдод, бебаҳо келинимиздан айрилиб қолдик» деб, ҳовлини бошига кўтарди.

Кўнгил сўраб келган хотинларга: «Умри қисқа экан, бандасининг қўлидан нима ҳам келарди, яратганининг иродаси. Худо раҳмат қилгурнинг тилагани бор экан, жума куни бандалик қилди»—дея бости-бости қилди...

Адолат икки болани етим қолдириб, фожиа сирини ўзи билан бирга тупроққа олиб кетди. Аммо унинг бевақт ўлими Шодининг қалбида оғир доғ қолдирди. У камгап, серўй бўлиб қолди. Ота-онаси билан ҳам ёзилиб-гаплашмай қўйди...

ПУЛАТ ХҲРОЗНИНГ МАРДЛИГИ

Шербўта билан Баҳром тушган поезд ниҳоят, манзилга етиб келди. Миробод станцияси. Перронда одамлар у ёқдан бу ёққа югуришади. Рўпарада ўша деворлари қизил пишпқ гиштли, томи оқ тунукали вокзал биноси. Унинг қибла тарафидаги сартарошхона, буфет, омбор, улар этагидаги тут дарахтлари ва дарахтлар ортидаги экинзор ўша-ўша. Булар ҳаммаси иккисига ҳам таниш-қадрдон. Лекин Оқтошга бориш учун нариги станцияга тушиш керак. Шербўта Мирободда кам бўлган.

Вагондан Шербўталар билан кетма-кет проводник ёрдамида иккита артеллериячи кийимидаги ярадор тушди. Бири кичик лейтенант, иккинчиси сержант. Иккови ҳам қўлтиқтаёқли, биттадан оёқлари йўқ. Уларни Шербўта кеча Тошкент вокзалида кўрганди. Шу томонлик эканларини билмаган экан.

Баҳром вагондан тушибоқ, биронта таниш учрамикан, деган умидда перронда юрганларни кўздан ўтқаза бошлади. Шербўта эса кўзига иссиқ кўринган кишилар ва вокзал манзарасини бошдан-оёқ синчковлик билан кузатарди. Ногоҳонда эътибори омбордан сал нарида тут кесаётганларга тушди. Иккита оқ яқтакли мўйсафид ошпичоқ билан зўр бериб тут кесар, бир аёл билан яна бир ўсмир, ҳеч ким билан иши йўқ, кесилган барғи икки эшак аравага пешма-пеш юклашарди. Шербўта ўсмирда ёшлигини кўраётгандек бир пас унга тикилиб қалди. Шу чоғ омбор рўпарасида тўхтаган вагондан ўн-ўн беш ярадор ҳарбий тушди. Перронда вагонларга жаланглашиб юрган бир гуруҳ қария ва ёш болали хотинлар чувиллашиб ўша ҳарбийларга қараб югуриб қолишди. Учта қария апил-тапил ҳарбийлар билан кўришди-да, ўзларини вагонга отишди. Сал ўтмай бир пилотка кийган икки оёқсиз ҳарбий йигитни икки қўлтиғидан суяб ерга олишди. Учинчи кекса тўрт гилдиракли аравагани кўтариб тушди. Бир зумда перрон қий чув бўлиб кетди. Тут кесишаётган мўйсафидлар ошпичоқларини тут каллагига қўйиб, анчагача уларга қараб қотиб туришди. Сўнг бошларини чайқашиб, бир-бирларига алланима дейишди-да, яна ўз ишлари билан машғул бўлишди.

Шербўта машиналар овозини эшитиб, йўлга қаради. Бир студебеккер, бир ярим тонналик «ГАЗ» машинаси

ичкаридан чангитиб чиқиб келди-да, қатор келаётган араваларни қувиб ўтиб, темирўлга қадалган бостирма олдида тўхтади. Аравалар ҳам бирин-кетин келишиб бостирмага қараб қатор тизилишди.

У яна ҳалиги ярадор тушган вагон томон қаради. Перрон анча сийраклашиб қолганди. Охирида икки кекса билан икки ярадор йигит жуфт-жуфт бўлиб келишарди. Улар ортидан рўмоли қўлида, ялангбош, оқ сочли бир хотин киши келарди. Унинг икки кўзи вагонларда эди. Шербўталарга яқин келиб, мунг тўла нигоҳда бир унга, бир Баҳромга жовдираб тикилди-да, алланима демоқчи бўлиб лаблари қимирлади. Аммо киртайиб қолган кўзлари Шербўтанинг сертиртиқ юзи ва Баҳромнинг ожиз кўзи ва ногирон қўлида қандайдир маъно уқиди чоғи, сассиз аста бурилиб, вагонлар бўйлаб ғамгин юриб кетди.

Поездни жўнатиш учун қўлида байроқча ушлаб келаётган навбатчи лол турган (Шербўтанинг ҳолатини кўриб, ёнига келди.

— Она-да, бечора, она-да, — деди у. Шербўтага меҳрибонлик билан боқиб.

Шербўта навбатчига қараб бошини ликиллатди.

— Икки йилдан бери, худонинг берган кун поезд келишини пойлайди. Икки йил бўлди, ўғлидан хат йўқ. Йигирма ёшга кирган, ёлғизгина ўғли бор эди. Ўзи шу Мирободлик. Минг тушунтирсак ҳам йўқ, келгани-келган. Эри Халхин кўлида, япон урушида ҳалок бўлган.

Шербўта хўрсиниб қўйди, сўнг Баҳромнинг кетидан аста-секин машиналар турган ерга юрди. Бироқ машиналар ҳам, аравалар ҳам Жийдакапага боришмас экан. Охири катта йўлга чиқиб, бир йўловчи аравани учратишди. Аравани озгин, ранги захил, чўққисоқол чол ҳайдаб борарди. У жийдакапа аҳолиси учун магазинга бир бочка лампамой олиб кетаётган экан.

Кун тепага келган пайт икки фронтчи дўстлар чолнинг аравасига жойлашиб олиб, йўлга чиқишди. Араванинг мойсираган ғилдираклари ғийқиллаб борарди. Аравақаш чол ҳар замонда бир «чух-чух» деб қўяр, ориқ саманот чуқур-чуқур нафас олиб, бир маромда босарди.

Ниҳоят улар қишлоққа кун ботарга яқин етиб келиб, Баҳромларнинг ҳовлисига пиёда йўл олишди. Булар ҳовлига кириб боришганда, Баҳри хола ҳеч нарсадан хабари йўқ, кекса балх тут тагида аллақандай ямоқ-ясқоқ қилиб ўтирар, келини Мунисхон сал нарида, тут-

нинг ола чалпоқ соясида келида нимадир туярди. Сочини бошидаги қизғиш дуррачага қўшиб чамбарак қилиб олган. Устидаги нурсиз қалами кўйлак енглари тирсагига чача шимарилган. Икки кўзи келида, келининг сопини бир меъёрда кўтариб туширарди.

Баҳром билан Шербўта кўчадан қириб келишди-ю, эшик олдида тўхтаб, манзарани бир дақиқа кузатиб туришди. Баҳромнинг сабри чидамади. Елкасидаги сафар халта тасмасини ечиб ерга қўйди. Калтагина «ўху» деб йўталди.

— Ассалому-алайкум, онажон!

Баҳри хола, Муниسخон ва унинг ўғилчаси бараварига ялт этиб эшик томон қарашди.

— Вой, Баҳромжон бачажонам омад! Ҳай, Қодиржон! Ҳайло, дадажонам омад!

Баҳри хола аскар ўғлига пешвоз югурди. Муниسخон ўғилчасига дадасининг келганини тушунтиришга ошиқди. Бир зумда ҳовли қувончга тўлиб-тошди. Баҳри хола аскар ўғлининг бўйнидан қучиб «чўли-чўли» ўпар, Муниسخон елкасига осилиб, силкиниб-силкиниб севинч ёшани тўкар, ўғилчаси эса ханг-манг бўлиб, гоҳ дадасига, гоҳ нарида турган Шербўтага қараб жовдирарди. Қаердандир пайдо бўлган қари малла ит думини қийпанглашиб, Баҳромнинг бағрига ташланмоқчи бўлиб, яланиб-юлқаниб, суйкаларди.

Соғинч бўсалари ва меҳр тўла кўз ёшлари меъёрига етгач, Баҳром:

— Шербўта! Кел, буёқча, жўра, — деди-да, онасига танишгирди. — Бу менинг энг қадрдон ва жонажон жўрам, ўзи оқтошлик...

Шундан кейин уй эгалари ўзбекча муомалага ўтишди.

Шербўта Баҳри хола ва Муниسخон билан қуюқ саломлашди. Қодиржонни қўлига олиб, бетларидан ўтди.

Баҳри хола билан Муниسخон шоша-пиша тут тагидаги супага жой солишиб, дастурхон ёзишди. Шербўта хассасини ёнига қўйиб, тутга суяниб ўтирди. Унинг ёнида Баҳром. Баҳри хола эса «дийдоринга тўй» деб Баҳромжоннинг рўпарасидан жой олди. Келинни ҳам ёнига ўтқизди. Янги кўйлак кийиб чиққан Қодиржон дадасининг қучоғида суюниб ўтирарди.

Муниسخон фотиҳадан сўнг хизматга турди. Дастурхонга арпа унидан янги ёпилган саккизта нон терилган патнисни келтириб қўйди. Дастурхонда шундан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Баҳри холанинг чехраси кулса ҳам,

ичидан зил кетиб ўтирарди. «Йўқчилик қурсин. Қани энди қўй сўйса!»

Уй билан битта бўлиб олиб-югуриб хизмат қилиб юрган Муниسخон бирпасда чой дамлади. Чойнакдаги чойни олиб келиб, қайнонасининг ёнига қўйди-ю, ўзи уйга кириб кетди. Баҳри хола пилаларга чой қўйиб Шербўта билан Баҳромга энди узатишга улгурган ҳам эдики, Муниسخон уйдан бир тугунча олиб қайнонасига узатди. Баҳри хола «бу нима» дегандай Муниسخонга қараб қўйди-да, жавобини кутиб ўтирмай, тугунчани ечди. Тугунчида учта тугунча бор эди. Бирин-кетин уларни ҳам ечди. Бирида бир қадокча новвот, иккинчисида бир қадокча қора майиз ва учинчисида ёнғоқ билан бодом. Новвот қизаринқираган, ёнғоқ билан бодом эса қорамтир тус олган.

Баҳри хола ҳайрон бўлди:

— Буларни қаердан олдингиз?

— Сақлаб юргандим, — деди Муниسخон мийғида кулиб, кўз қири билан Баҳромнинг нигоҳини тутар экан.

— Тушунмадим, — дея Баҳри хола ажабланиб, бир Муниسخонга, бир Баҳромга назар ташлади.

Муниسخон даврада бегона одам борлигидан тортинди чамаси, Баҳромга бир қараб қўйди-ю, қайнонасининг қулоғига алланималарни шивирлади.

— Вой, ўлмасам! Ушандан баққа сақлаб юрибман денг? — Баҳри хола мулойим жилмайиб ўғлига юзланди. — Сен аскарликка кетаётганингда...

— Ёспирай, — Баҳром ҳаяжон билан ойсининг гапини бўлди. Қошларини чимириб, кўзини катта очиб Муниسخонга тикилди. Унг тарафдаги соғ кўзида йилтираб ёш кўринди. «Тасанно» деди баланд овозда ва воқеани эсга олди... Армияга кетишдан бир кун аввал бозорга бориб ёнғоқ, бодом, қорамайиз ва новвот олиб келганди. «Фронтга етгунча йўлда еб кетаман» деб йўл озигига қўшиб чамадонига солиб олганди. Ушандан бир қисмини «Сиз ҳам енг», деб Муниسخонга қолдириб кетган эди... Баҳром ўша воқеани эслар эди-ю, рафиқасидан кўзини узмасди.

— Тўрт йилдан бери-я?!

— Яхши кўрардингиз-да, илиндим, — деди Муниسخон кўзини Баҳромдан олиб қочаркан. «Илиндим» сўзини эшитилар-эшитилмас қилиб айтди. Кейин ўчоқ бошига кетди. Қозон осиб, туйиб қўйган оқжўхорисидан гўжа қайнатишга тутинди.

Мунистон ҳовлини тўлдириб хизмат қилиб юрар, лекин қаерда бўлмасин нигоҳини Баҳромдан узмас, қулай келганда у билан бир уриштириб олар ва ҳар боқишда хумор кўзлари ила соғинч «аламини» олмасдан қўймасди.

Сундагилар ўз гаплари, ўз завқ-шавқлари билан овора эдилар. Аммо Шербўта гап орасида Мунистоннинг очилиб-сочилиб юришларини, ҳар лаҳзада Баҳромнинг кўнглини олиш учун гирдиқапалак бўлиб жон куйдиришларини, дам ўтмай «Баҳромжон ака, ҳеч нарса керак эмасми?» дегандай табассум қилишларини, боринки, бари юриш-туришини зимдан кузатиб ўтирарди. Боя ўрта бўй, қадди-қомати ўртамиёна, чиройи ҳам «ҳисоби билан» кўринган бу жувон ҳозир, гўё юзидан ниқобини олиб ташлагану, ярқ этиб очилиб кетгандай эди. Ҳар дамда юзидан меҳр ва садоқат нури ёнларди.

Эрталаб поездда келаётганларида Шербўта Баҳромнинг чўлоқ қўли билан битта ожиз кўзига назар солиб: «Буларга келин бола қандай қарар экан? Ногирон бўлиб қайтибсиз-да, деб ўқинмасмикан?», деган хаёлга борган эди. У қаттиқ адашган экан. «Бу жувонда ўқиниш, хафа бўлиш, ноумидлик деган гапдан асар ҳам йўқ. Аксинча у Баҳромга бўлган чин муҳаббатини намойиш қилди. Баҳром айтган «жаннати» шу бўлса керак. Ҳа, «Бажо чинакам бахтли...» деди Шербўта орзуланиб.

Кун ботганда эшагига пичан ортиб олган Пўлат кўчадан кириб келди. Бу пайт Баҳромни кўргани келган кўни-кўшниларнинг оёғи тинган, Баҳри хола, Мунистон, Баҳром, Шербўта ўзлари холи қолишиб, завқли суҳбат куришганди. Суҳбатга Пўлат ҳам қўшилди.

Шербўта биринчи жангга кирганида Андреев «Молодци! Олга! Фақат олга!» деб фашист танкларини биринкетин мажақлаганларини ва Сталинград frontiда ўз танки билан душманнынг ўнлаб тўп ва пулемёт нуқталарини яқсон қилиб, Солянка қишлоғини озод этганини ҳикоя қилиб:

— Киши нафратланаса, бамисоли шер бўпкетаркан. Анча-мунча ўқ ҳам кор қилмас экан, — деди, диққат билан қулоқ солиб ўтирган Баҳри холага.

— Меҳр тошни эритади, ғазаб тоғни қулатади, деб бекорга айтмаган эски одамлар, болам, — дея маъқуллади Баҳри хола.

Икки кафтини энгагига тираб, нафас чиқармай гапга қулоқ солиб ўтирган Пўлат бирдан томдан тараша тушгандай қилиб сўраб қолди:

— Биздақаларниям аскарликка оладими?

— Хан тур, — деди Баҳри хола, Пўлатни туртиб, — сендақа тирмизақларга ким қўйишти аскарликни.

Пўлат онасига норози нигоҳ билан қараб қўйиб, жим бўлди. Суҳбат яна изига тушди. Лекин Пўлат ўз хаёллари билан банд эди. У хаёлан танкчи бўлиб, душман танкларини мажақлар, занжир гилдираклар билан гижиллатиб, окопларни текислаб ўтар, гоҳ пулемётчи бўлиб, ёпирилиб келаётган фашистларни тутдай тўқар эди...

Хўрозлар бир-икки қичқирганда суҳбат ниҳоясига етди. Шербўта билан Пўлатга сунага жой солиб берилди. Пўлат боши ёстиққа тегинли ҳамон ухлаб қолди. Шербўтанинг кўзи ҳадеганда илинавермади. Уни хаёл алиб қочди. «Бажо» энди ўз она юртида, меҳрибон онаси билан севган ёри ҳузурида, бири бошини силаса, иккинчиси бағрига босади. «Бажо» қандай бахтиёр! У-чи? Уйдагилар соғ-саломатмикан? Басо тинчмикан?..»

Эрталабки нонушта Шербўтани Оқтошга кузатиш маслаҳати билан бошланди.

— Бугун Оқтошга бир кишини юбориб ҳол-аҳволни билиш керак, — деди Баҳром, аввалги гапини қувватлаб.

— Ҳа, гап бунақайкан... Қўққисдан кириб борсангиз, шундоқ ҳам илвираб турган юрақлари ёрилиб кетади, болам, — дея Баҳри хола ўглининг фикрига қўшилди.

Хуллас, эрталаб кимдир бориб, вазиятни билиб келадиган, шунга қараб Шербўтани кузатишадиган бўлишди.

Кун оққан вақтда Пўлат: «Мен ўтинга кетдим, кечроқ қолсам, хавотир бўлманглар», деб белига бир арпа нонни туғиб, эшагини етаклаб чиқиб кетди. Кеч кириб қоронғи тушди. Ўтинга кетган Пўлат ҳадеганда келавермади. Баҳром ундан хавотир олиб, гоҳ Мунисхондан, гоҳ онасидан: «Келмадими? Нега бунақа ҳаяллаб қолди?» деб сўраб қўяди. Баҳри хола: «Кейқолар» деб бепарвогина жавоб қилар эди-ю, лекин ўзининг кўнгли гап эди. Чунки Пўлат ўтинга кетиб, ҳеч қачон бунақа кеч қолиб кетмасди. Мана, икки ҳуфтон бўлдиам ундан ҳамон дарақ йўқ...

Пўлат эса нонуштадан сўнг кўчага чиқиб, қариялардан йўлнинг икир-чикирларига қадар сўраб олиб, Оқтошга жўнаб кетганди. Кун ботиш олдида у чуқур сойга етиб борди. Шу кунларда чуқур сойда олам жаҳон бўтана сув оқарди.

Сувнинг тўлқинланиб оқиши эшакнинг юрагига гулгула солди шекилли, эшак сойга тушишга тихирлик қи-

либ, икки олдинги оёғини қирғоққа тираб туриб олди. Эшакдан тушиб, уни етаклай деса, сув оёғини ерга текизмай окизиб кетадиган. Бир ёқда қош қорайиб бормоқда. Пўлат эшакни жон-жаҳди билан савалаб, охири сойга туширди. Узи унга маҳкам тирмашди, эшак сойнинг ўртасига борганда тошга қоқиниб, мункади-ю, аммо йиқилмади, қаддини тиклаб, соҳил томон дадил юриб кетди. Ниҳоят қирғоққа чиқиб олди-да, силкиниб, баданидаги сувни тўқди. Эшакка канадек ёпишиб олган Пўлат шундагина унинг бўйнидан қўлини бўшатди.

Пўлат икки тоғ оралиғидаги дарага кирган ҳам эди, ҳаммаёқни қоронғи қоплади. Йўл энди яримлаган. Унгирилар оғир сукунатда. Бу жимликни тунги ҳашаротларнинг чириллашию, эшак туёқларининг «тақ-тақ»и бузарди, холос.

Охири Пўлат қоронғи дарадан текисликка чиқиб олди, шу пайт ўнг томондаги қорайиб ётган чангалзордан бир махлуқ чиқиб, тўғри эшакни қора тортиб келаверди. У Пўлатнинг кўзига бўри бўлиб кўринди. Аъзойи баданини совуқ тер босди. Қўлида фақат қамчи. Шопилганидан таёқ-паёқ ҳам олмапти. Шу топда калласига ялт этиб бир фикр келди: «Бўри оловдан қўрқади». Зар қоғозга ўраб, сувга ботмайдиган ерига маҳкамлаб олган гутуртни чиқариб, ҳуржундаги қоғоз парчаларини ёндириб, оловни кўтарди. Махлуқ худди қисқа туташув бўлган электр чироегидек кўзларини бир ёндириб, бир ўчирди. Бундоқ қараса, қуйруғини ҳилчиллатиб тулки турибди. Қўрққанга қўшалоқ кўринади-да. Пўлат тулкига бир пўписа қилиб, эшакни ниқтади.

Тун алламаҳал бўлиб қолган. Оқтош уйқуда. Аллақайқдан ит ҳуригани-ю, хўроз қичқиргани эшитилди. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи. Фақат муқошидаги хонада чироқ милтиллайди. Бу гузар чойхонаси эди. Бир вақтлар қишлоқда энг гавжум чойхона бўлганди. Энди ўғри урган уйдек фэйзини йўқотиб, ҳувиллаб ётарди. Чойхона сўри-сида иккита қария жўмраги жез билан қопланган чойнакни олдиларига қўйиб олиб, гурунглашиб ўтиришарди.

Пўлат бу манзарага нарироқдан бир зум қараб турди-да, кейин эшагини кўчадаги дарахтга боғлаб, чойхонага бош суқди. Қисқагина салом-алиқдан сўнг, қарияларнинг олдига чиқиб тиз чўқди. Улар бу нотаниш ўсмир болага бошдан-оёқ разм солиб, бир шиёла чой узатишди-да, гапга солишди.

— Кел, болам. Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

— Ўгли фронтга кетган Саид акани биласизларми? — деди Пўлат, гапни лўнда қилиб.

— Саид полвонни сўрайсанми? — дея Пўлатнинг саволига савол билан жавоб берди кенг авра тўн ичида бир тутам бўлиб ўтирган оқ соқолли озғин қария.

— Ўглининг оти Шербўта, ўша Саид тоға-да, ишқилиб.

— Ҳа, ҳа, Саид полвонни сўрамоқчимисан. У сенга нега керак?

— Шундоқ ўзим. Бор-йўқлигини билмоқчи эдим-да, танишининг ўгли бўламан.

— Шукур, саломат юрибди.

— Моҳира хола-чи?

— Уям саломат. Аммо лекин фронтдан «қорахат» олгандан буён бечоранинг суврати одам, холос. Битта-ю битта азамат ўгли бор эди-да ўзиниям.

— Саид полвон яқинда ишчи батальонидан келиб, ўглининг «йилини» ўтказди, — қўшимча қилди иккинчи қария.

Пўлат қарияларга қайта-қайта миннатдорчилик билдирди. Чоллар Пўлат билан хайрлашиб, чойхонадан чиқиб кетишди.

Тонг отиб, воҳага нур таралиб чошгоҳ бўлди. Кеча ўтинга кетган Пўлатдан эса ҳамон дарак йўқ.

Ҳамманинг ичини хавотир еб ётган эдики, қўққисдан Пўлат кириб келди. Кўзлари қип-қизариб, қовоқлари шишиб кетганди.

— Ҳа, хўроз, ўтин қани? — деди Баҳром кулиб. У авваллари ҳамisha уни «хўроз» деб атарди. — Акун, капалакни учирдинг-ку!

Пўлат салом ҳам, алик ҳам йўқ:

— Билиб келдим, — деди гердайиб.

Баҳри хола бир кечада ранг-рўйини йўқотиб, юзидаги ажинлари чуқурлашиб кетганди. У бутун зардасини тўкиб, «Ҳа, баттол! Қаерларда санқиб юргандинг» — деб койимоқчи бўлди-ю, меҳмон юзидан ўтолмай ўзини босиб сўради:

— Ҳа, нимани билиб келдинг?

— Саид полвон билан Моҳира холани-да, — деди Пўлат, оғзини тўлдириб, ҳаммалари ханг-манг бўлиб қолишди. Ўчоқ бошида турган Мунисконнинг қўлидан косов тушиб кетди.

Баҳри холанинг юзи бирдан ялт этиб ёришди.

— Кеча эрталаб маслаҳатлашиб ўтирганларингда,

ҳаммаининг ораига қараб бир чейкада писиб ўтирувди-я бу ичидан пишган. Сўрамай-нетмай Оқтошга бориб келган кўринади зумраша,—деди Баҳри хола кулумсираб.

— Майли, қани хўроз, гапириб бергин-чи, қандай қилиб билиб келдинг?—деди Баҳром, қўли билан ёнида унга жой кўрсатиб.

Пўлат тўлиб-тошиб ҳикояга тушди...

ДИИДОР

Энди Шербўтага йўлдошнинг кераги йўқ. Кун туш бўлган кезде у уй эгаларига, айниқса Пўлатга қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, дўсти «Бажо» билан алоҳида хайрлашиб, эшакка минди.

Кун ботарга яқин Шербўта Оқтошнинг қорасини олди. Довондан тушса жонажон қишлоғи. Эшак жиловини тортиб тўхтатди, астагина ерга тушди. Уни йўл ёқасидаги дўланага боғлаб, теварак-атрофга суқланиб боқди. Кўз олдида туғилиб ўсган, юрагига яқин Оқтош тоғлари савлат тўкиб турарди. Ҳаммаёқ тароватли. Осмон мусаффо. Ғириллаб ёқимлик шабада эсиб турибди. Йўлдан йигирма қадамча нарида бир неча тўрғай ҳавода «вижир-вижир» қилиб яйрашапти. Шербўта қўлларини ёзиб, тўйиб-тўйиб ҳаводан симириди.

Болалар билан қийқиришиб бойчечак терган қир ҳў ана, ям-яшил. Унинг ортидаги қорайиб кўринган қирда ёввойи қуённи қувлашганди. Кунчиқарда «қўшқўнар» шалоласи, суви зилол, шишадай тиниқ. Бир вақтлар болалар билан мана шу шалола пойида балиқ ушлашарди. «Қўшқўнар»нинг ортида баланд чўққи кўриняпти. Унинг бағри қават-қават қорамтир чизма-тароқ. Чизма тароқ у турган ердан худди кўкка чиқадиган зинапояга ўхшайди. Ундан нарида қорли тоғлар ястаниб ётибди.

Қани энди, ўша болалик қайтиб келса... Ҳў, ана Кўктепа! Ҳар баҳорда момақалди роқ бўлиб, ёмғир ёққанда, қўзиқорин терадиган жой. Кўктепанинг чап муюлишида қадим қишлоғига борадиган дала йўли. Унутилмас висол даргоҳи, табаррук сўқмоқ... Басо ҳозир нима қиляптикан?..

Қуёш аллақачон «Қўшқўнар» чўққиси ортига шўнғиб, осмондаги бир парча булутта сўнги алвон нурини тўкаётган дамда Шербўта эшакни ечди-да, аммасининг уйи томон йўл олди.

У ерга етиб келганда қош қорайиб қолганди. Аммаси туйғун хотин эди. Шербўта тўнша-тўғри уйга бормай, йўлни бу ёққа бурганининг сабабини дарҳол тушуниб дастурхон ёзиб, чой қўйди. Алламаҳалгача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтиришди. Аммо Шербўталарникига тунда боришни эп кўрмай, азонда жўнади. Борса, акаси Саид полвон ҳам, янгаси Моҳира хола ҳам уйларида экан. Шербўта билан бўлган маслаҳатга кўра, Ойлархон «Шербўта тирик эмиш, ярадор бўлиб келган бир аскар йигит уни госпиталда кўрганмиш, ўзиям яқинда келармиш» деб гап бошлади...

— Ана, хотин, айтмовдимми, боланг тирик, у ўлгани йўқ деб, — деди Саид полвон, қачондан бери елкасидан босиб ётган зил тошдан халос бўлгандек енгил тортиб. — Тез-тез тушимга киряпти, бир кунмас-бир кун лоп этиб кириб келади, ана кўрасан, деб сенга неча марта айтдим. Мана ҳозир ҳам ишонмаяпсан.

— Ишонишга-ку, ишонаман-а, — дея Моҳира хола «ростми шу гап?» дегандек Ойлархонга кўзларини мўлтиллатиб қаради. — Ўша сўхтаси совуқ «қора хат» дармонимни қуритди-да, ўшандан кейинам мана бир йилдан кўп бўлди. «Мана мен, ёруғ дунёда борман» деган икки энлик хат йўқ-да, Ойлархон. Шунга...

— Шунга умидни узиб қўйдим дегин? — дея гапни Саид полвон илиб кетди. — У, ўйнаб юргани йўқ-ку. Уруш бор ерда минг хил ҳодисалар бўлиши мумкин. Ёки хат ёзишнинг мавриди бўлмагандир. Ниятимиз холис, аяси. Мана бугун Ойлар, у тирик деяпти. Ажаб эмас, бугун эрта ўзиям «мана мен» деб кириб келса.

— Қанийди.

— Ҳа, умидни узма. Радиони айтишпича, Гитлер ҳам яқинда онасини учқўрғондан кўрадиганга ўхшайди. Ана шу кунни кутавергин-чи, хотин.

Дастурхонга фотиҳа ўқилди. Ойлархон ўрнидан тура-ётиб ярим-ҳазил, ярим чин тарада: «Келин ойи, суюнчини катта қилаверинг» деб чиқиб кетди.

*

Саидполвон синглисини қузатиб қўйиб, далага кетди. Бир гуруҳ кексалар билан шу кунни арпадан бўшаган пайкалларга картошка экишди. Тушликда бошқалар овқатлангани чиқишди-ю, Саидполвон қандайдир сабаб билан уйига тушиб кетди.

Худди шу маҳал Шербўта бир қўлида ҳасса, сал оқсанқираб, аммасиникидан ўзларининг уйлари томон келарди. Хар қадам ташлаганида кўкрагини тутиб ётган жанговар орден ва медаллар «шақир-шуқур» овоз чиқарарди. Унтача ёш бола уни ўраб олган. Кўзлари орден ва медалларда, бир-бирларига туртилиб боришарди. Яна олтимш-етмиш одим босса Чинорариқ кўприги келади. Кўприқдан ўтди — катта йўл, учинчи эшик киндик қони тўкилган уй.

Шербўтанинг юраги ҳаяжондан гушиллаб урар, вужудини аллақандай ёқимли туйғу қамраб олган, сабрсизлик билан уйи сари интиларди. У беш йилдан бери ота-она дийдорига интизор эди. Ўтган беш йил ичида бошидан не-не савдоларни кечирмади? Неча-неча ўлим билан юзма-юз келмади.

Мана, ниҳоят, ўзи туғилиб ўсган уй. Кириб, чиқиб юрган қадрдон эшик ҳам ўша-ўша. Аммо шартта кириб боришга юрак дов бермайди, юраги қаттиқ тепинади. Нечане даҳшат ва аламларни писанд қилмаган забардаст юрагига ҳозир кўкрак қафаси торлик қилаётгандай эди. Юрак тепинишидан аъзойи-баданидан иссиқ тер қуйиларди. Ниҳоят суюнчи олишга ошиққан болалар эшикни очиб, ичкарига отилишди. Болалар кетидан Шербўта кирди.

Улар кириб келишганида далага ошиқётган Саид полвон Моҳира холанинг «чой тайёр, бир пиёла ичиб кетинг» деган илтимоси билан супадаги тўшакка омонатгина тиз чўкиб, чой ичаётган, Моҳира хола эса нонни ушатиб, эрининг икки бурда нон ейишига маҳтал эди. Саидполвон ўғлига кўзи тушган ҳаманоқ «Ё раб!» деди-ю сапчиб ўрнидан турди. Қўлида ушлаб турган пиёладаги қайноқ чой чайқалиб тўкилганини ҳам пайқамай, пиёла ни ушлаган ҳолда бориб ўғлини бағрига босди.

— Дунёда бормисан, ўғлим?!

Моҳира хола ҳам кўзларини катта очиб ўғлига отилмоқчи бўлди-ю, лекин ўрнидан туролмади, ўтирган еридан хушидан кетиб ётиб қолди. Дадасининг оғушида турган Шербўтанинг кўзи онасига тушиб «аям!» дея бақириб юборди. Саидполвон қайрилиб қаради-да, ўғлини оғушидан бўшатиб Моҳира холага интилди. Пешонасини, кўзларини ушлаб кўриб «ҳозир» деди-да, дарҳол даҳлизга кириб қўмғонда совуқ сув кўтариб чиқди. Қўли билан Моҳира холанинг юзига сепди. Иккинчи марта сепгандан сўнг бошини астагина қимирлатиб қўйди. Кўзлар

жиқ ёшга тўлган Шербўта онасини қучиб пешонасидан қайта-қайта ўпаётганда Моҳира хола кўзини астагина бир очиб қўйди. Унинг кўз очиб қўйишидан андак хотиржам тортган Саидполвон ўғлига далда берган тарада деди:

— Она зоти бола учун яратилган экан. Болам деб, ёниб киприклари билан ер чизаркан. Ҳалиям шунчалик бош кўтариб юрганига тасанно дейман. Ўғлим, оёгина сабр қилиб турайлик, ҳадемай ўзига келади.

Дақиқалар ўтди. Саидполвон бир неча марта сочиқни ҳўллаб, Моҳира холанинг пешонасига босди, қўллари уқалади, тўшакни қиздириб оёғини ўради. Анчадан кейин Моҳира хола кўзини очиб ўғлига жилмайди. Шербўта онасининг кўксига бош қўйди-ю, болалик чоғини эслаб эркаланди. Она қўллари билан унинг бошини мулойимгина силаб, юзларидан ўпди, кўзларидан мунчоқ-мунчоқ севинч ёшларини оқизди. Кейин астагина:

— Онанг ўргилсин, ўғлим, бормисан?— деди шодланиб.

— Аяжон, борман, мана, келдим.

— Худога шукур, ҳамма хотинлар болани бир марта туғса, мен сени иккинчи марта туғдим шөкилли, — деди бечора она.

Саидполвон ҳо-ҳолаб қулиб юборди.

Шулайт «Мардон бува чатоқ бўлқолди» деб кўчадан бир бола югуриб кирди. Саидполвон «қарай-чи, нима гап экан?» деб кўчага чиқиб, ханг-манг бўлди. Мардон бува аллақандай беўхшов, сарҳуш ҳолатда кўчадаги тол-ни кучоқлаб турарди...

Қувончли хабар келтирган болалар Саид полвондан суюнчини олиб, ҳеч нарса билан ишлари бўлмаб, ирғип-лашиб чиқиб кетишганди. Оёқлари етган ергача: «Нима дейсан, урушда ҳалок бўлган Шербўта ака қайтадан тирилиб уйига кириб келди!» деб жар солишди. Кўчада ўтирган Мардон бува болалардан бу хабарни эшитиб: «Бир ўлиб, қайта тирилган одам бежиз эмас», деб элдан бурун йўлга чиқди. Ҳаёл билан кафтини тўлдириб нос отди. Чеккан носни туфлаш хаёлидан кўтарилиб, Саидполвонникига етиб келгач, нос элтиб қолиб, кўрсатаётган ҳунари эди.

Саидполвон бир амаллаб Мардон бувани етаклаб уйига обориб қўйди.

Саидполвон билан кетма-кет «Шербўта келиб хурсанд бўлқолдиларингми?» деб эшиқдан Ойлархон кириб келди.

Кетидан қаердадир ўйнаб юрган Қамар пайдо бўлди.

Боягида ҳувиллаб ётган жим-жит кулба баногоҳ гав-жум бўлиб, севинчларга тўлди.

ҚУВОНЧ ВА ҚАЙҒУ

Чоққина ҳовли. Гувалақдан ясалган, олди айвон, бир уй, бир даҳлиз. Ҳовлининг шимолида бир туп кекса ўрик. Ўтқазилганига кўп йиллар бўлган, танаси тилим-тилим, шохлари эгри-бугри. Остида пастаккина супа.

Дабдурустдан кўчадан кириб келган кишининг наза-ри энг аввал кекса ўриқка тушади. Унга қарайдию, ўрик-да ўтмишнинг яққол аксини кўргандек ҳис этиб, беихти-ёр хўрсиниб қўяди.

Супага жой солиниб, дастурхон ёзилган. Дастурхон атрофида меҳмонлар давра қуришган. Гап-гапга тегмай-ди, келди-кетдининг кети узилмайди...

Офтоб сўндию, келди-кетди тинди. Уй эгалари хотир-жам тортиб ўтиришди. Саидполвон ҳаяжон билан дам ўғлига, дам севинч ёшларини тўкаётган хотинига терму-лади.

— Онанг йиғлайвериб жонида жон қолмади. «Палон жойдаман» деб бир энлик дилғиром юборганинда мунча эзилмасмиди, ўғлим?

— Шунга имкон бўлмади-да, дада.

— Тушунаман, ўғлим, тушунаман, Уруш вақти...

Саидполвон ўғлининг вазини қувватлаб, унинг юз-ларига меҳр билан боқди. Боқдию, салдан кейин хаёли чувлаб, чеҳраси тунд бўлди. Қулоғи остида: «...Осонгина пленга тушиб, шаънимизга доғ туширди...» деган ибора янграгандай бўлди. Ўғлидан сўрашга чоғланиб, лаблари-ни қимтиди-ю, «Балким беҳуда гапдир. Кўкраги тўла орден-ку. Вақти билан сўрарман», деб ўзига сабр берди. У Шербўтанинг кўкрагига астойдилроқ қаради. Унинг кўкрагида учта жанговар орден, учта медал ярақлаб турарди. Орденлар тепасида битта қизил, учта сариқ лентачалар ҳам бор. Ленталар унинг бир марта оғир, уч марта енгил ярадор бўлганидан нишона эди. Саидполвон лентачаларга эътибор бермади. Бутун диққат-эътибори орденлар билан медалларда эди. Уларга тикилган сари бу нишонлар унга: «Гузарда бўлган гап ноҳақ. Ўғлинг унақа қўрқоқ йигит эмас. У мард. Бунга бизлар шоҳид»

деяётгандай туюлиб, ўглидан фахрланар ва ўрнидан шартта туриб, уни бағрига босгиси келарди.

Шербўта ўзини кўргани келганларнинг саволларига бажони-дил жавоб берар, урушда бошидан кечирган даҳшатли воқеаларни ҳикоя қиларди.

Гап айланиб Шербўта асирга тушиб қолганини ва бир тасодифий ҳолатда болаликдаги ҳамқишлоғи Йўлчининг ёрдами билан асирликдан қутулганини сўзлаганда, Саидполвон ҳайратдан бир газ кетига санчиб кетди.

— Ё навсамбилло! Тақдирни қарая! Сени Боймат аканинг ўгли асирдан қутказар деб хаёлимгайм келмаганди. — Саидполвон ёқасини ушлаган кўйи бир нуқтага тикилиб қолди...

— Болапақир. Ишқилиб, ўзи омонмикан? — деди Моҳира хола, чуқур тин олиб.

Шербўта бирпас ўйланиб тургач:

— Уни ўша ҳодисадан кейин бир марта кўрдим-у, изини йўқотдим. У ёқдан ўзимиз томонга ўтган эди...

Даврага қисқа муддатли жимлик чўқди. Кейин Шербўта Орзубек ва Иззатов ҳақида гапириб берди...

Орзубекнинг дўстона жасорати хусусида гап кетганда Моҳира хола мунгли овозда «бечора болапақир — бечора болапақир» дея озор чекар. Саидполвон эса сукут сақлаб «кўргилик-да, кўргилик» дерди саниқ товушда.

Шербўта тасодифан Солижон Иззатов билан госпиталда учрашганини айтганда Саидполвон афсусланиб деди:

— Қарагинки, шўрлик Иззатовнинг орденлари жамоага кешди-ю, оладиган одам йўқ. Бутун бошли оиладан биттагина ўн яшар ўғилчаси қолган, холос. У ҳам бева аммасининг қўлида.

— Ҳа, бечоралар буткул хазон бўлди, — қўшиб қўйди Моҳира хола.

Шербўта кўрган-кечирганларини гапириб тугатди. Энди уни бу ердаги юрагига яқин кишилар қизиқтирарди. Энг аввал Басоатнинг тақдирини билишга ошиқарди. Аммо бу борада дасбдурустдан гап очишга дадасидан истиҳола қиларди. Шу вайдан у асосий мақсадидан бироз чекиниб, узоқдан тушди:

— Кимсан ошнам қалай? Ундан уруш бошланиш олдидан битта хат олганимча кейин хат-хабар бўлмади, — деб дадасига қаради.

Саидполвон қўли билан бошидаги дўпписини бир айлантириб қўйиб, ер остидан хотинига кўз ташлади.

Хотини ерга тикилди. Орага ноқулай сокинлик чўқди. Саидполвоннинг Кимсан ҳақида гапиришга кўпам ҳуши йўқ эди. Шунинг учун:

— Юрибди. Раисполком, — деди истар-истамас. Сўнг қўшиб қўйди. — Уша ёшлигингдаям сенга айтгандим у билан камроқ ўралашгин, улар бизбоп одамлармас деб, сен қулоқ солмагандинг, — деди, ачинганнамо.

— Унинг юриш-туриши билан унча ишимиз йўқ, болам, — қўшимча қилди онаси.

Шербўта ажабланди. «Ўзи нима гап?» деган маънода жовдираб Ойлархонга қаради. Ойлархон ундан кўзини олиб қочди. Шербўтанинг ҳайрати шубҳага айланиб, отасига юзланди.

— Ахир, у менинг ёшлигимдаги дўстим-ку. Ўзи нима гап, унга нима бўлган?

— Хеч нима бўлгани йўқ, айтдим-ку, раисполком деб. Одамлардан: «Кимсан амалдорларга сурканиб юриб фронтгайм бормай, каттакон бўлиб юрибди», деган гапни эшитамизу, ўзини кўрмаймиз.

— Хотини бир кунлик балога учраб ўлди, унинг гўри тупроғи қуримай, Кимсан хотинини янгилаб олди, деган гапларни эшитамиз, — деди Моҳира хола.

— Ўзини кўрмаймиз дедингизми? — Шербўта баттар ажабланиб, дадасидан сўради.

— Ҳа.

— Уша уруш бошланишида беҳосдан кўчада кўрганмича бошқа қорасини кўрмадим. Ҳалиги шум «қорахат» келибам бирор марта қадам босмади уйимизга. Сен бўлсанг, дўстим деб юрибсан. Қўй, болам, ўшандан бўлак гапни гапир, — деди Моҳира хола қўлини силтаб.

Шербўта қулоғини кавлашга тушди. «Ё уни бирон нарсадан кўнгли олиниб қолган эканми-а? Нимадан ҳам хафа бўлиши мумкин? Ақлим бовар қилмайди...» Шербўта ўйланиб ўйининг поёнига етмади.

Нафсиламр: китлоғидан неча-неча минг чақирим нарида, Ватан хизматида жон олиб, жон бериб юрган одам, бу ерда дўсти нималар қилиб юрганини у қаердан билсин? Басоат Кимсанинг қабих кирдикорлари ҳақида Шербўтага хат ёзишга тутиндию, лекин уруш бошланиб қолиб, негадир охирига етказолмади. Хат хомаки ҳолида китобга қистирилганча қолиб кетди...

Шербўта дадасига юзланиб, бошқа ўртоқлари хусусида кўчди:

— Тилаволди билан Муродил ҳақида нима гап бор?

Саидполвон жойига ўрнашиб олиб салмоқлади:

— Тилаволдинг кўп хосиятли азамат йигит экан. Бутун юрт бир йилдан буён уни гаширади. Уруш бошланиши билан кетувди. Пилимитчиликка ўқибди. Ўзиям мерган эди-да! Гитлер Маскопга яқин қолганда, у Серпукх деган ерда хизмат қиларкан. Гитлер Маскопни оламан деб хужум қилганда, Тилаволди пилимити билан падари лаънатиларни тутдай тўкибди. Охири ўзиям, азамат ўша ерда шаҳид бўбди...

Шербўта узун тин олди. Моҳира хола намлаванган кўзини артди. Саидполвон қадини ростлади:

— Тилаволди ўртоғинги, ана шу юртпарварлигини газетлар роса ёзишди. Ҳозир ҳамманинг оғзида Тилаволди. Кимни кўрсанг «отасига раҳмат» дейди.

— Эл оғзидан туширмаса, ота-онасига енгил бўларкан-да, — деб Моҳира хола эрини қувватлаб қўйди. Шу орада Саидполвон нос чекиб олди.

— Муродил ўртоғинг ҳам Маскоп томонда катта иш кўрсатибди. Замбаракчи экан. Замбараги билан қанчаям танкни пачағини чиқарибди. У ергаям Гитлернинг тиши ўтмабди. «Оқтошдан чиққан замбаракчи» деб уни ҳақида радиёл талай гаширди...

Шом чўкди, чироқ ёқилди. Сухбат авжида.

— Ҳа, айтмоқчи, Ўринбой-чи? У қаерда? — Шербўта давом этди.

— Э-э... Ундан асти сўрама. Уруш деган гап чиқди-ю, хумпар бир кечада телва бўлди-қолди. Увадаларга ўралиб кўча-қўйда бир неча кун санқиб юрди. Болалар ўртасида «Ўрин увада» деган лақаб орттирди. Ҳаммадан дашном эшитавергач, кейин қораси кўринмай кетди. Одамларнинг айтишларига қараганда, тоғларда ўликнинг ёғига, тирикнинг тирноғига зор бўлиб, Ўринёввойи бўлиб юрганмиш.

Тўсатдан хаёлида Басоат намён бўлди, ўша ширин висол онлари, Басоатнинг: «Хо-а, ёқмай қолсин», дея шўх боқишлари кўз олдидан ўтди. Ортиқ чидаб туролмади. Онасининг нигоҳини тутди-да, қимтинибгина сўради:

— Саодат холалар яхши юришибдими, ая?

Моҳира хола индамай бошини эгди. Саидполвон манглайини силаб бу ноқулай вазиятдан қутулиш йўлини изларди. Ногоҳ онасининг пинжида ўтирган Қамар чечанлик қилди:

— Саодат хола ўлиб қолган, Басоатхон опам яхши кўрган билан Сталинобод деган ерга кетиб қолган.

Шербўта ялт этиб синглисига қаради-ю, суратдай қо-тиб қолди. Моҳира хола қўли билан Қамарни туртиб жеркиди:

— Катталарнинг гапига аралашмай тек ўтирсанг ўла-санми?!

Қамар изза бўлиб, бош бармоғи билан ер чизиб қолди. Моҳира хола зрига боқиб, «гапирсангиз-чи» дегандай бош ирғади: Саидполвон ютиниб олиб, изоҳ берди:

— Гап бундай, ўғлим, ўтган йили сел келиб тошқин бўшти. Саодатбиби шу тошқинда қолиб тоби қочибди-ю касалхонага тушибди. Дўхтирларнинг дори-дармони кор қилмай бандалик қинти. Мен ишчи батальондан шу ҳо-дисанинг устига келдим. Қизи Басоатхон бўлса, инсти-тутни битирадиганди. Қўққисдан: «Басоатхон бир тожик йигит билан танишиб, Сталинободга кетганмиш» деган гап юртга тарқалди. Гаплар шунақая, аммо лекин, ўғ-лим, кўнглим қоронғи. Нимага деганда Басоатхон унақа енгилтақ қизларданмас эди. Тагин у ёғини билмадим...

Шу дамда бир дайди шамол келдию, чироқ лип-лип этиб ўчди. Ойлархон ўрнидан туриб, гугурт ахтариб кет-ди. Супа қоп-қоронғи. Ота билан она қоғиб қолган ўғли-нинг юзидаги қайғу-алам ифодасини кўролмас, Шербўта эса, уларнинг изтиробларини юзларидан уқийёлмасди. Туннинг қора пардаси бу оғир ҳолатни бир-бирларидан яшириб турарди.

Маъсума синглининг беғараз «ахбороти» Шербўтанинг юрагига снаряд парчасидай санчилди. Ичида нимадир узилди, қаеридир жиз этди, беҳол тортиб бўғин-бўғинлари бўшашиб кетди. Таъби хираланиб, нигоҳи бир қора нуқ-тага қадалди. «Ҳа-а, аммам кўнглим учун айтган экан-да, «унча хабарим йўқ, шаҳарда ўқийганмиш» деб. Э, воҳ! Фронтда тортган шунча азоб-уқубатларим каммиди?..»

Шербўта бўғилиб кетиб, гимнастёркасининг тугмала-рини ечди. Қўли кўксига эдию, кўзлари тун пардасини ёриб узоқ-узоқларга тикилар, жароҳатланган дили унсиз инграб нола қиларди: «Эй, шафқатсиз, шум тақдир! Шун-ча кўргулик озмиди?! Ҳой, Басо, у аҳду паймонларимизни нега кўкка совурдинг?! Ахир, сен бундай вафосиз эмас-динг-ку, Басо?..»

Шербўта карахт бўлиб қолганди. У супани тўлдириб ўтирган кишиларни мутлақо пайқамасди. Дадаси нос чек-ди, зарда билан кафтини этагига уриб артди, қоронғида

тимирскиланиб бир нимани ахтарди, ўрнидан туриб қа-
ергадир бориб келди. Шербўта уни ҳам сезмади. Моҳира
хола бу нохуш хабарни бевақт айтиб юборган қизало-
ғидан ранжиб, қимирламай ўтирар, ўглининг кўнглини
кўтаришга чора изларди.

Тун ярмидан оққан. Ҳовли жим-жит. Шербўта супада
бедор ётарди.

Бир вақтлар бу супада ётишни яхши кўрарди. Эрта
бахордан то кеч кузгача кечалари супа уники бўларди.
Туни билан гир-гир эсадиган майин шаббода-ю, соф ҳаво-
нинг гаштини сурарди.

Беш йиллик айрилиқдан сўнг у яна ўша яхши кўра-
диган супасида ётибди. Лекин... лекин у ширин хаёллар,
эзгу орау-умидлар энди йўқ, кўнгли бўм-бўш, таъби хира.
Кўзларига уйқу келмайди. Кафтларини устма-уст қилиб
боши остига қўйиб олган. Нигоҳи кунчиқар уфқда. Ногоҳ
тарвуз тилигидай ой кўринди. У худди тоққа қорни билан
сурилиб интилаётган гўдакдай жуда секин кўтариларди.
Бир зум бу манзарага тикилиб ётди-да, диққати ошиб,
тескари ўгирилиб олди. Шу онда супанинг ҳузурбахш
шабадаси ҳам, ойнинг ўрмалаб чиқиб келиши ҳам кўн-
глига сиғмасди. У ўзини оғир жанглар кетидан изғирин
ялаб кетган яп-яйдоқ Сталинград саҳросида ярадор бў-
либ ётгандек ҳис ётарди.

Шербўтани хаёлот ўз домига тортди. «Таажжуб! Та-
биат баъзан шундай сахий, шундай мўъжизакорки, ўл-
ган одам қайта тирилади, баъзан эса қўлинг етиб турган
нарсадан бенасиб бўласан киши...»

АРМОН ВА ҚАТЪИЯТ

Даҳлиздан гира-шира тушиб турган чироқ ёруғи бўл-
маса, ташқари қоронғи эди. Аммо шундоққина рўпарада
чўлпён юлдузи тонг яқинлигидан дарак бериб, парпираб
турарди. Саиднолвон ҳовли рўясида нимадир ахтариб
тимирскиланади. Моҳира хола даҳлизда супра ёзиб, «тап-
туп, тап-туп» ун элайди. Қамар ўчоқда ўт қалаб чой
қайнатиш ҳаракатида.

Саидполвон ўзига ўзи алланима деб ғудуллади-да, даҳлизга кириб, шифтдаги осмачироққа қўл узатди.

— И-я, бу нима қилганингиз? — деди Моҳира хола ҳайрон бўлиб.

— Эговни тополмайман.

— Мен чироқсиз қандай...

— Ҳозир, хотин, ҳозир...

Саидполвон чироқни олиб чиқди-ю, изига қайтариб олиб кирди. Чироқни жойига осаркан, қизини огоҳлантирди:

— Қизим, шовқин қилма, аканг уйғониб кетмасин.

— Ҳэ, акаси аллақачон туриб, айланиб келаман, деб чиқиб кетган, — деди Моҳира хола.

Саидполвон ажабланди:

— Шунча барвақт-а?

— Уёғини сўрасангиз, сезишимча, болапақир кечаси билан кўз юмгани йўқ.

Саидполвоннинг жини қўзиди.

— Ахир, бу чархи палак дунё шуни раво кўрса нима қиласан?! — Иккиси жим бўлиб қолишди. Чойнак юваётган Қамар ҳаракатдан тўхтаб, қулоғини динг қилди. Саидполвон узун тин олгач, хотинига боқиб деди:

— Ўғлингга насиҳат қил. Тақдирда ёзилгани шу бўлса, ортиқча хафачилиқдан фойда йўқ. Пешонасига битган бирон бошқаси бордир.

— Шунақаю, у бошқача эди-да...

— Биламан. Илож қанча? Тақдирга тан бериш ҳам керак...

— Ҳа, энди... қўлимиздан нима ҳам келарди. Эсимга тушса юрагим ўртаниб кетади...

— Қўй, энди бу гапни қўзгама. Яхшиси, ўғлингнинг ярасига малҳам топишни ўйла.

Моҳира хола ўйчан нигоҳини супрага тикиб, ун элашда давом этди.

Саидполвон «бўпти, қолган гапни кейин гаплашармиз кеч қоляпман», деб, эшикка чиқиб, чироқ ёруғида «гарт-гарт» қилиб кетмон эговлашга тушди...

Шербўта кўчага чиқиб, юқорига қараб юрди. Ҳали тонг ёришмаганди. Басоатларнинг эшиги рўпарасида тўхтади, хувиллаб ётган ҳовлига эҳтиром ва ўкинч, қайғу ва алам билан боқди. Тошқинда вайрон бўлиб, қайтадан тикланган уй тонг қоронғусида яхши кўринмасди. Кекса тол ёнидаги кўча эшиги тол соясида қорайиб турса-да, Шербўтанинг назарида «мана мен, ўша қадрдон

эшикман» деяётгандай эди. У эшикка яқин борди. Эшикка узоқ тикилди. Бу эшик Басо билан чопқиллашиб ўйнаб юрган қувноқ ёшлигининг гувоҳи эди. «Айланиб кетай Шер боламдан, келақол, болам. Басо! Қурчоғингни йиғиштир, Шер болам келди!» деган товуш Шербўтанинг қулоғига чалингандай бўлди. Сесканиб кетди. Бу товуш Саодат опанинг товуши эди. Шербўта қачон кўчадан кириб келса, Саодат опа шундай деб уни эшик олдида кутиб оларди. Шербўта билан Басоат опага тақлид қилишиб, ўнга кезлардан бошлаб бир-бирини «Шер», «Басо» деб аташга одатланган эдилар.

Шербўта қорайиб турган эшикдан кўз узмасди. Эшикка тикилганича Басо билан кекса нок тагидаги сўри атрофида бекинмачоқ ўйнашганларини эслар, мактабда ўқий бошлаганида шўхлик қилиб, пичоқ билан нокни ўйиб, қинғир-қийшиқ қилиб «Шер—Басо» деб ёзган ҳарфларда ўзининг олисда олиб кетган болалигини изларди. Начора! У чуқур тин олиб, «уф-ф» деди-да, боши эгилган кўйи чапга қайрилиб, бир-бир босиб юқори томон юрди. Маҳалладан чиқиб кунботарга қараб кетган сўкмоқдан бориб, қабристонга келди.

Шербўта ланг очиқ турган икки тавақали кўҳна эшикдан кириб келганда, тонг ёриша бошлади. У эса эски қабрларни ортда қолдириб, янги қабрлар орасида Саодат опанинг қабрини ахтарди. Барча қабрлар бир-бирига ўхшаш, ҳеч қандай белги ва ёзув йўқ. Айлана-айлана бир номаълум қабр қаршисида тиз чўкди. Атроф жим-жит. Ўтмиш ғуборидан саргайган бўйдор майсалар оғир сукунатни сақлаб, ҳорғин тебранишади. Боши эгик, лаблари пичирлаётган Шербўтанинг назарида Саодат опа шундоққина унга тикилиб жилмайиб тургандай. У лабига тушган шўртоб намни сезмасди. Қулоғига «Шер болам, келдингми? Басо унақанги енгилтак қизлардан эмас» деган овоз чалингандай бўлди. У қабрга тикилганча узоқ ўтирди. Ниҳоят, тонг отди. Шербўта қабристондан чиқди-да, қир томон йўл олди. У «Кўктепа»га етиб келганда, офтоб «Қўшқўнар» чўққиси узра тиф тортди. Қирлар офтоб нурида товланиб, ажиб бир манзара касб этди. Ёнбағирлардаги ўтлоқлар чўққилар соясида ўзгача жозибадор ва сўлим кўринарди. Ҳаво мусаффо, тароватли. Ложувард осмонда тўрғайлар муаллақ туриб олиб, шўх вижирлашар, баланд қирлардан какликларнинг «қиқир-қуқир» сайроғи эшитиларди. Шербўта какликлар сайроғига беихтиёр қулоқ осди. Бу ердаги барча жилғаю,

тепалар, киру сайхонлар унга таниш, болалиги ўтган қадрдон жойлар. Бу ерларни у жуда-жуда соғинган. Атрофга боққан сари кўчалари қувониб, ғамгин дили аста-секин ёриша борди. Чошгоҳгача қирларни кезди. «Кўктепа» жилғасидан чиқиб, «Кўшқўнар»га яқинлашаётганида кўй боқиб юрган мўйсафид билан ўсмирга дуч келди.

Урушдан аввал Шербўта бу мўйсафид ҳақида: «Бошидан кўп иссиқ-совуқни кечирган, жуда гаплашадиган доно одам» деб эшитганди. Ҳозир у билан гаплашгиси келиб ёнида ўтириб қолди. Ўсмир кўй-эчкилар билан бўлди-ю, мўйсафид Шербўта билан гурунглашди.

Шербўта одатдаги ҳол-аҳвол сўрашлар ва фронт ҳақида сўзлаб сўнгра ўзи учун жумбоқ бўлган масала юзасидан «... хабариз борми?» деб сўраган эди, мўйсафид:

— Эшитганим бор, ўғлим. Эшитишимча бу гапни Шамсипакар уруғидан кимдир тарқатган. Аммо лекин бу гап қанчалик рост экани ҳақида бирор нарса деёлмайман, — деди ҳамдамхаёллик билан.

— Қишлоқдагилар нима дейишяпти?

— Э, ўғлим, кўчадаги гапларга ишониб бир нарса деб бўлади-ми? Шамсипакардан балога қолади киши. Бу Шамсипакар деганинг шайтонни авраб дилхирожга ўйнатадиган иблис...

Шербўта Шамсипакар ҳақида бунақа салбий гапларни биринчи марта эшитиши эди. У ўйланиб қолди. Кеча дадасининг: «... Бизбоп одамлармас...» деган гапи кўнглидан ўтди. Бирпасдан сўнг ўйчан нигоҳини отага тикди.

— Муслим ота, шаҳсан ўзингиз нима деб ўйлайсиз?

Мўйсафид Шербўтага давомли тикилиб, озгин қўллари билан оппоқ соқолини бир-икки силаб олди-да, босиги билан деди:

— Ўғлим, дунё ёмонлардан ҳоли эмас. Ёмонларнинг бети қурсин. Мана шу ерлар, — мўйсафид қўли билан атроф қир-адирларга ишора қилди. — то ҳў олисдаги баланд чўққиларгача жиқ тўла писта эди. Писта пишиғида бутун юрт ёприлиб чиқиб писта терарди. Қўққис уруш бошланиб қолди. Ҳамма фронт билан бўлди. Яккатутда Шамсипакарнинг икки ака-ука холаваччаси туришарди. Иккови иккита эшак-арава қилиб олишиб писталарни кеса бошлашди. Икки-уч йил ичида тамоми пистани ўтин қилиб сотиб битиришди. Бир куни уларга дуч келиб қолиб, «бу нима қилганларинг? Бутун юртнинг рисқини кийяпсанлар-ку, бундай пистани яна қайта барпо қилиш

осонми?!» дейишимни биламан, иккови барабар ёқамга ёпишди. Шу-шу бошқа оғиз очмадим. Шундай қилиб, шунча пистадан асар қолмади. Бу лаънатилар кейин бозорбошига кўчиб кетишди. Шу кунларда бозорда даллолчилик қилишади. Ўғлим, бу гапни сенга айтишдан му-род шуки, бу Шамсипакарнинг уруғидан ҳарқандай паст-кашликни кутиш мумкин. Аммо-лекин, сен сўраган гап хусусида аниқ бирон нарса айтолмайман.

— Раҳмат, Муслим ота, раҳмат.

Шербўта мўйсафид билан қуюқ хайрлашиб йўлига кетди. У «Қўшқўнар» кун чиқаридаги ёлғизоёқ йўлда тоғдаги буғдойзорларни кўриб келаётган колхоз қоровулини учратиб у билан ҳам суҳбатлашди. Ундан Басоат ҳақида: «Севгани билан Сталинобод томон кетганмиш...» дан бўлак бирон тайинли гап чиқмади. Шербўтанинг таъби хира бўлиб, яна юрагига гашлик чўкди. «Қўшқўнар» дан тушиб, «Сариқтош» ўтлоғига қараб бораркан, Муслим отанинг гапларини ўйлаб кўнгли ёришар, лекин колхоз қоровулининг айтганлари эсига тушиб бўшашиб кетар эди. Гўё у Шербўтанинг кўзига таъна билан тикилаётгандек ва «Мана, сенинг Басоатинг қанақа номаъқулчилик қилди. Уят!» деяётгандай туюларди. Шербўта бехосдан «Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас!» деб юборди. Ўзини тутиб чор-атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ эди. Ҳаракатидан ўзи уялиб кетди. Йўл-йўлакай хаёли минг бир кўчаларга кириб чиқди. Охири ўзига ўзи таскин бериб, «Бўлар иш бўлган...» деб кўнглини совутган бўлди.

*

Шом чўкиб, чумчуқлар чирқиллаши тинган. Осмачироқ одатдагидек, супа тепасидаги ўрик шохига илинган. Супада Саидполвон хонадонидагиларнинг ҳаммаси жам бўлиб, кечки овқатни тановвул қилиб ўтиришарди.

Моҳира хола саҳарда ноҳуш чиқиб кетган ўғлини кўчадан ёруғ чехрада кириб келганидан ўзида йўқ хурсанд. Кечки овқатга туршак солиб, ҳафсала билан шавла қилган эди.

Саидполвон кун бўйи далада кетмон чошиб, жуда чарчаганди. Шавлани наридан-бери еб, ёстиққа ёнбошлаганича мудраб ётарди. Ўғли кириб келгач, қаддини кўтариб ўтирди. Ҳомуза тортди-да, бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, унинг гапини Шербўта илиб кетди.

— Далада ишлаётган хотин-қизлар билан чолларни кўриб, жуда ҳавасим келди. Айниқса, хотин-қизлар...

Саидполвон ўғлига синчков қараб қолди.

— Дада, гапнинг дангали, мамлакатда уруш кетяпти. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бекор юрмай, бир ишнинг бошини тутсам дегандим...

Бу гап Саидполвон билан Моҳира холага осмондан олма тушгандай бўлди. Дамлари ичларига тушиб, дафъатан бир нима деёлмай, бир-бирига қараб қолишди. Ўрик шохидаги осмачироқ ҳам, гўё Шербўтанинг журъатига ҳайратланаётгандай, шабадада бир липиллаб қўйди. Моҳира хола чироққа бир ҳўмрайди-да, кейин эрига кўз қирини ташлаб, «ахир, бир нарсасангиз-чи!» дегандай ишора қилди.

— Зап гапни гапирасан, ўғлим. Ўзинг кеча келган бўлсанг, аҳволинг маълум. Лоақал бирор ой дамигни олиб, бундоқ ўзингга келволгин, кейин...

— Шуни айтинг. Ё жонингда қасдинг борми, жон болам? — деди Моҳира хола безовталаниб.

— Кечадан бери дамни роса оляпман. Даланиям кўриб келдим, қимирлаган жон борки, куйманиб ётибди...

— Куйманиб ётган бўлса, улар сенга ўхшаб урушдан майиб бўлиб келганлари йўқ. Йўл азоби — гўр азоби деган. Шу аҳволда неча кун йўл юргансан.

— Дада, мён ўзимни яхши сезяпман. Ишсиз туролмаслигимни ўзингиз яхши биласиз. Раъйимни қайтармай, розилик беринглар, яхши бўлади.

Ота билан она фарзандларининг аҳди қатъийлигини, у бир сўзли бўлиб ўсганини билишарди. Лекин рангирўйини кўриб ва бир оёғи ясамалигини ўйлаб, унинг ишга чиқиш ҳақидаги гапни ҳеч ҳазм қилишолмасди.

Шербўта сўзини узилган еридан давом эттирди:

— Мён урушда одам боласининг қанчалик улуг ва олийҳиммат эканини ўз кўзим билан кўрдим. Ахир, мён бир ўлган одам эди. Мени ўлим чангалидан одам боласи қутқариб олди. Бир азамат йигит мени деб ўзини қурбон қилди. Ёки оёғимнинг тузалишини олинг. Бир оёғим жароҳатланиб ирий бошлаганда, танда мадор йўқ, жон қил учида илиниб турган пайтда менга куч-қувват берган ҳам шу одам боласи. Мён ўла-ўлгунимча шу одамлардан қарздорман. Агар оёққа туриб кетсам, қолган умримни шундай яхши одамлар хизматига баришлайман, деб аҳд қилганман. Шунинг учун илтимос қиламан, розилик беринглар.

Ота билан она ўғилларининг қанчалар ўтюрак эканлигини аён кўриб турардилар. Айниқса, Саидполвоннинг

ифтихори ичига сирмасди. У ўглининг одамийлигини ва ундаги иродани кўриб қувончидан кўзлари ёшланди. У яктаги энги билан кўзларини артар экан:

— Ҳамма гапинг маъқул, ўғлим. Шунчаки, сиҳатинг-ни оз-моз ўнглаб олгин демоқчи эдик-да,—деди розилик оҳангида. Шербўтанинг чеҳраси ярқ этиб ёришди.

— Раҳмат, дада.

Саидполвон ўглининг режасини билишга қизиқди:

— Хўш, қани нима иш қилмоқчисан?

— Орзубек деган қирғиз дўстимнинг мени ўлимдан сақлаб қоламан деб, ўзи ҳалок бўлганини батафсил гапириб бергандим. Ушанда, агар соғ-саломат она юртимга етиб борсам, дўстим Орзубек Айтбоев хотираси учун бир олма боғ яратай, деб аҳд қилгандим. Ишни шундан бошлашни ўйлаб турибман...

— Буни яхши ўйлабсан, ўғлим, дўстинг учун ҳар қанча қилсанг оз,—деди Саидполвон.— Хўш боғни қадердан қилмоқчисан?

— Экин ердан сўрасам, колхоз раҳбарларигаям малол келади. Ҳам «мен боғ қилдим» дейишга арзимайди. Шунинг учун «каламушзор»ни сўрамоқчиман. Ҳар қандай тракторни ҳайдаш қўлимдан келади. Бульдозердан ёрдам қилишса бас...

— Меҳнати гоят кўп-у,—деди Саидполвон ўйлабқираб.

— Ҳечқиси йўқ. Меҳнатдан хавотир бўлманг, дада.

Моҳира хола ўглининг ғайратидан фахрланиб, эрига бир илиқ қараш қилди-да, қистириб қўйди:

— Ҳа, «яхшидан боғ, ёмондан доғ қолади», деганлар.

АРСЛОН ИЗИДАН, ИГИТ СЎЗИДАН ҚАЙТМАС

Шербўта бугун ўрнидан жуда энгил турди. У ишга тушиб ҳақида ота-онасининг розилигини олганидан беҳад хурсанд эди. «Энди тезроқ раисни топиб, ишни би-тириш керак», деди ўзига-ўзи дадда бериб.

Чопшгоҳ пайтида у ҳассани олиб, колхоз идораси то-мон йўл олди. Колхоз идораси Шербўталар уйидан ярим чақиримча нарида эди.

Шербўта раис билан бўладиған гапни нимадан бошлаш устида ўйланиб кетаётган эди, йўлда почтальонни кўриб, хаёли бўлинди. Чўлоқ почтальон бир қўлида конверт,

елкасида сумка, Шамат аканинг эшитгани жуда эҳтиёткорлик билан қоқарди. Унинг чехраси сўник, боши эгик эди. Ҳадеганда ичкаридан товуш чиқавермади. Ниҳоят кўшни ҳовлидан ёшгина қизча чиқиб: «Шоҳида холам йўқлар, далага кетганлар», деб жавоб қилди. Почтальон худди шундай жавоб кутган эди чамаси, сал енгил тортгандай бўлди. Хатни сумкасига солиб, йўлига жўнади. Почтальоннинг афти-ангоридан Шербўтанинг юраги шувиллаб кетди, кўнгли мудҳиш воқеа содир бўлганини сезди. «Шоҳида опани адо қилади-ку!» деди хўрсиниб.

Шербўта раиснинг олдига кетаётганини унутди, бутун хаёлини Шоҳида опа қайғуси эгаллаб олган эди. Анча ергача ҳасса билан ер чизиб борди. Идорага яқинлашиб қолганида, торкўча бошида эшакаравага юк ортаётган болага дуч келди. Бола ердаги қоғни аранг кўтариб, аравага илинтирган эди, сирғаниб тушиб кетди. У яна қоғга ёпишди-да, зарб билан кўтарган эди, елкасидан ошиб яна ерга тушди. Боланинг биров билан иши йўқ, ўтирволиб, «мана сенга, мана сенга!» деб қоғни муштлай бошлади. Шербўта кўлимсираб болани бир зум кузатиб турди. Ичида: «Ҳа, тирранча! Чумолига ўхшаб, ўзингдан катта юкка ёпишибсан-да», деди-да, келиб қоғни аравага ортиб берди. Бола хурсанд бўлиб фронтвик акасига илжайди.

— Отинг нима, йигитча?

— Мелиқўзи.

— Кимнинг ўғлисан?

— Солижон ака Иззатовнинг, — дея шахдам жавоб қилди бола.

Шербўта ҳайратланди. «Шунақа аломат ўғилчаси бор экан-а, раҳматлик». Кўз ўнгида госпитал намоён бўлди. Қулоғига «Ажаб», деган мунгли овоз чалинди...

— Шунақа дегин? — деди Шербўта ўйланқираб, кўзини Мелиқўзидан узмай.

— Сиз дадамни танийсизми?

Шербўта ўйланиб қолди. «Ҳа, танийман, госпиталда бирга бўлганмиз», деса, кўнгилсиз воқеани гапириб, Мелиқўзининг қалбини жароҳатлайди. «Йўқ» дейишга эса тили бормайди. «Вақти-соати билан айтиб берарман» деди-да, гапни чалғитди:

— Эшитганим бор, қоғдагилар нима?

— Пилла. Аммам тутган, пунктга опкетяпман.

— Шунақа дегин, оббо азамат-ей. Эҳтиёт бўл, қоғинг яна аравадан тушиб кетмасин...

Мелиқўзи эшакига минатуриб фронтвик акасига савол берди:

— Муаллим онам пилладан фронтдаги летчикларга парашут қилади, деб айтдилар, шу ростми?

— Рост! — деди Шербўта жилмайиб.

Мелиқўзининг чиройи очилиб, кўзлари чақнаб кетди. Сакраб эшакка миниб қамчини босди.

Мелиқўзи ялангоёқ, ялангбош, устидаги оқ бўз кўйлак офтобда ўнгиб кетган, лабининг чап томони яра, кўллари худди мушук тимдалагандай ёрилиб кетган. Ҳзи шу алповода-ю, юзида табассум, кўзларида тафаккур-га ўхшаш завқли бир ифода порлайди.

Шоҳида опа қайғуси ғамида ҳорғин келаётган Шербўта Мелиқўзини кўрдию, унинг жўшқин ҳаракатидан завқланиб, жисмида ғайрат жўш урди. У идора томон шаҳдам кетди.

Идорада Тоға Сурмахон опа билан гаплашиб ўтиришган экан. Сурма опанинг эғнида қорамтир чит кўйлак, бошида кулранг дурра, оёғида қора брезент этик. Сурмахон опа Шербўта билан илиқ сўрашди-да, Тоғага:

— Майли, йиғилишни кечқурун соат тўққизда ўтказайлик, — деб шошилганича чиқиб кетди.

Шербўта Сурмахон опа тўғрисида уйига келган кунни дадасидан эшитганди.

«Раис билан бўладиган гапда у ҳам бўлса ёмон бўлмасди», деб ўйлади-ю, лекин унга бирор нарса дейишга улгурмади.

— Ке, ўғлим, яхши юрибсанми? Хизмат? — деди Тоға, Шербўтага очиқ чехра билан боқиб. У кўкиш фуфайка кийиб олган, кўриниши ташвишли эди. Тоға Шербўта билан сўрашдию, лекин ундан садо чиққунча ҳам бўлмай, столда турган газеталарга қаради. — Кечқурун йиғилишда муҳокама қилмоқчимиз, муносиб ҳисса қўшишимиз керак, — дея стол устидаги газеталарга ишора қилди у.

Столда икки дона «Қизил Ўзбекистон» газетаси ёнмаён турарди. Шербўта столга яқин келиб, газеталарга назар солди. Бири 27-май, иккинчиси 30-майдаги сонлар. 27-майдаги соннинг биринчи саҳифасида йирик, тўқ қора ҳарфлар билан терилган: «Ўзбекистон К/ б/П Марказий Комитети секретари ўртоқ Юсуповга, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раис ўртоқ Мўминовга, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг раиси ўртоқ Абдурахмоновга» деган хатга кўзи тушди.

30-майдаги соннинг биринчи бетида аса, «Барча завод

ва фабрикалар коллективларига, колхозчилар ва совхоз ишчиларига. Фронгга янада кўпроқ яроғ-аслаҳа, хом-ашё ва озиқ-овқат етказиб берайлик!» деган мурожаат босилганди.

Шербўта беихтиёр Тоғадан сўради:

— Тоға, булар қанақа мактуб?

— Мана буниси, — дея 27-майдаги газетани кўрсатди Тоға, — Ўзбекистон оталиридаги 12-гвардиячи ўқчи дивизиясидан. Дивизия командири, сизларнинг ишончларингизни оқлаш учун дивизия жангчилари душманга қарши жуда қаттиқ жанг қилипти. Албатта, ишончларингизни оқлаймиз. Ғалабамизни тезлатиш учун сизлар ҳам давлат тошпириқларини ортиги билан бажаринглар, депти, — деди Тоға, бошидаги дўшисини бир айлантириб олиб. — Буниси, ўғлим, Тошкентдаги кўпгина завод-фабрика ишчиларининг колхозчиларга мурожаати. Улар: «Бизларга кўпроқ хом-ашё етказиб беринглар. Тезроқ фашистларни йўқ қилайлик», деб ёзишибди.

Шербўта «Тоғанинг гапи тугагандир» деб ўйлади-да, сўзни нимадан бошлашни билмай, столга тикилганча бир сония туриб қолди. Столнинг бир бурчида қандайдир ҳужжат турарди. Шербўтани кузатиб турган Тоғанинг кўзи ҳам ҳужжатга тушди.

— Ҳа, айтгандай, — дея Тоға давом этди, — озов бўлган районлар учун республика махсус эшелонда қўй жўнатаяптикан. Бечоралар шип-шийдам-да. Шунга биз ўз улушимизни қўшимиз керак. Йиғилишда буниям гаплашиб олмақчимиз. Ишқилиб, кўпчиликдан қолмайлик, деймиз-да, ўғлим.

— Жуда тўғри қиласизлар, раҳмат сизларга, — деб Шербўта ёзилиб нафас олди. Хурсанд бўлганидан бир нималар демоқчи бўлди-ю, гапи томоғига текилиб айтолмади. Тоға газетадаги мактуб, мурожаатда айтилган гапларни халқ қўллаб-қувватлашдан кўнгли тўқ бўлиб, ўриндиққа ўрнашиб ўтирди.

— Ҳа, дарвоқе, хизмат, ўғлим?

Шербўта дилидагини баён қилди:

— Тоға, менга бир занжирли трактор билан булдозер курагини тошиб берсангиз...

Тоға бароқ қошларини чимирди:

— Ҳа, тинчликми?

— Бир «қўлбола» бульдозер ясамоқчман.

— Хўш?

— Кейин «каламушвор»даги наст-баландликларни суриб текислайман, баҳорда янги боғ қиламиз.

Тоға бу таклифга унча эътибор бермади, у шу тоғда эътибор берадиган ҳолатда эмас, бошидаги юзта ташвиш бу гапни ҳаёлига яқин йўлатмас эди.

— Ҳалим, ўзинг кўриб турибсан, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди. Иккиламчи теп-текис ерлар ҳам экилмай қолиб кетяпти. Куч йўқ. Қолаверса, сен ҳали ишлаш тўғрисида асти ўйлама. Ўзинг кечагина келдинг. Соғ-лигингни тузат, дам ол.

Тоғанинг гапи Шербўтага ёқмади. Бир зум чеккаси-ни қашиб турди-да, эътироз билдирди:

— Биринчидан, даволанишга ҳозир эҳтиёж йўқ, яхшиман. Иккинчидан, ҳадемай барча ерларингиз ишга тушади. Учунчидан, боғ керак...

Тоғанинг зардаси қайнайди. Дилида: «Ҳамманинг фикри-зикри фронтга кўпроқ яроқ-аслаҳа, озиқ-овқат етказиб бериш билан банд бўлиб турган бир пайтда, қаёқдаги ўнқир-чўнқирларни кавлаб ўтириш кимнинг кўнглига сиғади шу тоғда? Тағин ўзи нима қолда-ю», деди-да, ўз фикрини қувватлади:

— Ҳозир бунақа ишнинг вақтимас. Кейин, сен даволанишнинг керак, ўжарлик қилма, ўғлим! — деди Шербўтага меҳр билан тикилиб. Тоға сўнгги жумлани айтаётганда, Шербўтанинг протезли оёғига кўзи тушиб қолди. У ҳассага суяниб, протезли оёғини сал олдинроқ қўйиб турганди. Тоға протезни кўриб бир пас жим бўлиб қолди. Кейин аста бошини кўтариб, юзига разм солди. Қонсиз юзи ва серчандиқ ёноқлари унга: «Оёғини кўрдингми?!» деяётгандай туюлди. Тоғанинг кўнгли бузилди. — Йўқ! Инсофдан эмас, сен даволанишнинг керак,

Шербўтанинг хуноби ошди. Лекин ўзини оғирликка олиб, нима учун бу ишга бел боғлаганини тоғага муфассал сўзлаб берди...

Тоға яна ўз фикрини ёқлади:

— Бу гапларингни ҳаммаси тўғри. Мен юз фоида қўпиламан. Аммо-лекин ҳозир хонаси эмас, кейинчароқ.

Шербўта энди ўзини тутиб туrolмади.

— Агар сиз трактор бермасангиз, Жийдакапага кетаман, ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаганим бўлсин, — деб зарда билан оёққа турди. Тоға уни тўхтатди.

— Киши шунчайам ўжар бўладими? Қани, ўтиргинчи, — деди Тоға Шербўтага курсини кўрсатиб. У зўр-базўр курсига ўтирди.

- Соғлигингга путур етмайдами?
- Йўқ.
- Хўп, майли! — деди Тоға илжайиб.
- Шербўтанинг кўзлари чақнаб кетди.
- Ҳа, мана бунингиз ўғил бола гап. Тоға!..

ТАЛВАСА

Яқшанба. Шамсипакарнинг кенг саҳнли ҳовлиси. Тушлик маҳали. Баланд ток остидаги сўрига кундаги одатга кўра, гилам ёзилиб, хонтахта атрофига янги кўрпачалар тўшаб қўйилган. Кимсаннинг ҳарир ипак кўйлак, қизғиш атлас лозим кийиб олган кейинги хотини Тўтихон сўрида хонтахтага тирсагини тираб, кўзгуга тикилганча қошга ўсма қўймоқда. Юзи қорачадан келган, серажин, қотмагина аёл ўчоқ бошида сирли тоғорачага гуручни ивитиб қўйиб, қўлида капир, ош зирбагини қовурмоқда.

Ногаҳон кўчада енгил машина овози эшитилди. Тўтихон қулорғини қилиб, «келишди» деди-да, дарҳол ўсма-сурмасини йиғиштириб, эрига пешвоз юрди. Кўча эшигида чехраси очиқ, мағрур ҳаволи Кимсан кўринди. У бир неча кундан бери райком топириғи билан Дўмкўлда пилла ишлари билан юрганди. Кимсаннинг кетидан дарвоза очилиб, «ГАЗ»ик ичкари кирди. Мирзажон машинани қолдириб, ўзи пиёда уйга кетди. Тўтихон сочиқ билан обдастада сув келтириб, эрининг қўлига сув қуйди. Унинг саволига, «Аям Муяссархон аммамникига меҳмондорчиликка кетганлар, дадам ҳали бозордан қайтганлари йўқ, Шоди эрталаб нонуштадан кейин чиқиб кетган бўйи бедарак», деб жавоб берди. Бу орада хизматкор аёл ичкаридан шойи яқандозлар олиб чиқиб, сўридаги жойларни янгилади, хонтахтага дастурхон ёзиб, нон пистабодом, канд-қурслар келтирди, чой дамлади. Кимсан ювишиб бўлгач, пижама кийиб чиқиб, сўрида икки парёстикни қўлиғига олиб, ёнбошлади.

Тўтихон хизматкор хотин дамлаб келган кўкчойни пиёлага қуйиб эрига узатаркан, хушxabарни айтиб, эридан суюнчи олмоқчи бўлди:

— Эшитдингизми? — Тўтихон калласини ликиллади, кўзларини шўх ўйнатди. — Фронтдан Шербўта ўртоғингиз келти.

Кимсан пиёладаги чойни олдию, хўплашга улгурмади.

Пиёла ушлаган қўли ҳавода муаллақ қолди. Кескин ҳаракат қилиб қаддини тиклади. Пиёладаги чойни ичмай, жаҳл билан четга иргитди.

— Қачон?!

— Уч-тўрт кун бўлди.

Кимсанинг ранги ўчиб, юзи тундлашди. Дастурхоннинг қайси бир ерига бир лаҳза тикилди-да, Тўтихонга ҳўмрайди:

— Ахир ундан қорахат келганди-ку!

Тўтихон эрининг авзойидан қувонч эмас, ноҳушлик ифодасини кўриб, қаловланиб қолди-да, дудмал жавоб берди:

— Қайдам.

Кимсан ҳаловатини йўқотди. Тўтихоннинг дами ичига тушиб кетди. Тўтихон эрининг бирдан бундай ўзгариб қолиш сабабига тушунолмай гаранг эди. У нега севиниш ўрнига асабийлашяпти? Шербўта билан ёшлигидан жонажон ўртоқ дейшарди-ку? Бир пасда жини кўзиб, ғалати бўп қолди-я?

Тўтихон ўйлана-ўйлава бир воқеани эслади. Қайси бир якшанба куни худди шу пайтда эри сўрида ўтирганди. Қўққисдан телефон жиринглаб қолди. У югуриб бориб трубкани олган эди, Манниёз ака экан. Эрига хабар қилган эди, у «йўқ деб айт» деган маънода кафтини ёзиб тебратди. Эшитмади шекилли, деб ўйлаб, «вой, ўзимизнинг Манниёз ака-ку!», деб юборди. Эри «йўқ» деб айтгин дедим-ку!» деб сўқинди. У ноилож «йўқ» деди. Трубкани жойига қўйиб қайтиб келганида эри: «Билиб қўй, Манниёз аканг райкомдан ҳайдалиб, бошқа ишга ўтди. Энди ундан омад кетди. Омадсиз одамга яқинлашсанг касри юқади. Тушундингми? Бундан кейин телефон қилса, йўқ, деб жавоб қилавер, ундан сал нарида юрайлик», деганди.

Тўтихон шу воқеани эсларкан, кўнглида: «ё Шербўта ҳам Манниёз акага ўхшаб фронтдан ҳайдалганмикан-а? Бўлмасам нега эрим хурсанд бўлиш ўрнига жаҳли чиқиб, менга дўқ қилади», деди саросимага тушиб.

Тўтихон аниқ бир фикрга келолмай, бир вақтгача ичкарида ҳаяллаб қолди. Кейин ташқарига чиқиб, секин-аста эрининг қошига келди. У хонтахтанинг паст томонига тикилиб ҳамон ўйчан ўтирар, унда боя кўчадан кириб келгандаги қувонч, гурурдан асар ҳам қолмаганди. Кимсанинг ўрнида гўё бутунлай бошқа бир кимса, рангида

қони йўқ, бечораҳол, ҳаёлараст киши пайдо бўлиб қолгандай эди.

Қимсан бошини қуйи солиб, ўйга ботарди. Ҳаёлида фақат биргина «Ахир» у ҳалок бўлган эди-ку?!» деган ибора чарх урарди. Назарида қулай фўрсатдан фўйдаланиб қурган иморати тағ-туғи билан қулаётгандай, ўзича Шербўта унинг изига тушаётгандай ва барча ишларининг пачаваси чиқиб, ўзини бенажот чоҳга тушиб кетаётгандай ҳис қилиб, қўрқиб кетди.

— Йўқ! — ҳайқириб юборди овозини баралла қўйиб. Ўз овозидан ўзи энтикиб жим бўлди. Чўкаётган одам хасга ёпишгандай у энди бу мушкул аҳволдан қутулиш учун йўл ахтарарди. «Энди биттасидан қутулганимда, буниси яна қайси гўрдан чиқиб кела қолди?! Ҳа, уни ғов бўлиши турган гап. Фёли маълум. Дарвоқе, ўша хатни олганмикан? Агар олган бўлса, иш расво!.. Энди нима қилиш керак? Нима бўлгандаям ярани газаклатмай олдини олиш керак! Хўш, қандай қилиб?! Ҳа, айтгандай «рақибингни енгил учун унга тишингни оқини кўрсатишинг керак...» Аввал, ҳозир кўргани бориб, ҳол-аҳвол сўрайман, қани, менга қанақа муомала қилади, кейин шунга қараб иш тутаман. Қолаверса, пленга тушгани менга катта қурол бўлади...»

Қимсаннинг сўнгги фикрлари ўзига маъқул тушиб, бир оз тетикланди-да. Шербўтани кўриб келиш учун ўрнидан турди.

* * *

Кун ориб қолган. Шербўта қўйлақчан бўлиб олиб, кўча эшик олдидаги паст-балад ерларни текисларди. У раис билан бўлган суҳбатдан ғоят хурсанд бўлиб қайтганди. Трактор хабарини бир кун кутди, икки кун кутди. Дарағи бўлмади. Учинчи куни ўзини қаерга қўйишни билмай, кўлига кетмон олиб, эшик олдини текислашга тушди. Ишлаётган пайтда бехосдан бир гуруҳ ўсмирлар уни ўраб олишди. Улар орасида Қимсаннинг укаси Шоди билан Солижон аканинг ўғли Мелиқўзи ҳам бор эди. Шоди авваллари бу маҳаллада кам ўйнарди. Ўша сув тошқинидан кейин Карим деган ўртоғи билан тез-тез келиб, тошқинда қулаган иморатларни қайта тиклаётган одамларга қарашиб турадиган бўлди. Бора-бора шу маҳалладаги болалар билан дўст бўлиб қолишди.

Болалар бири қўйиб бири олиб Шербўтага савол бе-

ришар, жанг манзараларини гапириб беришга қисташар, орден ва медалларининг тарихини билишга қизиқишар эди.

Шербўта болалар билан овора бўлиб, Кимсан желиб қолганини пайқамай қолди. Болалар бир-бирлари билан пичирлашиб, четга сурилишди. Шоди ўзини болалар ортига олди.

Кимсан узоқдан кучоғини очиб келиб, «Кўзларимга ишонмайман: эсон-омон келдингми, дўстим», деб Шербўтани кучоқлаб олди.

— Қишлоқларда юргандим, ҳозир уйга келсам, шунақа гап, ечиниб ҳам ўтирмай, югурганча келавердим, — деди у, Шербўтани оғушидан бўшатар экан.

Дарҳақиқат, Кимсаннинг эғнида қишлоқдан келгандати ўша кийимлар. Чанг-гарди қоқилмаган. Кител ёқаси чанг-тердан қорайиб кетганди. Дўстлар учрашувини қизиқиб кузатаётган болалар панасида турган Шоди бирданига ўзгариб қолди. Акасининг: «Ечиниб ҳам ўтирмай...» деган сохта гапи гапига тегиб, лаблари асабий титради. Ахир, улар энди чўмила бошлаганда акаси машинада уйларига ўтиб кетганди-да! Яхшиямки, болалар ҳовуздайди, кўришмади. У бўлса сал кейин келиб, энди ечинаётганди. Ушанда кун туш эди. Ҳозир бўлса намозгар. Елғончи! Қани энди, акаси ундан кичик бўлсаю, мана сенга ёлғон гапириш, мана, деб тумшурига туширса! Нима қилсин. У катта-да!

Шоди шундай асабийлашиб турган пайтда Мелиқўзининг ёнидаги кулчаюзли жиккак бола қўли билан Шодини туртиб: «Сени акангниям ордени борми? деб сўраб қолди. Боланинг саволи Шодига, гўё ярасига қалампир сепгандай туюлди. У болага бир мушук қараш қилди-ю, индамай қўйи боқди. Шу боши эгилган қўйи бир-бир босиб болалардан узоқлаша бошлади. Авча ерга боргунча жаҳл билан: «Орден эмиш-а, ёлғончи! Ёлғончи!» деган сўзларни қайта-қайта такрорлади-да, сўнг аламига чидаёлмай югурганча кетиб кўздан ғойиб бўлди.

Кимсан билан Шербўта кучоқлашиб кўришин билан андармон бўлиб, болалар ўртасида ўтган гапни сезишмади. Кимсан тилғғамалик билан Шербўтага гал бермай ҳамон ўз гапларини маъқуллар эди.

— Оббо сен-а, бор экансан-ку, нақ бўлмаса юрагимизни ёрган эдинг-а, дўстим...

Шербўта дабдурустан Кимсан билан дўстона кучоқлашиб кўришди-ю, ногоҳ ота-онасининг ва Муслим ота-

нинг гаплари эсига тушиб, бирдан вужудини муздай ҳис чулраб, хомуш тортди. Шу бойсдан Кимсаннинг баланд-парвоз гапига босиғи билан:

— Ҳа, урушдан шўнақасиям бўларкан, оғайни, — деб қўйди.

Шербўта «оғайни» сўзини самимият билан эмас, шунчаки расмий тарзда айтди.

Шундан кейин улар супириб-сидириб қўйилган ариқ ёқасига бориб ўтиришди.

Шербўта Кимсанга юзланиб, «Бу қанақа дўстлик бўлди? Орадан шунча йил ўтиб, ҳатто «қорахат» ҳам келиб, бирор марта уйимизга қадам изи қилмасан-а», деб гина қилмоқчи бўлди-ю, лекин ўзига эп кўрмай гапни бошқа ёққа бурди:

— Ижроқўмга раис бўлсан, табриклайман, — деди бўштобгина.

— Раҳмат, дўстим, раҳмат. «Йўқ» десам ҳам, ўз ҳолимга қўйишмай, катта бир район тапшишини елкамга юклаб қўйишди, дўстим, — деди Кимсан димоғдорлик билан.

Шербўта авваллари Кимсаннинг дадасини «Шамси тоға» онасини «Санобар хола» дерди. Ҳозир уларнинг номларини тилга олмай:

— Қалай, ота-онанг соғ-саломат юришибдими? — дейиш билан кифояланди.

Кимсан мамнуният билан жавоб қилди:

— Раҳмат, дўстим, икковлариям соғ-саломат. Менинг бу оғир ишимда бири қош, бири кўз бўлиб, менга кечаю-кундуз мадаккор бўлиб юришибди.

Ниҳоят ҳол-аҳвол сўрашлар ниҳоясига етиб, савол-жавоблар Басоат қисматига кўчди.

— Менга қара, Кимсан, — мурожаат қилди Шербўта ҳамсухбатига синовчан боқиб, — мен Басоат тўғрисида бир бемаъни гап эшитдим. Сен шунини равшанлаштириб бер, оғайни.

Бу савол Кимсанга бевақт отилган ўқдай туюлди. У Шербўтанинг келганини бехосдан эшитиб, ўз дари-ғамидан бўлиб, Басоат ҳақида гап очилишини хаёлига ҳам келтирмаган экан. Энди бу тўғрида у ўйланиб олиши керак. Шу важдан у гўё Басоат қисматига озор чекаётгандай бўлиб, бошини эғиб жим туриб қолди. Дилида: «Гаплар беқилтириқ бўлиши керак» деди-да, бошини астагина кўтариб, сўниқ овозда деди:

— Дўстим, сенга бу гапни қандай қилиб равшан-

лаштиришга ҳайронман. Басоатнинг енгилтаклиги ҳамма-мизниям ерга қаратди.

Диққат билан Қимсанга тикилиб турган Шербўтанинг таъби хиралашди. Қимсан унинг тивкасини қуритаётган чигални ечиш ўрнига, унга қаттиқ ботадиган гап қилди. У ранж нигоҳини Қимсанга қадаб, «Шунақами?!» дегандай бир пас жим туриб қолди. Хаёлидан дадасининг: «Гаплар шунақаю, аммо-лекин кўнглим қоронғи, негаки Басоатхон унақа енгилтак қизлардан эмас» ва Муслим отанинг: «Шамсипакар уруғидан ҳарқандай пасткашликни кутиш мумкин...» деган гаплари ўтди. Пешонаси тирришиб, бурнининг учида тер йилтиради.

— Сен қандай далилларга асосланиб уни енгилтак деясан?!

Қимсан ўйланқираб, Шербўтанинг қалтис саволига қарши савол билан жавоб берди:

— Бир йигитни деб, ўз ҳамқишлоқларидан юз ўгириб, бегона юртга қочиб кетиш енгилтаклик эмасми?

— Қимсан, сен бунақа кескин хулоса чиқаришга шошилма! Айт-чи, у йигит ким ўзи, уни ҳеч ким кўриптими?

— Унинг кимлигини мен билмайман. Шахсан ўзим кўрганам йўқ.

— Ахир, у йигитни Басоат билан бирга юрганини биронта одам кўрганми ўзи?

— Буни мен суриштирганим йўқ. Оқтошнинг барча катта-кичиги гапириб юрибди.

— Басоат у йигит билан институтда танишиптими, ё бошқа ердами?

— У ёгини мен билмайман.

Шербўтанинг зардаси қўзиди.

— Менга қара Қимсан, Басоат менинг ҳам, сенинг ҳам ҳамқишлоғинг. Ана шу ҳамқишлоқлик нафсониятидан у йигитнинг кимлигини билишга қизиқмадингми? Ахир, юртнинг бошлиғисан-ку!

Қимсаннинг хиёл қисик кўзлари бежо жовдираб, саросимада андак ўнғайсизланиб, ўрнашиброқ ўтирди.

— Дўстим, зап гапни гапирасан-да. Бунақа ишларни суриштириб юришга мени вақтим борми? Бу гапни мен ҳам эл қатори эшитиб, ўзимча: «Басоатни Оқтошда ҳеч кими қолмади. Кўнглига яқин йигитни топган бўлса, у билан кетса кетгандир-да», деб қўявердим...

Басоат хусусида Қимсандан аниқ бир гап чиқмагач, Шербўтанинг ҳафсаласи пир бўлиб хомуш тортиди. Қим-

сан эса қутилмаганда Шербўта билан бўлган учрашув унинг учун ғалабали бўлганидан ўзини енгил ҳис этди.

Кун ботиб қош қорайди. Кимсан ишн кўплигини вазмин кўзғалиб уни кузатди. Дилидан: «Дарҳақиқат, Оқтошда меҳрибонларидан ажралгач, кўнгил, яқинини топиб, бошини олиб, кетса кетгандир» деган ифода ўтиб юраги баттарроқ раиш бўлди. Лекин, шу он: «Унақа енгилтак қизлардан эмас», «Шамсинакар уруғидан ҳар қандай насткашликни кутиш мумкин» деган сўзларни эслаб, ҳушёр тортди. Ўзига-ўзи: «Тўхта! Агар воқеа Кимсаннынг айтганича бўлса, унда Кимсан нега менинг сўнги саволимга сал безовталаниб жавоб берди? Кўзлари ғалати ўйнаб, ранги ўзгарди? Нега? Босиғи билан хотиржам жавоб қилса бўларди-ку?! Таажжуб!...» деди ўйга толиб.

* * *

Душанба кунн эрталаб соат тўққизга яқин Кимсаннынг хонасига Муродов кириб келди. Кимсан у билан кўришиб, жой кўрсатаркан, елкасидаги йилтироқ погонларига кўз қири билан қараб қўйди.

— Мен сизни, Азимжон Муродович, бир нозик иш бўйича чақирдим, — деди у, сирли қилиб, Муродов сергақланди. Кимсан виқор билан давом этди. — Балким эсингизда бордир, бир вақтда оқтошлик Шербўта Саидов деган шахс ҳақида гапиргандим...

— Ҳа-ҳа, Кимсан Шамсиевич, — дея тасдиқлади Муродов.

— Кеча қишлоққа борсам, ўша шахс кепти. Таажжуб. Урушга кирибоқ фашистлар томонга ўтиб кетибди. Тезда яна ўзимиз томонга қайтиб ўтибди. Унга Боймат қулоқнинг ўғли ёрдам берганмиш. У фашистларда ефрейтор бўлиб хизмат қиларкан. Гапни қаранг.—Кимсан масхараомуз қулимсиради. Унга жавобан Муродов «шуям гапми» дегандай лабини бурди. Кимсан давом этди.— Кейин орадан анча вақт ўтиб, ҳарбий қисмдан, ҳалок бўлди, деган хат келди. Улди деганига бир йил бўлганда, мана, ўзи келиб турибди!..

— Жуда шубҳали-ку! — деди Муродов, бошини тебратиб.

— Шунн айтаман-да, — дея Кимсан жонланди.— Қишлоққа борсам, қишлоқ фаоллари «шаънимизга доғ туширган бу хонн яна қайси гўрдан пайдо бўи қолди»

дейишиб, хуноб бўлишяпти. У ярамаси, Азимжон Муродович, ўз йўлингиз билан элақдан ўтказиб бирон ёққа гумдон қилмасангиз, қишлоқ фаолларидан уятга қоламиз.

— Бу иш билан шахсан ўзим шугулланаман. Хотиржам бўлинг, Кимсан Шамсиевич. Эртага эрталаб Оқтошда бўламан.

— Маъкул. Лекин Оқтошга бу кийимингиз билан борманг. Биласиз-ку...

— Албатта, албатта, — деб илжайиб қўйди Муродов.

— Бунақа ишни шов-шувсиз бўлгани яхши дейман-да.

— Албатта.

— Ишингизга муваффақият тилайман.

— Раҳмат.

КУТИЛМАГАН ТЕРГОВ

Шербўта эрталаб кўчага чиқиб, икки кўзи йўлда, трактор кутиб ўтирган эди, кўкқисдан кечаги кулча юз, жиккак бола югуриб келди.

— Сизни катталар чақиршяпти.

— Қаерда?

— Сельсоветда...

— Хўп, ҳозир бораман.

Бола гириллаганча келган йўлига қайтиб кетди. Шербўта «трактор унадиганга ўхшайди» деб ўйлаб хурсанд бўлди. Ҳассасини кўлига олиб, гузар томон йўлга тушди. Эғнида онаси тикиб берган оқ батис кўйлак. Анча ерга борганда бирдан ўйланиб қолди. «Нега колхоз идорасига чақирмай, сельсоветга чақиршяпти экан? У тракторни колхоз раисидан сўраганди-ку? Ё раис ўша ердамикан?» Шу хаёллар билан қишлоқ кенгашининг биносига кириб борди. Кабинетда Саримсоқ Кенжаев Шербўтага нотаниш бўлган бир киши билан тик турган ҳолда гаплашиб туришарди. Шербўта хонага кириши билан Кенжаев унга бошини силкитиб, «салом» берди-ю, нотаниш кишига юзланиб: «Бу киши Шербўта Саидов бўлади. Энди, Азимжон ака, мен суҳбатларингизга мишат қилмай», деб хонадан чиқиб кетди. Азимжон Муродов Шербўтага стулни кўрсатиб, «ўтиринг» деди-да, ўзи столнинг нариги томонига ўтиб, унинг рўпарасига ўтирди. У ўтириш олдида Шербўтага бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Фронтидан келдингизми?

- Фронтдан эмас, госпиталдан.
- Фронтдаям бўлдингизми, ахир?
- Бўлмасам-чи, госпиталга қаердан боради.
- Фронтда қанча вақт бўлдингиз?
- Борди-келдиси билан уч йилга яқин.
- У «борди-келдиси» нимаси?
- Фронт-госпитал-фронт.
- Қуршовдаям бўлдингизми?

Шербўта ўйланқираб жавоб берди:

— Сизга нима десам экан. Қуршов деб қуршов эмас. Аммо ўзимнинг қисимини ахтариб асирга тушдим...

Шербўта «асирга тушдим» иборасини айтди-ю, ердаги аллақайси нуқтага тикилиб жим туриб қолди. Кўз олдидан бош-юзи қоң-қора қонга беланган Андреев, калтак ушлаган немис офицери, арра сифат темир кўтариб келаётган унтер-офицер, эчки етаклаган бола... биринкетин ўтаверди...

Унинг ўйга ботиб туришидан Муродов ўзича бир маъно тушунди: «Ўйланиб қолиши бежиз эмас. Боши берк кўчадан қандай қилиб чиқиб кетиш йўлини ахтараётган бўлса керак. Ҳа, қани қанақа важ топар экан?» деди-да, қўлидаги қаламини ўйнатиб, унга яна савол берди:

— Асирда кўп бўлдингизми?

Шербўта икки кўзини бир нуқтага қадаганча ўша манзарани ҳамон хаёлидан ўтказарди. Муродовнинг саволини эшитмади шекилли, индамай ўтираверди. Муродов қизишиброқ сўради:

— Асирда кўп бўлдингизми деяпман?

— А? — деди Шербўта бошини кўтариб Муродовга қараб, у саволини яна такрорлади.

— Йўқ. Фақат бир кун... Кечки пайт ўрмон ёқасида икки солдатни ўлдириб Йўлчи деган бир ҳамқишлоғимнинг ёрдами билан асирдан қочиб қутулдим.

— Ҳамқишлоғингиз у ерда нима қилиб юрган экан?

— Нима қилиб юрганини мен билмайман. Тўсатдан пайдо бўлди.

— У қандай кийимда эди?

— Немисларнинг ефрейтори кийимида.

— Ҳамқишлоғингизнинг ижтимоий келиб чиқиши сизга маълумми?

— Ҳа, маълум.

— Қани...

— Қулоқ боласи. 1928 йили қишлоғимиздан сургун

... — деди Шербўта бамайлихотир. Муродов эса, Кимсан айтган гапларни хаёлидан ўтказарди.

— Йўлчилар оиласига сизларнинг қанақа алоқаларинг бор?

— Дадам Йўлчининг отасида чорикор бўлган.

— Йўлчининг отасини қулоқ қилишда дадангиз иштирок қилган дейишди, шу тўғрими?

— Дадамнинг айтишларича, шундай.

— Демак, шу туфайли икки оила ўртасида рақобат бўлиши шубҳасиз?

— Мантиқан шундай.

— Яхши. Йўлчини немис ефрейтори дедингизми?

— Ҳа, шундай.

— Қизиқ. Йўлчи сизга икки томондан душман бўла туриб, сиздан ўч олиш ўрнига сизни асирдан қутқазди дег?! Бунга қандай тушуниш мумкин?! — деди Муродов тиржайиб.

— Қанақасига тушувсангиз шунақасига тушунаверасиз, у сизнинг ишингиз.

— Шундоқ дег... — Муродов тагдор қилиб кесатди. — Икки қурулли солдатни осонгина ўлдирдингиз. Кейин ашаддий душманингиз бўлган немис ефрейтори ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, «рахмдиллик» билан сизни қутқазиб юборди. Шундай демоқчисиз-да?!

Муродовнинг ғайритабиий жилмайган кўзлари Шербўтага аллақандай киноя ва қувлик билан боқарди. Шербўта ўт тушган қуруқ хашақдай лов этди-ю, яна ўзини босиб, Муродовга тикилди:

— Сиз ўзингиз кимсиз? Нима демоқчисиз менга?

Муродов ўзини гўлликка солди:

— Мен ижроқўмнинг ҳарбий учет ходимиман. Сизнинг фронтдаги хизматларингизни билмоқчиман.

— Менинг қайси хизматим қизиқтиради сизни?!

— Қизишманг, оғайни, хотиржам туриб жавоб бераверинг!

Шербўта бу хира одамнинг афти-башарасидан ижроқўм маъмурияти ходими бўлмай, бошқа бир идорадан эканини сезди ва ўзига нисбатан аллақандай ишончсизлик туғилганини фаҳмлаб, баттароқ жаҳли чиқди.

— «Оғайни» демай сўраверинг. Кўриб турибман, қанақа оғайни эканлигингизни, — Шербўта шундай деди-ю, қовоғини солиб, юзини четга бурди.

Бу ҳаракат Муродовнинг иззат-нафсига тегди. Лекин ўзини босди. «Шамсиевнинг жуда шубҳали, чамамда,

сотилган, аммо ўзи ўта кўрс...» деганича ҳам бор экан. Анча ўжар кўринади. Бу осонликча жон бермайди. Ишни пухта қилиш керак... Ҳозирча гапни чуқурлаштирмай, юзаки савол-жавоб қилиб қўйверган маъқул...» деб ўйлади-да, муомала усулини кескин ўзгартирди:

— Жа тажанг экансиз. Мен сизга тўғри савол беряпман, беҳуда аччиғингиз чиқяпти...

— Қанақа тўғри савол эканини сезиб турибман. Қани, сўрайверинг, — деди Шербўта асабийлик билан Муродовнинг сўзини бўлиб.

— Шошилмай, бир бошдан гапириб беринг-чи, қайси фронт, қайси қисмда хизмат қилдингиз ва қачон, қайси шароитда асирга тушдингиз кейин нима бўлди?

— Айтдим-ку, қачон тушиб, қачон қочиб қутулганимни, — дея асабдан Шербўтанинг лаблари титраб, ранги оқариб кетди.

— Бунақа икки оғиз мужмал гап билан иш битмайди. Менга шошилмай, ипидан-игнаситача батафсил гапириб беринг.

Шербўта чуқур «уф-ф» тортди-да, кўйлак тугмасини ечди:

— Хўш, қаердан гапирай?! — Муродов овозини кўтарди. — Хизматингиздан бошланг!

— Биринчи бошлаб хизмат қилган қисмим... — Шербўта қисқатгина қилиб хизматини гапириб берди...

Бир соатча давом этган савол-жавобдан сўнг, Муродов хулоса қилди:

— Ҳар ойда бир маротаба район милициясидаги ўн иккинчи хонага кириб рўйхатдан ўтиб турасиз, тушунарлими?!

Бу гап Шербўтага жуда қаттиқ ботди. Тутуқиб сўради:

— Нима учун?

— Шунақа қоида бор.

— Сиз мени ким деб ўйлаясиз?

— Асирда бўлган фронтаник деб ўйлаяпман, холос. Бошқа гап йўқ.

— Тавба!

— Қизишманг дедим-ку, қизишманг! Марҳамат қилиб буйруқни бажаринг...

Шербўта қишлоқ совети биносидан чиқиб уй томон кетаркан, асаб торлари тортилган, дили ҳуфтон, кўнглига ҳеч нарса сизмасди. Бир қўлида гугурт чўши, ҳадеб қў

лоғини кавлайди. Туриб-туриб жини кўзиб асабийлашади. «Тавба! Ярим кун асирда бўлиб қочиб қутулган, бир оёғини фронтда қолдириб келган танк командирига шунча ишончсизлик, шунча ҳақорат гаплар-у, ефрейтор кийимида юрган ватанпарвар Йўлчи бечоранинг ҳоли нима кечди экан, э воҳ!» деб куюнди ва дақиқа сайин тутоқиб, аламига чидаёлмай сўкинарди.

Кечагина қишлоғига кириб келганида кўчанинг икки бетини тутиб ётган қадрдон толлар шохларини эгиб, унга таъзим қилгандай бўлиб, кўзига ўт кўринганди. Ҳозир эса аллақандай маккор бўлиб гавдаланар, жонажон сўлим кўча ҳам қандайдир бефайз ва нашъасиз хилватгоҳга ўхшаб туюларди. Бевақт келганига пушаймон еб: «Нимагаям қишлоғимга қайтдим? Фронтда жанг қилганим минг марта яхши эмасмиди? Қайданам ярадор бўлдим. Энди ҳар ойда милицияга бориб, «Мана мен келдим, ҳеч қаёққа қочиб кетганим йўқ» деб рўйхатдан ўтишим қолувдими?» дея чўғ бўлиб ёнарди.

У шу дамда ғазаб аламини кимдан олишини билмай тутоқарди. Йўлида тухумдай тош дуч келган эди, соғ оёғи билан қаттиқ тешиб, улоқтириб ташлади...

ХАҚ ЭГИЛАР, ЛЕКИН СИНМАС

Кун чиқиб, унинг олтин нурларида кўчадаги тол шохлари чўмила бошлади. Моҳира хола ўчоқ бошидаги юмушларини тугаллаб, ўғли билан гаплашмоққа чоғланди. Шимарилган енгларини ёзди, этагига теккан урни қоқди, ичкаридан чиқиб мунгли миёвлаб келиб оёғига суйканган сариқ мушукка бир тишлам нонни ушатиб берди. Сўнг супага келди. У эри билан қилган маслаҳати юзасидан ўғлининг розилигини олиши керак эди. Шербўта супанинг бир четида хаёл суриб ўтирарди. Ерга қараганча киприк қоқмас, гўё ерга михлаб қўйгандай қимир этмас, фақат лаблари пичирлар, гоҳи-гоҳи ранги ўзгариб, лаблари титрарди. «Мана, олтинчи кун. Трактордан дарак йўқ. Нима бало. Тоғанинг эсидан чиқиб қолдимикан-а? Йўғе, у унақа бепарво одам эмас. Бўлмаса, нимага бедарак? Яна қайтиб учрасаммикан-а? Унда бачканалик бўлади-ку! Майли, яна бирор кун сабр қилиб турай, бир гап бўлар. Ҳай, трактор масаласи бутун бўлмаса эртага ҳал бўлар-ку, ammo анави туссиз «ходим»нинг бетамиз гаплари суяк-суятимдан ўтиб кетди. Тавба!

Басонинг дарди, етмаётгандай, энди бу менга яна қанақа кулфат бўлди?!

Моҳира хола супага келди-ю, ўғлининг чуқур хаёлотда ўтирганини кўриб, унга ҳалал бергиси келмай, супага аста чўкди. Шербўта ердан кўзини олиб, унга сал жилмайиб қаради. Моҳира холага бу жилмайиш далда бўлиб, аста дилини ёрди:

— Ўғлим, мен сендан бир нарсами сўрамоқчийдим, — деди у, синиқ товушда.

— А? Гаширдингизми, ая?

Моҳира хола ўғлининг ёнига жилиб, энди оғиз жуфтлаган эди, қаёққадир ошиқаётган Қамар унга нимадир айтмоқчи бўлиб, даҳлиздан отилиб чиқди. Моҳира хола «оббо, гаши гапга қовуштирмадинг-да, деб қизига норозилик билан хўмрайди:

— Ҳа, нима гапинг бор?

Шу пайт кўча эшиги қоқилди-ю, эшик қиясидан чўлоқ почталёоннинг боши кўринди.

— Шербўта, сизга! — почталёон қандайдир қоғозни кўрсатди. Қамар югуриб борди-да, қоғозни олиб келиб, акасига узатди.

Шербўта тўрт энлик сарғиш қоғозни очди. Чақириқ қоғоз! Юзидаги тиртиқлар бўртиб, ёноқлари кўзи томон тиришди. Нигоҳини қоғоздан узмаган ҳолда кўрсаткич бармоғи билан қулоғини обдон кавлади. Унда: «Оқтош қишлоғида истиқомат қилиб турувчи Шербўта Саидовга. 17 июн куни кундуз соат 12 га район милиция идорасига етиб келишингиз таклиф қилинади», деб милиция бошлиғи имзо чеккан эди. Чақириқ қоғоз 15июн куни ёзилганди. Моҳира хола билан Қамар гапларини айтишга улгурмай, «Бу қанақа қоғоз экан?» деб Шербўтага безовта назар ташлашди. Шербўта қоғозни шартта йиртиб ташлаб, қаттиқ гап айтмоқчи бўлиб гижинди-ю, лекин бу фикридан қайтди. Рўпарасида унга қараб қимтиниб ўтирган меҳрибон онасини ўйлаб, ўзини босди. Онасига жилмайиб қаради-да, унга таскин берди:

— Ҳеч хавотирланадиган жойи йўқ. Военкомат учета туриб қўйишни сўрапти.

— Ҳа, унақа бўлса гўрга. Нима бало қоғоз экан, деб юрагим орқага тортиб кетди.

— Нима бўларди. Бир энлик сариқ қоғоз-да. Сал нарсага юрагингиз орқага тортмасин, ая. Нариги дунёдан қайтиб келган ўғлингизни энди жин ҳам урмайди, — деди Шербўта, гапни ҳазилга айлантириб.

Шербўта онасига айтган ҳозирги гапидан ўзи ҳам руҳланиб, йилт этиб чеҳраси ёришди. Моҳира хола ҳам ёзилиб кулимсиради. Қамар: «Бўпти, мен кетдим» деб, оёғини қўлига олиб кўчага югурди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Шербўта районга бориш ниятида уйга кириб кийиниб чиқди. Эғнида госпиталдан кийиб келган кўкиш гимнастерка, лекин погонсиз. Орден ва медаллар ўрнига чап кўкрагига орден ва медалларнинг колодкаси қадалган. Колодканинг юқорисига битта қизил ва учта сариқ лентачалар тикил қўйилганди. У кўчага чиқишдан аввал гимнастеркасини ростлади, камарни қайтадан таранг қилиб тортди. Фуражкасини бостириб кийди, этигини артди. Сўнг ҳассасини қўлга олиб, ҳарбийларга хос юриш билан район марказига қараб йўл олди. Аммо юриш ташлашлари росмана эмас эди. Ҳар қадам ташлаганда чап оёғи силтаниб, ҳассасига ҳимо қилар эди...

* * *

Қуёш уфққа ётиб боради. Кўчанинг бериги юзидаги дарахтлар сояси йўлни кесиб ўтиб, кунчиқар тарафдаги деворларга тармашган. Яйловдан пода қайтадиган палла. Уч-тўртта ёш бола кўчадан ўн чоқлик эчки ва бир неча эшак ҳайдаб ўтди. Кўчанинг чанги босилгунича бўлмайдиколхоз саройи олдида арава тўхтади. У район томондан келаётганди. Аравакаш бир қўли билан ёрдамлашиб Шербўтани аравадан туширди. Чап қўлининг тирсагидан пасти йўқ эди.

— Шербўта, ишқилиб арава қийнаб қўймадимми, оғайни?

— Йўғ-э? Гап билан бўлиб этиб келганимизни ҳам билмай қолибман. Хайр, раҳмат сизга. Насиб бўлса яна бир отамлашармиз.

— Жоним билан.

Аравакаш отини етаклаб саройга кирди. Шербўта устбошини қоқиб, аста босиб гузар томон юрди. «Жа гаплашадиган йигит эканда. Ғалати гаплар билан танамдаги бор губорни суғуриб олди-я, заб учраб қолди-да, ўзиням, азамат Сталинградда ярадор бўлганакан...» Шербўта хаёл билан гузардан ўтиб кетди. Шу пайт қишлоқ кенгаши олдидаги ўриндикда Кенжаев билан Сурма опа ўтиришганди. Райондан кимлардир келадиган бўлиб, колхоз қоровули Сурма опани даладан чақириб келганди.

Кенжаев билан учрашиб қолиб, ниманидир муҳокама қилишарди. Улар ҳам гап билан бўлиб Шербўта ўтиб кетаётганини пайқашмади, фақат кетидангина кўриб қолишди.

— Шербўта-ку. Кеч кирганда қаердан келяпти экан? — деди Сурма она, Шербўта томон кўз тикиб.

Шербўта ерга тикилганча оқсоқланиб, аста кетиб борарди.

Сурма онанинг қарашида оналарга хос ачиниб ифодаси қалқирди. Серажин, озрин юзи кечки шафақда аллақандай маънос кўринарди. Шербўта хийла ерга боргунча ундан кўзини узмади. Сўнг «Сизни хабарингиз йўқми?» дегандай Кенжаевга қаради.

— Невлай, қаердан келяпти экан, — деди Кенжаев совуққонлик билан. Бир зумдан кейин истар-истамас кўшиб кўйди. — Дарвоқе, милициядан повестка келган эди шекилли, балким райондан келаятгандир.

— Қанақа повестка?

— Анигини билмайману, аммо-лекин эшитишимга қараганда, Шербўта фашистларнинг қўлида пленда бўлганмиш. Шунга чақиринса чақирингандир-да.

— Тўхтанг-тўхтанг. Қанақа плен, қанақа рўйхат? Ўзингиз нима деярсиз ўзи? — деди Сурма она, кафтини тиззасига кўйиб, Кенжаевга тик боқиб.

— Опа, сизга эшитганимни айтаялман-да. Шербўта пленга тушганини ўзингиз эшитмаганмисиз?

— Эшитганман! Айтинг-чи, сизнингча, эрталаб қўлга тушиб, кечқурун икки солдатни ўлдириб қочиб қутулган кишини пленга тушган деб шубҳаланиб рўйхатга олиш ўринлими?

— У ёғини мен билмайман. Ўша тегишли идоралардан сўраш керак. Умуман сиз қаердан биласиз унинг эрталаб тушиб, кечқурун қочиб қутулганини?

— Ўзи билан гаплашдим. Ўзи муфассал гапириб берди.

— Ўзининг гапига ишонасизми?

— Нега ишонмай? Сизга ишонмасам, кимга ишонишим керак?

Сурма она ўттиз саккиз ёшда. Икки ўғил, уч қизнинг онаси. Тўнғич ўғли ўн уч ёшга тўлди. Энг кенжа қизи уч ярим яшар. Уни Сурма она эри фронтга кетгандан икки ой кейин туққан. Кенжа қизи отасининг юзини кўрмай ўсяпти. Сурма она беш фарзандни тўрт йилдан бери ўзи тарбия қилапти. Унинг устига, мана, беш ойдирки у

суянган тоғидан, вафодор умр йўлдошидан айрилди. У Польшани фашистлардан озод қилиш учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлган. Сурма опанинг ичи тўла алам, фарёди бир олам. Лекин у сочларини юлиб айюҳаннос солиб фарёд қиладиганлардан эмас. Жудодлик доғига бардош бера оладиган, йиғласа ҳам ич-ичидан ёниб унсиз, енгига йиғлайдиган бардошли аёл. Шунинг учун ҳам, баайни саратон қуёши нуридан мато ўз рангини тез йўқотгандек, ички иэтиробининг зўридан қоп-қора сочи беш ой ичида оппоқ оқарди. Бироқ бошга тушган оғир мусибатдан сочи оқарди-ю, аммо қадрини букмади. Узгалар билан бўладиган муомаладаги босиқлик ва рижандипалик фазилатини ҳам йўқотмади... Лекин у ҳозир Кенжаевнинг тутуруқсиз жавобидан жаҳли чиқиб, у билан қизишиброқ гаплашар эди.

Кенжаев опанинг юзидаги жиддиятни кўриб, гапни чалғитди:

— Опа, ёлгон гапирадиганлар ҳам кўп-да. Умуман биз нимага тортишяпмиз? Агар менга қолса, қишлоғимиздан биттаям пленга тушган одам бўлмаса, қишлоғимизга доғ тушмаса дейман.

Сурма опа, гўё Кенжаевнинг юзида қандайдир сирли ифода ўқиётгандек, унга тикилди:

— Ёлгон гапирадиганлар кўп денг? — Сурма опа бу жумлани аччиқ истеҳзо билан айтди. — Демак, Шербўта шубҳалилар рўйхатига олингани маъқул, шундай-да, а?!

— Опа. Улар шубҳаланишга ҳақли. Чунки, биринчидан, иккита қуролли солдатни ўлдириш деган гап ўзи бир гап. Иккинчидан, немислар хизматида юрган ашаддий душман бўлган Йўлчи ўч олиш ўрнига ёрдам бериши ундан ҳам шубҳали. Ўзингиз ўй...

— Тўхтанг! — деди Сурма опанинг сабри чидамай. — Нима сабабдан Шербўтанинг ҳамма қилган иши гумонли бўларкан?! Фронгда бўлаётган шунча қаҳрамонликлари ҳам, сизнингча, гумонлими?! Иккинчидан, нима учун Йўлчига Шербўта ашаддий душман-у, ундан ўч олиши керак? Йўлчи учун фашистлар Шербўтадан афзал эканми?! Балким Йўлчи немис кийимида фашистлардан ўч олиб юргандир? Бунақалар оэми? Сиз ҳамма-ни ўз газингиз билан ўлчайсиз-да, а? — Сурма опа вужудини титратаётган ҳаяжонни босиш учун бир зум тўхталиб олди. — Бундан чиқди, ҳамма нарса гумонли-ю,

Шербўта ёмонотлиқ, уни нима қилишса қилишаверсин. Шундай демоқчисиз, а?

— Опа, сиз нега менинг гапимни эгриликка бурасиз? Шербўта яхши отлиқми, ёмон отлиқми уни ўша идорадагилар ажратишади. Умуман, бир балоси бўлмаса улар беҳудага овора бўлишмаса керак. Сирёзни идора. Биласиз, военный вақт.

— Нега аралашмас эканман? Военный вақт бўлса нима бўпти? Ахир у коммунист-ку! Авваламбор, у асирга уруш бошларида тушган. Кейин жангларда ўзини кўрсатгани учун бир неча орден ва медал олган, командир бўлган, партияга кирган. Унинг шубҳалилар рўйхатига киритилишига мен мутлақо қаршиман.. Гап шу!

— Опа, жуда ўжар экансиз-да. Наҳотки сиз ўша идорадагилардан ҳам кўпроқ билсангиз.

— Ие, ҳали шунақами? Биз ўжар ҳам бўбқолдикми? — Сурма опа бир ўрнидан туриб, яна қайтиб ўтирди. — Ўша идорадаги ишлайдиганлар ҳам сиз билан бизга ўхшаган одамми?! Инсон адашмайди деб сизга ким айтган? Нега сиз билан биз ўша идорадагиларга: «Ножўя иш қиляписизлар, масалага юзаки қараманглар» деб айтмаймиз? Маҳаллий ҳукумат бошлиғисиз-ку!

— Мен бунақа ишга аралашмайман.

— Сиз аралашмасангиз, мен аралашаман. Эртанинг ўзидаёқ аралашаман, райкомга бораман..

Шу пайт район томондан икки от қўшилган извош келиб, идора олдида тўхтади.

Извошдан икки киши тушиб, тўғри Сурма опа билан Кенжаевга қараб юришди. Бирини райкомдан, иккинчиси нотаниш одам эди.

* * *

Шербўта район «милиция идорасига» бориб келганидан уч кун кейин, эрталаб соат саккиз яримда Муродов Қимсаннинг қабулхонасида уни кутиб ўтирарди. Қимсан кўчадан кириб келиб, Муродов барвақт қабулхонада ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди. У билан қўл бериб сўрашдию, қабулхонада бетона одамлар борлиги учун бошқа гап сўраб ўтирмай, етаклашиб хонасига киришди. Қимсан креслога ўтираркан, қўл ишораси билан Муродовга жой кўрсатди.

— Ҳа, тинчликми?

Қиёфаси андак сўлғин кўринган Муродов вазмин товушда:

- Тинчлик, Кимсан Шамсиевич, ўша Шербўта Саидов масаласи... — дея Муродов ўнғайсизланиб чайналди. Кимсан хийл сергакланиб, «гапираверинг», деган имо билан далда берди. Муродов тетикланди. — Бугун-эрта Сибирга жўнатамиз деб турган эдик, кеча кечқурун қўққисдан мени ўртоқ Бегматшоев чақириб қолди. Кирувдим, «Сизларнинг бундан бошқа қиладиган ишларинг йўқми?» деб терговга олди...

— Сиз нима дедиңгиз?—Кимсан тоқатсизланиб Муродовнинг сўзини бўлди.

— Мен Саидовни жуда шубҳали тип дедим, — Муродов, «тўғри айтибманми?» дегандай, Кимсанга боқиб бир тўхталиб олди. — Кейин қўлимиздаги материалларга биноан этапироват қилмоқчимиз, дедим, бирданига тутоқиб кетди. «Сизларни мана шунақа гупурриб юриб бемалол ишлашсин, деб у бир оёғини фашистларга бериб келди-ку! Унга ёрдам бериш ўрнига энди бор жонини хам мижиғламоқчимисизлар?!» деб роса эзди. Охирида: «Уни тинч қўйинглар, қолган умрини бундоқ бир одамга ўхшаб ўтказсин!» деди.

Кимсанинг ранги ўчди. Лабларида билинар-билинимас титроқ пайдо бўлди. «Астағфирулло! Бу гапларни Бегматшоев дарров қаердан била қолди? Тинч қўйинглар эмиш. Тинч қўядиган гўсхўр ҳали туғилгани йўқ!...» Кимсан фикран шундай деди-да, бир зум ўйланиб тургач, ўзидан ҳавотир олиб, Муродовга кескин юзланди:

— Яна нима деди?

— Бошқа ҳеч нарса дегани йўқ.

— Мендан топшириқ олганиңгизни у кишига айтмадингизми?

— Йўқ, бу ҳақда ҳеч нарса демадим.

— Яхши қипсиз, — Кимсан бир мунча енгил тортиб, ўриндиққа ўрнашиброқ ўтирди. — Саидовнинг кимлигини у кишига ётиғи билан мен ўзим яхшилаб тушунтираман. Сиз ишингизни қилаверинг, Азимжон Муродович.

— Ҳа, шундай қилинг, Кимсан Шамсиевич. Яна орада англашилмовчилик...

— Хотиржам бўлинг...

— Раҳмат.

Муродов хайрлашиб хонадан чикди. Кимсан ўтирган жойида қилт этмай ўйга чўмди. У Муродовга «ётиғи билан мен ўзим яхшилаб тушунтираман», деб ваъда бер-

дию, лекин у ҳозир Бегматшоевга тушунтириш ҳақида сира ҳам ўйламасди. Аксинча, қандай қилиб бу гапларга ўзини даҳлсиз қилиб кўрсатиш ва қай йўсин Шербўтанинг масаласини ими-жимида, Бегматшоевга сездирмай, бартараф қилиш устида бош қотирарди...

Шербўта эса, ҳеч нарсадан беҳабар, унинг эс-ҳуши тракторда эди...

* * *

Шу орада Шербўта Навқат томон кетаётган йўловчи машинада Қўкжарга бориб келди.

У Қўкжарга етиб келганида кун туп бўлганди. Сой шариллаб оқиб турарди. Узоқ-яқин атрофда осмон гум-базига бўй чўзган қорли тоғлар, кўкиш баланд-паст адирлар, қизил, мовий, яшил рангларда товланаётган ён-бағирлар кўзни қамаштиради.

Шербўта сўроқлаб-сўроқлаб Орузбеклар уйини топди. Уйлари чоққина. Шербўта кириб келганда бир ўрта ёшлардаги аёл олма тагида кир ювиб ўтирганди. Бир ярим-икки яшар ўғил бола ёнида ўйнаб юрарди. Аёл нотаниш кишини кўриб, тоғорадаги марзавани олманинг тагидаги чуқурчага тўкди-да унга қараб анграйди...

Орузбекнинг энаси Ҳожар отин икки йил муқаддам бандалик қилти. Уйларида кампирнинг Омонтой деган жияни ўтираркан. У шу кунларда колхоз чорваси билан яйловда экан. Хотини ёш боласи билан ўзлари туришаркан.

Шербўта аёл билан сўрашибоқ Орузбек таърифлаган олмаларга назар солди. Уч туп катта олмалан биттаси бутунлай, иккитаси эса чала қуриган эди. Шербўта хо-муш тортиб, бошини тебратди: «Эсиз, ноёб олмалар эгасиз қуйиб-ёниб ўти чиқшти...»

Олди айвон икки хонали уй деворлари нураб, ғишт-ларини чиқиб, турарди. Қўча девор қулаб, тўрт энли юбка тахтачалардан белбоғ бўйи қилиб панжара ясаб қўйилган. Қўрғон қаровсиз ўт босиб ётарди. Ногоҳ Шербўтанинг эсига: «Боришимизга энам иккита қўй боқиб юрганмиш» деган гап келиб, бир чеккадаги қўйхонага кўз ташлади. Қўйхона бўм-бўш, хароби чиққанди. Шербўта оғир хўрсиниб: «Минг қариндош бўлган билан, бари бир, бировнинг меҳнатига биров ачинмас экан», деди афсус чекиб.

Шербўта дўсти Ораубек ва унинг азиз энаси руҳига дуойи фотиҳа қилиб, маюсланиб уй бекаси билан хайрлашди...

ҚУЛБОЛА БУЛЬДОЗЕР

Жазирама кунлар. Вақт эрталабки соат еттилар чамаси. Шербўта қоровулга садом бериб, пошилганча МТС устахонаси томон ўтиб кетди. Тун бўйича ухламай мудраб ўтирган қоровул чол унинг кетидан қараб қолди. «Ажаб жонсарак йигит экан. Ўзи тагин чўлоқ, фронтвой. Каллайи саҳарлаб келади, ҳаммадан кейин устахона калитини олиб кетади. Ҳар куни аҳвол шу, тавба», деди чол ўзига-ўзи.

Шербўта ўн беш кундан бери МТС устахонасида ишлайди. Район ташкилотлари орқали раис ундириб берган эски НАТИ тракторига бульдозер курагини осииш билан овора. МТС га келганидан бери уйига боргани йўқ. Қайси бир узоқ қариндошлариникида ётиб юради. Эс-хуши иштини тезроқ битириш-у, қишлоғига қайтишда. Аммо устахонада керакли асбоб-ускуналарнинг ҳаммаси ҳам топилавермайди. Баъзан бир дона болт, ёки гайка учун устахонани гир айланиб чиқади. Гоҳида арзимаган сабаблар билан куни зое кетади. Бироқ устахонадаги ишчилар унга ҳар тарафлама хайрхоҳлик билдиришар ва қўлларидан келган ёрдамларини аямас эдилар.

Бир куни энди иш бошлаган эди, электр қўққисдан ўчиб қолди. Қачон ёнишини билиш учун устахона бошлигини излаб, қўрғон тўғрисидаги катта бостирмага борди. У ерда ҳайдов тракторлари ремонт қилинаётганди. Бостирманинг бир чеккасида темирчилик дастгоҳи ишлаб турар, озгин кекса киши бир қўли билан дамни босар, иккинчи қўлида қисқич билан чўғдай қизиган темирни вариллаб турган оловдан олиб сандонга кўярди. Яна бир чўтир кекса киши боқон билан темирни тера бошларди. Боқон ураётган кексанинг юзидан оқётган тер гоҳо қизғиш темирга сачраб тушиши билан «жизз» этиб ҳовур кўтарилар, ҳовур босилгунча темирчи кулранг пешгири билан юзини артарди. Темирчилардан ўн кадамча нарида, ХТЗ трактори ёнида икки киши шовқин сабаблими ё бошқа сабаб, ҳар қалай, қаттиқ-қаттиқ гаплашишарди. Уларга етай деб қолганда Шербўта таққа тўхтади. Унга орқаси билан турган киши устахона бошлиғи экан. Сийдам кепкаси остидан оппоқ сочи икки

зилик чиқиб турарди. Уни таниди. Бошлиқ қаршисида турган киши ўрта ёшларда, қотмагина, юзи қоп-қора доғ, эғнидаги тим қора эски комбинзон тупроққа беланган. Чамаси, тракторнинг остида ётволиб ишлаган.

— Ёрдам беринг-да! Қайси бирини қилай! — дея ўшқирди у устахона бошлиғига.

— Ҳадеб бўғилаверма! Упкангни бос. Бошқалар қўл қовуштириб ўтиришгани йўқ, кўриб турибсан-ку?

— Бир ўзим ҳам тракторчи, ҳам ёрдамчи, ҳам слесар, ҳам механик! Қандай эплаймай?! Унинг устига оёғим тортишиб оғрияпти, — деди зарда билан у.

— Оғриси, дори ич! Лекин ремонт график бўйича тамомланиши керак.

— Ёрдам сўрасам, дори ич дейди-я, — қўлини силтаб, юзини тескари бурди тракторчи.

— Ўзинг ўйла, Исмат! Сенга ёрдамни мен қаердан оламан?! Ҳеч иложинг бўлмаса, мана, ўзим ёрдамлашай сенга!

— Иложим бўлса, сизга юзимни сарғайтириб ўтирмасдим.

— Қани юр! Гапни кўпайтирма.

Исмат орқасига қайрилди, бостирманинг охирида турган гилдиракли трактор томон оқсоқланиб аста юрди. Устахона бошлиғи алланималар деб ўзига-ўзи тўнғиллаб, унинг олдига тушди.

Улар якка тут ёнида турган трактор олдига боришди. Трактор атрофида йигирма чоғли хотин-қиз уймалашарди. Қора комбинзон кийган киши тракторнинг гоҳ у ерини, гоҳ бу ерини кўрсатиб, уларга тушунтирарди. «Қизларга трактор ҳайдашни ўргатапти шекилли», деб ўйлади Шербўта ва кўнглида: «Бу бечораларга ҳам жавр қилди лаънати уруш. Эртадан қора кечгача далада кетмон чопишади. Уйда рўзгор, бола-чақа ташвиши. Энди трактор ҳайдашмоқчи! — деб хўрсинди.

Қуёш тиккага келиб, ҳаракатдан тўхтаб қолгандай. Тунука томли бостирма мисдай қизиган. Юзлари қорамойга беланган Шербўта пайванд қилиш билан машғул. Маржон-маржон оқаётган тер юзидаги қорамойни чизиб, қуёш нурида ялтирайди.

Тушликка занг чалинди. Шербўта пайвандловчи аппарат шовқинида зангни эшитмади.

— Шербўта ака! Чойга! — дея ёшгина ишчи келиб уни туртди. Шербўта ишни тўхтатиб, у билан ташқарига қараб юрди.

МТС чойхонаси лиқ тўла одам. Ишчилар карточкага олган қора нонларини кесиб ўртага қўйишган. Чойхонага кираверишда, чап томонда алмисоқдан қолган самовар вақирлаб қайнаб ётибди.

Ногоҳ чойхонадаги радио карнайидан таниш товуш янграб, диққатни ўзига тортди. «Совинформбюро ахбороти: биринчи ва иккинчи Белоруссия фронтлари Бобруйск ва Могилев шаҳарларини озод қилдишар, ҳужумни давом эттириб олға босиб бормоқдалар...»

«Могилев» сўзи қулоққа чалинган ҳамон Шербўта Андреевни эслаб хаёлга кетди...

Лекин ҳеч қанча ўтмай, қўққисдан «урра-урра!» деган қичқирӣқ ва қаттиқ қарсақдан хаёли бўлинди. Ҳаманинг назари устунга суяниб олиб, қарсақ чалаётган ранги заҳил ишчиға қаратилган эди.

— Қизил армия сенға бир шаҳар инъом қилгандай бўлди-а, Нурмамат? — деди бир қўлсиз йигит, унга гап ташлаб.

— И-я, бўл-ма-самчи! Ша-ҳар инъом қил-ган-дай дейсан-а! Қил-ган-дай э-мас, ша-ҳар инъом қил-ди, де-я-вер, — деди у қўлини арра қилиб. — Би-ла-сан-ми, мен ик-ки йил Мо-ги-ловда ҳар-бий хиз-мат ўт-таган-ман. У мен-ға ўз юртим-дай бў-либ қол-ган...

— Уёғиниям айтавер, — дея тегажоқлик қилиб Нурмаматнинг сўзини бўлди қўлсиз йигит.

— Хў, қор-ёғди! Сен сир-йўзни гапни у-нақа бачкана-лаш-тир-ма! Биласанми, қирқ бир-ринчи йил июлда Мо-гулев у-чун бўлган жанг-ларда канту-зия бўлиб ю-рагим-ми бир парча-сини ташлаб келганман. Мана бу кўкра-гимдаги ор-ден-ниям фронт қўмондони Ер-ро-менкодан Могил-ловда олган-ма-ман. Ҳе се-ени қар-рай!..

Нурмаматнинг кўкрагида «Қизил юлдуз» ордени бор эди. Унинг жаҳл ва ранж аралаш гади билан бирдан чойхона жим бўлди.

Шербўта Нурмаматға меҳр билан тикилди. Уни таниди. Ёшлигида Оқтошда кўрганди. «Бечора, Могилевда ярадор бўлган экан-да», деб қўйди фикран ва тутқич бермас хаёли Могилев вайроналари ичида Андреевнинг оиласини ахтара кетди. «Улар бормикан? Агар омон қолишган бўлса, ўғилчаси катта бўлиб қолгандир? Она-бола Николайнинг тақдирини билишармикан?.. Балким, бедарак кетган кишилар рўйхатини текшириб юришгандир?! Эҳ, бечоралар!..»

Чойхонада суҳбат қизиб турган пайтда «тушлик та-
мом!» деган занг чалинди. Ҳамма гур-р этиб кўзгалди.

«КАЛАМУШЗОР»

Асад кирди. Кундузлари «Каламушзор» адирлари ловиллаб қишлоққа қайноқ ҳарорат пуркайди.

Шербўта «қўлбола» бульдозерга миниб, ер текислаш-
га тушди. Тоға фотиҳани қуюқ қилиб, кўз-қулоқ бўлиб
туришга ваъда берди. Мелиқўзи билан Мўминбобонинг
Қобил исмли невараси Шербўтага ёрдам беришга бел
боғлашди.

Тракторнинг гуриллаган қудратли овози мудроқ «Ка-
ламушзор»га жон киритди. Трактор атрофида уймалаш-
ган ёш болаларнинг ҳисоби йўқ. Мелиқўзи билан Қобил
бири қўйиб-бири танкчи акалари ёнида трактор миниша-
ди. Севинчлари ичларига сиғмайди. Лекин бу қувонч
узоққа чўзилмади. Трактор уч кун мўътадил ишлади.
Оламжаҳон тупроқ тепаликлардан сурилиб, чуқурлик-
ларни тўлдирди. Тўртинчи кунга бориб, трактор радиа-
торидаги сув қайнаб кетаверди. Шербўта: «Оббо хумпа-
рей. Энди шу ҳунаринг бормиди!» деб диққат бўлди.
Мелиқўзи билан Қобил навбатма-навбат сув ташиб ет-
казиб беролмай қолибди. Қобил ҳеч кимга ҳеч нарса де-
май бир зумда, шамол учиргандай «зим-зиё» бўлди.
Бошқа қорасини кўрсатмади. Мелиқўзи эса, Шербўтадан
бир қадам ҳам нари жилмади. Юрса юрди, ўтирса ўтир-
ди, уни ёлғиз ташлаб кетмади. Шу орада трактор таққа
тўхтаб қолди.

Энди тракторга янги радиатор топиш керак эди.
Шербўта Мелиқўзини трактор қошида қолдириб, қўлига
гугурт чўпини олдию, қулоғини кавлаганча, радиатор из-
лаб қишлоққа тушиб кетди.

Қишлоқда кирмаган жойи, сўрамаган тракторчию;
шофёри қолмади. Кимдан сўраса, улардан: «Ҳе, янги
радиатор шу кунда отликқа йўғ-у, сизга йўл бўлсин»
деган жавобни эшитди... Шундан кейин эски радиатор-
ни трактордан чиқариб, эшакка ортиди-да, МТС га жўна-
ди. Устахонада уни тозалаб, сода билан яхшилаб ювди.
Тешилган жойларини ямади. Борди-келдиси билан беш
кун деганда «қўлбола» бульдозер яна ер текислашга
тушди...

Кузнинг биринчи ойи ярим бўлганди. Бир гектардан

зиёдроқ ер текисланиб, ҳайдашга тайёрланган пайтда Шербўтанинг протезли оёғига чанг ўтириб, болдири шишиб кетди. Врач-жарроҳ уни касалхонага ётқизди.

Шербўта касалхонада йигирма кун ётиб шиғоланиб чиқди. У аста-секин асли ҳолига келиб, «Доим назоратда бўлиш» шарти билан иш жойига қайтди.

Иши анча юришиб бораётган кунларнинг бирида тўсатдан Нурмамат билан Содиқ пайдо бўлиб қолишди. Улар «Каламушзор»да янги боғ барпо бўлишини эшитиб, Шербўтага ёрдамга келишган эди.

ШОДИНИНГ ЖАСОРАТИ

Қирқ тўртинчи йил кузи оёқлаб қолган. Колхоз саройидаги бостирма олди маккажўхори сўтаси билан тўла, ўн-ўн беш кекса гангур-гунгир гаплашиб маккажўхори арчишади. Колхоз уч кун ичида эшелонга беш тонна маккажўхори ортиши керак...

Кеч пешин маҳали Шоди билан Карим ўнтача бола билан бирга чолларга кўмаклашишди. Чоллар иккита-иккита бўлиб олишганди. Шоди икки кексанинг орасида ўтирибди. Унг тарафдаги чол озғин, чўққисоқол, кўзлари қаърига тортиб кетган, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, юзи сертириш, гапдон-ҳазилкаш. Чап томондагиси япалоқ юзли, соқоли бўлиқ, оқ-сарикдан келган, олд тишлари йўқ, камгап, вазмин, хуштабиатли. Кексаларнинг қоқ суяк бўлиб кетган чайир қўллари сўта арчар, оғзилари гапдан бўшамасди.

Ногоҳ саройдаги симёғочда ўрнатилган радио карнайи вакиллади. Ҳамма жим бўлди. «... Қўшинларимиз бутун фронт бўйлаб шиддатли ҳужумни давом эттиришди... Биринчи Белоруссия фронти қўшинлари маршал Жуков қўмондонлиги остида Польша пойтахти Варшава яқинида катта бир гуруҳ душман қисмларини тор-мор қилди ва кўплаб ўқдори, яроғ-аслаҳаларни қўлга туширди, асирлар олди...» деган ахборот берди у.

Ахборот тутагач, чолларнинг қиёфаси буткул ўзгариб кетди. Улар бирдан маъюс бўлиб қолишди. Энди чўққи соқолли кекса бошини эгиб, сассиз, ўйчан ўтириб сўта арчар, бўлиқ соқолли эса, ундан бир нимани сўрамоқчи бўлиб чоғланарди.

— Бу Польша дегани ўша ўғлингиз шаҳид бўлган ер бўлса керак-да, а, Мирсодиқ?

Ғамгин ұтирган Мирсодиқ ота бошини селкиб тасдиқлади.

— Сурмаббининг эриям ўша ерда шаҳид бўлунди, шекилли, а?

— Ҳа, — деди Мирсодиқ ота, чуқур хўрсиниб.

Бўлиқ соқолли кекса Мирсодиқ отанинг хаёлини бошқа нарсаларга чалғиб, дардини енгиллатмоқчи бўлди шекилли, уни яна саволга тутди:

— Жумакашоннинг кеча бандалик қилган ўғлиям ўша томондан ярадор бўйкелди, дейишдими?

Мирсодиқ ота узун тин олди, бошини кўтарди.

— Йўқ, у Палтав деган ердан...

— Ҳа-а, у ер бошқа денг?

— Бошқа.

Орага жимлик чўкди. Шоди сесканиб кетди. У кеча мактабдан қайтаётганда кўча тўла одам қандайдир ўлиқни қабристонга олиб кетишаётганди. Орқада бораётган икки киши «бечора Жумакашонга жабр бўлди-да, бу билан иккинчи ўғли нобуд бўлиши» дейишаётганди. Шоди шуни кўнглидан ўтказдию, яна чолларга боқиб, гапларига қулоқ осди. Мирсодиқ ота нос чекиб туфлагач:

— Эҳ, бўйинг узилгур Герман, ажалинг етмади, биз қутулмадик! — деди жаҳл билан, қўлини селкитиб. — Бир ёқда қон тўкиляпти, бир ёқда йўқчилик тинкани қуритяпти...

Бўлиқ соқолли кекса унга тасалли берди:

— Радиолнинг айтишига қараганда, яқин орада у дажжолни ер ютади, мана кўрасан.

— Қошқийди. Қиргин тўхтаб, қорнимиз ош-нонга тўяди, ош ейишниям эсимиздан чиқараёздик...

Шу гапнинг устига сарой дарвозасидан маккажўхори сўтаси ортилган аравада Жўравой ота кириб келди. Чоллар сўталарни тушириб олишди. Қун ботди. Шоди билан Карим болаларга қўшилиб уйларига жўнашди. Етиб келганларида, Шодининг дарвозаси олдида катта ЗИС машина турарди. Чипта қопларда ичи тўла юк. Кексароқ бир киши машинадаги юкни туширяпти. Яна бир киши пешма-пеш ичкарига ташияпти. Шодининг дадаси — Шамсипакар машинанинг нариги томонида туриб, ишбошилик қиляпти. У гап орасида машина устидаги кишига: «Сал чалароқ чиқаришти-да», деган эди, у: «Обжувоз эски экан-да», деди. Шоди гап мазмунидан ва ерга тўкилган довлардан машинадаги юк гурунч эканлигини аңлади. Қулоғи остида маккажўхори арчаётган чолларнинг

«Бир ёқда қон тўкиляпти, бир ёқда йўқчилик тинкани қуритяпти, ош ейишнинг эсимиздан чиқараёздик...» деган гаплари янграб кетгандай бўлди-да, ҳамма нарса кўзига бегона, жирканч бўлиб кўриниб кетди. У шу топда қайққадир қочиб кетгиси келди-ю, лекин юришга мадори етмай саррайиб туриб қолди. Карим Шодининг аҳвол-руҳиясини кўриб ўнғайсизланди. Нима дейишини билмай, «Шоди, бўғити, мен кетдим» деди-да, уйига кетди. Шоди унинг гагини эшитмадиям, кетганини пайқамадиям. Каримнинг овозини эшитган Шамсипакар машинани айланиб ўтиб, Шодининг ёнига келди.

— Ҳа, нимага суробинг тортилиб қолди?!

Шоди миқ этмай тураверди.

— Ҳой, сенга айтяпман! — деди Шамсипакар, қўли билан Шодини туртиб, Шоди титради. Иккинчи марта «сендан сўраяпман!» деб турганида, Шоди ёш тўла кўзларини отасига тикдию, кетига қайрилиб, гузар томон чолиб кетди. Шамсипакар: «Ҳой, баттол. Қайққа кетяпсан?!» деб ўшқирганча қолаверди.

* * *

Кузнинг сўнги кунларининг бирида Шоди Каримни уйдан топмаган, қидириб гузарга келди. Шу куни дам олиш бўлиб, мактабга боришмаганди. Ҳаво анча совуб қолганди. Қуёш тоғлар ёқалаб сузиб бораётган қора булутлар ортидан ўқтин-ўқтин жилмайиб қўярди. Гузар бўм-бўш. Кўчадан фақат бир эшак аравани тортиб ўтиб борарди. Аравада бир қоп сомон, қопни ҳарбийча фуражкани қулоғигача бостириб кийган йиртиқ чопонли бола миниб олган. Елкаси чиққан буқри чол эшакни етаклаб келарди. Шоди аравадаги болага хаёли қочиб турган эди, бэхосдан бир ГАЗик гуриллаб келиб, тўхтади. Машинадан фуфайка кийиб олган Бегматшоев тушди. Бошида кулранг қулоқчин, сёғида этик, қўлида қандайдир газета бор эди. У атрофга қараб, Шодидан бошқа ҳеч кимсани кўрмади. Шоди сергакланди. У Бегматшоевни таниди. Уни ёзда ҳам худди шу ерда кўрган эди. Бирдан юраги ҳаққирди. «Тўғри олдига бориб, шартта айтайми?» — деган фикр ўтди дилидан. Бир кўнгли: «Қўй, борма, даданг эшитса, омон қўймайди» деса, бир кўнгли «Вой қўрқоғей, «Бегматшоевни кўрсайдим, унга нима дейишимни ўзим билардим» деб юрганларинг қанийди? Эн-

ди тайсаллаяпсанми? Тезда олдига бор! Бунақа кулай пайт-ни ҳечам тополмайсан!» дерди. Шоди кўнглининг амрига бўйсунди. Бегматшоев энди колхоз идораси томон қадам босган эди, Шоди етиб келди. Юраги дук-дук урарди.

— Бегматшоев тоға! Сизга гапим бор, айтсам майли-ми?

Бегматшоев тўхтаб, Шодига таажжубланиб қаради:

— Хўш, нима гап экан. Қани, эшитайлик, — деди кулиб.

— Бир ўзингизга айтаман, холос, — деди Шоди ерга қараб.

— Ҳуда соз, қани юргин-чи.

Идорага киришди. Идорада ҳеч ким йўқ. Раиснинг хонаси берк эди. Олдинги хонада тик турган ҳолда гаплашиб қолишди.

— Хўш, қани қанақа гапинг бор? Ҳа, дарвоқе, отинг нима, кимнинг боласи бўласан?

— Отим Шоди, Шамсиевнинг укасиман.

— Хўш-хўш, қани? — Бегматшоев ажабланди.

Шоди қисиниб-қимтинди. Бегматшоевга қаради, қуйи боқди, яна бошини кўтарди.

— Бизникилар ҳаммадақа яшамайди. Ҳамма арпа нон ейди, ёвгон шўрва ичади. Бизникида ҳар куни ош. Иннайкайин омборимиз тўла гуруч, иннайкайин кўшгина ун, буғдой. Ахир, бошқаларда бунақа йўқ-ку...

Шоди шу ерга келганда «гапим маъкул бўлдимикан» дегандай Бегматшоевга тикилди. У жиддий тус олиб унга далда берди.

— Тўғри фарас қиласан, ўғлим. Ҳамма арпа, зоғора нон еб ёвгон шўрва ичиб фронтга ёрдамлашяпти. Тўғри айтасан.

Шодининг ҳаяжони ҳийла босилди. Ўзини тутиб давом этди:

— Иннакейин, райондан Муродов деган катакон бизникида жа кўп меҳмон бўлади. Акамга қалин ошна. Уша ошнасига ҳалиги Парда тоғани қасддан қаматиб юборди. Ҳа, иннакейин, фронтовой Шербўта акамниям қамаш керак деган.

— Тўхта, тўхта, Парда тоға дедингми?

— Ҳа-да. Хў анави Яккатут маҳаллалик.

— Ҳа, яна Шербўта камниям қамаш керак дедингми?

— Ҳа-да, фронтовой танкчи бор-ку!

— Бу гапни аканг кимга айтган?

— Уша Муродов деган ошнасига-да.

Бегматшоев ўйлади: «Ха-а, бундан чиқди ўша терговчига олишлари бежиз эмас экан-да... Агар Сурмахон жон куйдирмаса у бепора Сибирга сургуи бўларкан-да...» дедию, Шодиға бекди.

— Хўш, хўш яна нима бўлди?

— Иннакейин, акамми ҳамма гапи ёлгон. Хў, сел келди-ку, ўшанда акам кўтармани қасдан сувга бостирган.

— Тўхта, ўғлим, Кўтармани дедингми?

— Ха-да. Сув босиб ўйлар йиқилди-ку, Иннакейин одам ўлди. Ха-ха, татин Басоатхон опамми аясиниям ўшанда сув босиб касал бўлди-да, кейин ўлиб қолди. Олдинги келинойим Парда тоға ҳақида акам билан уришиб, дори ичиб улган. Иннакейин, гуруч уйимизга машиналарда келади.

— Озгина сабр қил, ўғлим. Келин ойингни оти нимайди?

— Адолатхон.

— Хўш, энди. Гуруч машиналарда келади дедингми?

— Шундоқ Каттакон машиналарда.

— Шунақа гаплар дегин. У машиналар қаердан келинини биласанми?

— Унисини билмайман. Колхозларда экдиришини эшитганман.

— Хўш, яна қанақа гапларинг бор, ўғлим?

— Ана шуларни айтмоқчийдим. Иннакейин, акам жа ёлгончи-да. Шу ёлгончилиги менга ҳечам ёқмайди.

— Ёлгон гап ўзи ёмон-да, ўғлим, жуда тўғри айтасан. Ха, дарвоқе, ўзинг пионермисан?

— Бўлмасамчи. Яқинда комсомолга...

Шу дамда диққинафас бўлган Тоға билан Сурма опа эшикдан кириб келишди. Гаплар бўлинди.

— Бўпти, йигитча, бу гапларни бошқа ҳеч кимга айтма ҳозирча, хўшми? Айтганларингни қулоғимга қуйиб олдим. Ҳамма иш сен айтганча бўлади. Яхши пионер экансан. Уқишниям яхши ўқи, — деб Бегматшоев Шоди билан қўл бериб хайрлашди. Шоди шахдам юриб эшикка отилди.

Бегматшоев колхоз раҳбарлари билан кўришаркан:

— Ажойиб бола экан. Ҳеч кимнинг хаёлида йўқ гапларни айтиб бошимни қотириб қўйди... — деди хаёлчан қибфада.

У номлар ёзилган ва яна аллақандай белгилар чизил-

тан оқ қозғони түрт буклаб қиссасига солди-да, сўнг қол-
хоз раҳбарларига мурожаат қилди:

— Хўш, аҳволлар қалай? План бўладими?

Сурма она Тоға билан имо-ишорада келишиб жавоб
қилди:

— Конституция кунига бажармоқчимиз, ўртоқ Бег-
матшоев.

— Маъқул. Шудгор нима бўляпти?

— Бир бошдан шудгор ҳам бўляпти.

— Бўлмасам, қани кетдик. Далаларни бир кўрайлик,
бошқа гапларни машинада гаплашаверамиз.

«ШЕРБУТА ДУНЕ ТУРГУНЧА ТУРСИН»

«Каламушзор» гавжум. Далада ҳамалнинг илиқ на-
фаси кезади. Қишлоқнинг қирққа яқин қариялари кўчат
экиш билан машғул. «Каламушзор» этагидаги тошариқ
бўйида катта дошқозон осилган. Жўравой ота тўнининг
иккала барини белбоғига қистириб олиб, қўлида чўмич,
дошқозонни кавлайди, дам ўчоқдаги ўтни титкилаб
оловни жўнаштиради. Қозон тўла арпа бўтқа «билқ-билқ»
қайнайди.

Офтоб олисдаги оқ чойшаб ёпинган чўққилар елкаси-
да галати бир хаёлий манзара кашф этиб, кўчат экаёт-
ганлар томон илиқ нуруни тўқади. Тошариқ бўйлаб ўс-
ган кўм-кўк гиёҳлар майин тебранишади.

«Каламушзор»да уч ярим гектар ер текисланиб,
жўяклари олиниб, кўчат экишга тайёр қилиб қўйилган.
Кўчат саралашда қишлоқнинг энг кекса оқсоқоли Нав-
рўз ота қарияларга бош бўлди. Асосан олма кўчатлари.
Бироз беҳи, ўрик ва шафтоли ниҳоллари тайёрланди.

Кўчат экиш бамисоли бир тўй тусини олди. Уруш
бошланганидан буён одам руҳида бунақа кўтаривкилик
бўлмаганди. Негаки уруш одамларнинг бошига оғир ғам-
гусса ёғдириб, белини букиб, руҳини тушириб юборган-
ди. Бугунги воқеа уларни ишонч, умид ва янги фаровон
хаётга даъват этаётгандай эди.

Кун пешин маҳал кўчатлар экиб бўлинди. Ҳамма
ўчоқ яқинидаги майсазорда давра қурди. Ҳар беш-олти
киши учун бир белбоғ дастурхон. Дастурхонда арпа ва
зоғора нонлар ушатиб қўйилган. Жўравой ота икки ёш
ўсмир ёрдамида бўтқани косаларга қуйиб узатиб туриб-
ди...

Наврӯз ота, қувончи ичига ситмай, бутун гавдаси билан Тоғага ўтрилди.

— Аммо-лекин, қантдек иш бўлди-да, — Ота янги ўтқазилган ниқолларга ишора қилди. — Шербўта ўғлим умридан барака тоёсин, нақ отасига тўртибди. Саидполвон ҳам умрида эл учун кўп савобли ишлар қилган.

— Нямасини айтасиз, барака тошгур Шербўта ҳеч кимнинг ақлига қелмаган иш қилди, отасига раҳмат. Вақти келиб давлатимиз сойдан сув чиқаришга «ҳа» деворса, ажаб эмас шу сабаб билан бу томонлар ҳам бог бўшкетса, — деди. Тоға кўли билан «каламушвор» тепасидаги адирлар ва «Қўшқўнар» тўққисиз эстагидаги бағри кенг сайҳонга ишора қилиб.

Тоғанинг «ҳа» деворса... дейишида жон бор эди. Уруш бошланмасдан икки-уч ой бурун республика сув хўжалик халқ комиссариатидан Оқтошга бир гуруҳ мутахассислар келишган эди. Оқтошни айланиб кўришиб: «Сойдан сув чиқаришнинг икки йўли бор. Бири, насос қуриш, иккинчиси, «Қўшқўнар»нинг бағридан қиялатиб пастга қараб канал қазини. Бунинг қайси бири маъқул бўлади — уйлаб кўриш керак», дейишганди. Уруш бошланиб қолиб, бу гаплар юзага чиқмай кетди. Аммо Тоға у гапларга ҳамон умид бовлаб юрарди. Ҳозир ҳам дилидаги ўша гапни тилга олганди.

Тоғанинг гапи тутагач, Шербўта ўрнидан кўзгадди.

— Бир илтимосим бор, — деди, тоғага юзланиб. Ҳамманинг диққати Шербўтага оғди. У, шаънига айтилган илиқ гаплардан қизаринқираб, енгил ҳаяжонда эди. — Аввало, колхоз правлениесидан ва партия ташкилотидан: «Бог фронтда ҳалок бўлганларнинг бола-чақалари ва уруш инвалидлари учун» деган қарор чиқариб беришларини илтимос қиламан...

Чор тарафдан «тўғри-тўғри» деган товушлар янгради. Наврӯз ота томоқ қирди:

— Дехқонбой! Шербўта ўғлимнинг гапи обдон маъқул гап. Етим-есир, бева-бечораларнинг ғамини ейиш ўта савобли иш.

Тоға билан Сурма опа баббаравар «албатта, бу асосий бурчимиз» дейишди. Сўнг Шербўта давом этди:

— Бу боғни барпо бўлишига асосий сабабчи Кўкжарлик Орзубек Айтбоев деган менинг жанговар дўстим. Бу ҳақда Тоға, сизга батафсил гапириб бергандим — Тоға «Ҳа, шундай», ишора билан бош ирғади. — Мени ўлимдан саклаб қоламан деб, ўзи ҳалок бўлди. Шу довиюрак, фи-

докор дўст хотираси учун боғни «Орзубен Айтбоев боғи» деб аталишини ўтиниб сўрайман.

Наврўз ота қаддини тиклади:

— Шербўта ўғлим, буни яхши ўйлабсан. Халқимизда «яхши дўст дўсти учун ўзини қалқон қилади» деган нақл бор. Дўстинг азбаройи яхшилигидан сен учун жонини фидо қилти. Бунақа дўст учун ҳарқанча қилсанг кам. Таклифинг обдон маъқул таклиф. Аслини олганда оқтошликларнинг кўкжарликлар билан азалдан бордикелдиси бор. Гапингни кўкжарликлар эшитиб бағоят хурсанд бўлишади. Бордикелдимиз янада қалинлашади. Нима дедиларинг — деди ота, даврадагиларга дангал боқиб.

Даврадан: «Бу маъқул гап», «бу ҳақиқий дўстлик» деган овозлар эшитилди.

* * *

Кун кечга тортиб қолган. Шербўта сув бошида ўзи танҳо ўтирар, ҳавода ёқимли баҳор шабадаси эсарди. Атроф жим-жит. Шербўтанинг кайфи чоғ, дили равшан, руҳан тетик. Фронтдан келганидан буён биринчи бор шунақа яйраб-ёзилиб эркин нафас олиши. У ҳозир барча ғам-ғусани унутиб бутунги воқеа напъясини сурадди. У ўзига-ўзи ғурур билан «мана, бу ишнинг ҳаммага манзур бўлди... Ҳа, чакки ўйламаган экансан! Тоға билан Опа, бошларида шунча ташвиши бўла туриб, ўзлари бош кўшишди-я! Бундай бўлишини ўзинг ҳам кутмагандинг, Тагин, Наврўз отадай мўтаббар одам кўпчилик ичида «Дунёда тургунча турсин!» деб дуо қилди...»

Шербўтанинг кўнгли шу тонда Басоатни кўмсади, у билан гаплашгиси келди. Қандайдир бир сирли товуш эшитилгандек, ҳушёр тортди. Назарида Басоат «ҳорманг, Шер» дея жилгадан чиқиб келаётгандай эди. Шербўта атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ. Унинг кўнгли чўкиб, ариқдаги сувга боқди. Зилол сувнинг шўх жилдираши унга ўша унутилмас висол сўқмоғидаги сув оқимини эслатди. Кўкдаги қуёш аста-секин ботиб борарди Сўнаётган офтоб шуъласи сув узра ярқ этиб, бир муддатгина титраб турди. Шу тоғ осмондаги бир парча булут аланга мисол лов этди-ю, шу заҳоти ўчди. Салдан кейин қош қорайди. Шербўтанинг нигоҳи ҳамон сувга қадалганди. Ногоҳ сурма рангли сувдан: «Э, дўстим, бу ка софат уруш битсин, кейин бизникига бориб роса олма

хўрлик қиламиз» деган товуш қулоғига чалиниб, сесканиб кетди.

ШЕРБЎТА ҲУЖУМДА

Янги боғ вужудга келгандан кейин Шербўта бульдозерга миниб, боғ этагидаги чала қолган паст-баландликларни текислаб, пайнов йўлларини очишга киришди. Аммо энди аввалгидек қизиқиб ишламас, қилаётган ишдан кўнгли тўлмасди. Унга нимадир етишмаётгандек, «Каламушзор» энди унга торлик қилаётгандек, кўринар, бошқа бир кенгликка, катта миқёсдаги ишга етилгиси келар, агар шу ерда узоқ туриб қолса, ёна бошлаган иқбол чироғи сўниб қоладигандек туюлар эди.

У ўйланиб, нима қиларини билмай юрган кунларнинг бирида Марказий Фаргона чўлларини ўзлаштириш ҳақида ҳукумат қарори юртга овоза бўлди. Бу хабар Шербўтага янги истиқбол сари илҳомлантирди. «Эҳ, қани эди, мени ўша ерга юборишсаю, мен техника билан фронтчасига чўлга ҳужум қилсам» — деди орзуланиб.

Орадан бир неча кун ўтди. Шербўта қатъий қарорга келиб, Шом чўккан кезде колхоз раиси идорасига кириб келди.

Раис столи тепасида шип тўсинга осиб қўйилган ўнинчи олма чироқ кенг хонани хирагина ёритиб турарди. Оқ яқтакли тоға ўз ўриндиғида бошланг, охори кетган чўст дўпписи столда, Сурма она эса деворга суяб қўйилган қорамтир девонда чап қўлини жағига тираб ўтирарди. Опанинг кўриниши ҳорғин эди. Эғинидаги кўкиш чит кўйлак ва оёғидаги бризент этикнинг ангри унинг дала кезганидан далолат берарди.

Афтидан тоға билан Сурма она аллақандай жумбоқ устида бош қотиришмоқда эдилар.

Одатдаги салом-алиқдан сўнг Шербўта ўз мақсадини баён қилди... Унинг таклифи тоғанинг ташвишманд қиёфасини ярқ этиб ёриштирди. Тоға жонланди.

— Бормисан, ўғлим. Бир неча кундан бери чўлбоп бригадир тополмай бошимиз гаранг бўлаётганди, — деди у, Шербўтага илиқ боқиб.

Тоға хурсанд бўлганидан столдаги дўпписини олиб бошига кийди, ўнг қўли билан бўлиқ соқолини силаб қўйди. Гўё унинг елкасидаги оғир юкни Шербўта даст кўтариб ерга олиб қўйгандай туюлди.

Тоға очик чехрада Сурма онага юзланлиб: «Қалай, маъкулми?» деган ишора билан қош учирди. Сурма она ўйланқираб деди:

— Шербўта қийналиб қолмасмикан? Сал ногиронлиги бор, чўл шароити оғир...

— Э-е, она — Шербўта онанинг сўзини шарта бўлди. — Таъвиин қилманг, унақа чўлларнинг кўпини кўрганмиз.

Гапга тоға аралашди:

— Сурмахон! Бир вақтлар мөн ҳам шунақа фикрда эдим. Шербўта нимага қодир эканини «Қаламушзор»да кўрсатди-ку!

— Ха, хотиржам бўлинг, она. — Шербўта тоғанинг гапини қувватлади.

Сурма она оналарга хос меҳрибонлик билан Шербўтага жилмайди. Шербўта давом этди:

— Менга икки-уч киши ёрдамчи керак. Мумкин қадар трактор ҳайдаш қўлларидан келадиган йигитлар бўлса яхши бўларди.

Тоға салмоқлади:

— Кўзимнинг тагига онқўйган учта сўққабош йигит бор. Жа чўлбон, лекин сал гўрроқ, тарбия қилса одам бўладиган. — Тоға Сурма онага қараб «хў, ҳалигилар-да» деб эслатиб ўтди-да, сўнг Шербўтага тушунтирди. — Кенжавой билан Болтавой. Буларнинг биттасининг қўли, иккинчисининг яна қайси бир ери тўдри келмай ўтган йили ҳарбийга олишмади. Шундан кейин икковиям тракторчиликка ўқишди. Болтавойнинг яна битта Тешавой деган жияни бор...

Тоға охириги жумлани айтганда Шербўта бирдан кулиб юборди. Тоға унинг нима учун кулганини пайқаб изох берди:

— Ха, Шербўта ўғлим, сен қулма. Буларнинг келиб чиқиши темирчилар авлодидан. Болтавойнинг бобосини Пўлат ота дейишарди. Отасининг исми эса Темир тажани эди. Тоға меҳнаткаш одамлар бўлишган...

* * *

Саратон. Ҳувиллаб ётган бепоён чўл. Кун қизиган чоғ. Ногоҳон иккита машина чўл сўқмоғини чағгитиб келиб супа тахлит дўнглик қаршисида бирин-кетин тўхтади. Элдан бурун Тоға машинадан тушиб олди. Тушибоқ машинадагиларга мурожаат қилди:

— Мана, азаматлар, етиб келдик. Қани тушинглар!

Шербўта шериклари билан ҳой-ҳойлашиб дастга тушди. Чор апрофга назар солди. Тўрт томон кўз илгамас сахро, ютаман дейди. Ёр тижҳсна, худди қор қоплагандай ош-поқ. У ёқ-бу ёқда тўп-тўп бўлиб ўсиб чиққан оқ-бош ўсимликлар иссиққа бардош беролмай қовжираб ётибди... Бошини бир тебратиб қўйди-да, олис-олисларга тикилди. Кўзига сахро эстагида жимирлаб мовий кўл кўринди. Назарида кўм-кўк сув юзида опшоқ тўлқинлар сузишар ва улар қақшаб ётган чўлга соф ҳаво; ҳузурбахш салқин келтираётгандай туюлди. Шербўта ўзидан-ўзи завланиб, камарини қаттиқ тортиб боради.

Тоға ГАЗ кузовидан тушган колхозчиларга гапини тайинлаб бўлиб, ЗИС томон келди. Қаддини ростлаб дадил турган Шербўтага синовчан тикилди:

— Қалай чўл чўчитмаяптими?

Шербўта мийиғида кулди.

— Ишқилиб, бизга берган ёрдамчиларингизнинг бели бақувватми ўзи?

Тоға тетикланди.

— Бақувват-бақувват. Ўтга десанг ўтга, сувга десанг сувга ташлайдиган йигитлар. Фақат уларга «ундоқ қил-бундоқ қил» десанг бас.

— Унда жанг қилса бўлади.

Иккисининг ҳам юзида самимийлик ва ишонч аломатлари қалқиб турарди.

Тоға Шербўта билан бирга гурунглашганча аста юриб, одамларнинг ёнига келди.

— Ҳамма юкни туширдиларингми, — деб сўради Тоға, машина яқинида турган чўққисоқол чолга қараб.

— Туширдик-туширдик, — шахдам жавоб қилди чол.

Чўққисоқол киши Жўравой ота эди. У колхоз идорасида: «Шербўтанинг «Каламушзор»даги иши менга жудаям маъқул бўлди. У билан чўлга бирга кетаман. Агар кетмон билан ёрдам беролмасам, маслаҳат бераман» деб туриб олди. Охири у Шербўтанинг бригадасида чой дамлаш, овқат пишириш, сув ташинч каби юмушларни бажариш учун тайинланди.

Тоға Жўравой ота билан гапни битиргач, колхозчилар орасида турган қотмагина, қора-чўтир кексани қўли билан имлаб ёнига чақирди:

— Уста шийоннинг тўрови томониниям синчли қилиб худди мана шу супага қурасиз. Аммо-лекин шуниям айтиб қўяй, кети кун ботарга, олди кун чиқарга қараган бўлсин.

— Олди кун ётарга қараса салқинроқ бўлармидийкин?

— Уста, сиз бу ерларнинг феълени билмайсиз. Шамол ҳар доим кун ботардан юради. Бу ерларнинг шамол кўп ёмон. Хў анави қумларни шамол учуриб келган — дея Тоға қўли билан жимир-жимир қилиб ётган сарғиш қум тепаликларга ишора қилди. — Уша тўнғак кўчирадиган Бешариқ шамоллари бу ерларга келиб тағинам қутуради.

Тоға «... Бу ерларга келиб тағинам қутуради» деган иборани ўринсиз айтиб юборганини сезиб, ўнғайсизланди-да, Шербўтага қараб қошларини чимириб жилмайди:

— Лоп қилиб, тагин кўрқитиб юбормадимми?

— Тоға, шамоллар у ёқда турсин, бўронларниям кўриб келганмиз, — деди Шербўта кулимсираб.

Орада жонланиш пайдо бўлди. Жўравой ота пешонасидаги терни панжаси билан сидирар экан, Шербўтага илиқ боқиб, «қандингни ур, йигит» дегандай, завқланиб бош ирғади. Отадан икки одим чапда турган қотмагина, юзи чўзиқ, дўпписини чамбарак қилиб олган Болтавой ёнидаги паст бўйли, лўппи юз Тешавойга: «Кўрдингми?» деган маънода гурур билан кўз қисиб қўйди.

Жўравой ота ўтин тайёрлаб, чой қайнатгани кетди. Уста ўз одамлари билан шийпонга жой тайёрлаш ҳаракатига тушди. Шербўтанинг ёрдамчилари шофёрлар билан бирга машиналардан трактор ва плугларни туширишга киришишди.

Тоға билан Шербўта хомаки режа тузиш мақсадида шийпон жойини ва атроф ерларни кўздан кечиришди.

Шийпон қуриладиган дўнглик шарқида саёз ариқ изи бўлиб, ундан қачонлардир сув оққани билиниб турарди. Эндиликда бу эски ариқ изи ўрнида бўлиқ юлгун ўсиб ётибди.

Тоға Шербўта билан шийпон жойдан анча узоқлашиб ерлар сифатига эътибор беришди. Ошпоқ оқариб турган ерлар шундоққина шўртупроқ. Қадам ташлаган эди, шўртупроқ бамисоли қиш чилласининг қоридай, фирчиллаб, оёқ остилари чўкди. Шербўта ўзига ўзи гапиргандай: «Ҳа, бу шўр тупроқни ер қилиш ҳазилакам иш эмас» деб гудради. Тоға ялт этиб Шербўтага боқди.

— Чўл, ўғлим, ўз номи билан чўл. Бу ерларга инсон қадам изи қилмаган. Албатта кўп машаққат талаб қилади.

— Тога, шунинг учун ҳам жанг қиламиз дедим-ку, жанг машаққатсиз бўларканми?

Тога Шербўтага боқиб, «барака топ» дегандай жилмайди...

Кун ботарга яқин ҳаммалари супага йиғилишди. Дастлаб бир юз йигирма гектарга яқин майдон мўлжалланди. Шу майдонни экин экишга тайёрлаб, баҳорда шולי ва қовун-тарвуз экадиган бўлишди...

Эртасига яна иккита трактор, керакли асбоб-ускуналар ва озиқ-овқат жўнатишга ваъда бериб, Тога икки машина билан ғира-ширада қишлоққа қайтиб кетди.

* * *

Туш маҳали. Шербўта бадани ўтдай қизиб, қичишаётганидан чўчиб уйғонди. Аъзойи-бадани ёнарди. Гугурт чақиб қаради. Баданида ўрмалаб юрган каналарга кўзи тушиб, ўрнидан туриб кетди. Ёнида ётганларнинг қайси бирлари ғинғиш қашинади, қайси бирлари беҳаловат хуррак тортади. Шербўта қашина-қашина супадан тушиб, сал нарига бориб, чўл сукунатига қулоқ солиб турди. Узоқдан бўриларнинг чўзиқ улигани эшитилди. «Бир қўш-тиг зарур экан-да», — деб қўйди фикран. Шу пайт шундоққина ёнгинасидан, юлғунлар ортидан кетма-кет чиябўрининг ёқимсиз «йиғи»си бошланди. Шербўтанинг кўнгли хира тортди. Бир пас ўйлашиб тургач, кундуз кунни чўл этагида элас-элас кўринган қамишзор тарафга кўз ташлади. Ҳеч қанча ҳаял ўтмай ўша томондан бамисоли кимдир кетмонни эговлаётгандек «ғирт-ғирт» қилган овоз эшитилди. «Ёввойи тўнғиз» деб қўйди жораги увишиб. Шу орада чўлнинг осмон билан тутшиб кетган еридан ой бош кўтарди. Лекин у уфқ этагидаги булут пардаси ортидан мўралаб, юзини тўла кўрсатмасди. Бу манзара чўлнинг ваҳимали сукунати яна оғирлаштириб, Шербўтанинг кўнглига ғулгула солди. У узун энтикди: «Қандай бўлар экан? Бепоен сахро, йиртқичлар макони!..» Шербўта фикран шундай деди-да, тубсиз қоронғиликка тикилди. Тикилган сари гўё қоронғилик қаъридан аллақандай садо: «Ҳе-е! Сен эрлар давомида инсон қадами етмаган бу ерларга ўйлаб келдингми? Сен вахший ҳайвонларга ем бўлмоқчимисан?!» — деяётгандай бўларди. Шербўта баданининг қичишини ҳам, чивиллар талашини ҳам, йиртқичларнинг машъум овозларини ҳам унутиб, бир зум каловланиб туриб қолди. Ногоҳ ой бу-

лутлар пардасини ёриб осмонга аста сузиб чиқди-да, уфқ ёришиб кетди. Бу манзара ушга худди ўз ташки билан Солянка чорраҳасидаги фашистлар жойлашган болахожани бошига кийиб, ялангликка отилиб чиққанини эслади-ю, кўнглидан лойқа хаблотлар кўтарилиб, қалбида ушга жангтоҳдагидай жасорат руҳи устивор бўлди. Жисмига иссиқ қон югуриб, кайфияти кўтарилди. Қаддини ростлаб, ўзига-ўзи дашном берди: «Тўхта! Урушда шунча машаққатларга бардон бера олган, фашистларнинг азоб-уқубатларига чидаган, ҳатто ўлимни ҳам енган одам шу чўлни кўриб, иккиланиб қолди-я! У мушкilotлар олдида бу чўл нима деган нарса?!» дея, қатъий фикрда супага қайтиб келди...

Шербўта билан Жўравой ота ҳаммадан илгари туришди. Улардан сал кейин бошқалар бирин-кетин ўринларидан кўзғалишди. Туришди-ю, бир-бирларининг афт-башараларини кўриб, кула бошлашди. Айниқса, Тешавойнинг юзи пуфак бўлиб шилиб кетганди. Ҳамма Тешавойга қараб куларди-ю, лекин ўз аҳволидан беҳабар эди...

Уста шипинқираб қолган кўзларини қўли билан ишқалар экан, жовради:

— Ўзиям, шу кеча ит ётиш-мирза туриш бўлди-да. Наҳотки тонг отгунча кўз юмдирмаса-я, бу хунаса чивинлар.

— Уста дейман, роса қийналибсиз-а? — деди Жўравой ота, қўлидаги човгунни бидон ёнига қўйиб. — Чивин ҳам майли-я, мени кана тун бўйи сўравериб ётларимни қонталаш қилди...

Нонуштадан сўнг Шербўта шериклари билан бугун бульдозерни ва эртага келадиган тракторларни сошлаб, кейинги куни азонда иш бошлашга келишиб олди.

Маслаҳат сўнггида Шербўта шерикларига ўз чамасини айтди:

— Тинчликни берса, мўлжалдаги ерларни кеч кузгача экишга тайёр қиламиз. — деди. Шериклари «маъқул» деб бош ирғашди..

ТАСОДИФ

Шербўталар чўлга келишганига икки ҳафта бўлди. Уста тўрт кун аввал шийпонни битказиб: «Чўлни елкамининг чуқури кўрсин» деб, озиқ-овқат олиб келган маши-

нада шогирдлари билан қишлоққа қайтиб кетди. Шербўталар қанчалик куч-райрат билан ишга киришмасинлар, чўл ҳам уларга шунчалик қаршилик кўрсатаверди. Эски тракторлар қоратош отдай тихирлик қилишар, Кенжавой билан Болтавой эса, гўрлиқдан тракторларнинг гоҳ у ерини, гоҳ бу ерини бузишар, шу боисдан, иш оғир кўчиб, унумсиз ўтарди. Утган ўн икки кун ичида ўн икки гектарга яқин ер текисланиб, икки трактор билан бор-йўғи етти ярим гектар ер ҳайдалди, холос.

Бир кун чашгоҳ пайтда Шербўтанинг кўзи тўхтаб турган тракторга тушди. «Оббо! Қон қиладиган бўлишди-да!» деди-да, моторни ўчириб, тракторлар томон йўл олди. У етиб келганда, Кенжавой билан Болтавой ўз тракторларининг двигателини қовлаштирар, Тешавой эса плуг устида мудраб ўтирарди.

— Ҳа, нима бўлди? — Шербўта бўғилиб, Кенжавойдан сўради. Кенжавой афтини буриб, пешонасини тириштирди:

— Невлай, калта-калта пот-пот қилиб мотор ўчиб қолди-ку!

Шербўта қоворини уюб моторни қовлаштира кетди.

— Филтрага нимадир тикилиб, мой ўтказмай қўйибди-ку! Филтрни тез-тез тозалаб тур, деб сенга неча марта айтдим! — деди тўнғиллаб. Кенжавой гўрлиқдан хижолат тортдим, ёҳуд дашном оғир ботдим, серрайиб туриб қолди.

Шербўта Болтавойнинг уқувсизлиги учун қойиған эди, у зўрға турган экан шекилли, этагини қоқиб йўлга отланди.

— Шу тракторни ҳайдамасак кунимиз ўтмай қўяқолсин! Бахридан ўтдим шу чўлнинг! Кенжавой! Тешавой! Қани, кетдик! — деди шерикларига қараб. Кенжавой вазмин қадам ташлаб унга эргашди. Тешавой кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай, кўзларини жовдиратиб ўтириб қолди.

— Бор, кетишавер! Уч-тўрт кун ишламасдан одамни қон қилишдинг, — деб Кенжавойнинг кетидан бақирди Шербўта. Кейин жаҳлига чидаёлмай, ранги ўчиб, шудгорга тиз чўкди. Кўп ўтмай ҳовуридан тушди. «Мелиқўзи нима қилиб юрипти экан? Келиб прицепчилик қилса тракторни ўзим ҳайдардим. Ҳа, нима бўпти? Азондан кун ишгунча бул-дозер юргизаман, кечқурундан чарчагунимча ер ҳайдайман. Буларга ялиниб ишлатгандан кўра менга шуниси осон...» деди-да, плуг устидаги Те-

шавойни кўриб қолди. «И-я, прицепчиликка Тешавойнинг ўзи бор-ку», дедию, ўридан турди:

— Тешавой, қани юр ука, шийпонга бориб чой ичиб келамиз. Тешавой плугдан сапчиб тушди. Юз-кўзини кўриб бўлмас, оғиз-бурни ва ҳатто қулогининг ичларигача тўла чанг эди. Шербўта Тешавойнинг юзига разм солиб елкасига қоқди.

— Хумдан муздай сув олиб бир ҳузур қилиб ювинайлик-а, оғайни!

Болтавой билан Кенжавой хийла ергача бошлари эгик, миқ этмай боришди. Шийпонга яқин қолганларида Кенжавой ерга қараган ҳолда пўнгиллади.

— Болтавой, шу қилган ишимиз яхши бўлмади-да.

Болтавой индамади. Яна жим кетишаверди. Шийпонга келишиб ичкари киришди. Ҳатто ўчоқ бошида ўтин-чўп тайёрлаётган Жўравой ота билан салом-алик ҳам қилишмади. Жўравой ота елкасини қисганча гапи оғзида қолаверди. Ичкарида, худди бир-бирлари билан хираллашиб қолгандай, анчагача тумшайиб жим ўтиришди. Яна Кенжавой гап бошлади:

— Узинг ўйлаб кўр, Болтавой! Биз ҳақлимизми ё у? Очигини айтганда биз ундан ноўрин хафа бўляпмиз. Айб ўзимизда. Тракторнинг тилини яхши билмаймиз, у эса тракторни сув қилиб ичган. Ишним кўзини жа билди. Ахир, қулоқ осиишимиз керак-да! Ҳа, нима, чўл фақат унга керакми? Тагин ўзи инвалид. Биз бўлсак...

— Шунақаку-я, бояги гапи ўтиб кетди-да. Шунча уринсанг ҳам...

— Ҳа, у кам уриняптими? Биздан ўн ҳисса кўп уриняпти-ку! Узининг ишиниям қияпти, бизнинг тракторларимизгаям тинмай югурияпти, — Кенжавой шу гапларни айтди-ю, Болтавойнинг юзига тикилди. — Ке, қўй, ҳеч қаёққа кетмаймиз. Жўравой отанинг чойи бўлгунча қиттай мизгиб олайлик.

Тўшакларни ёзиб чўзилишди.

Шербўта шийпонга келиб, ухлаб ётган Кенжавой билан Болтавойни кўриб ҳайрон бўлди.

— Чой ичишдими? — деб сўради у Жўравой отадан.

— Йўқ. Салом йўқ, алиқ йўқ, ўзларидан ўзлари висир-висир қилишиб, ухлаб қолишди.

— Кечқурундан бери туз тотганлари йўқ. Чой дамлаб берганингизда яхши бўларди-да.

— Сўрасам индашмади-да.

— Ҳай, майли бир оз ухлаволшсин, кейин чой ичиб кетишар.

Бирпасдан кейин Жўравой ота чой дамлаб, дастурхон ёзиб, Кенжавой билан Болтавойни уйготди. Шербўта жиддий қилиб деди:

— Қани чойни ячиш! Кейин қаёққа кетишсанг ана катта йўл!

— Биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, — деди Болтавой ерга қараб.

— Номардлик қилмаймиз, — Кенжавой қўшимча қилди...

Шербўта кулимсираб калласини сарак-сарак қилиб қўйди. Орадан бир неча кун ўтди. Кенжавой билан Болтавой тракторларига астойдил ихлос қўйиб, ишлари юришиб кетди. Аммо кутилмаганда Жўравой ота бетобланиб ётиб қолди. Бир қошиқ иссиқ-совуққа ташна бўлишди. Шундай долзарб пайтда ётиб қолганидан отанинг ўзи ҳам хижолатда эди. У ётган ерида ўзидан ўзи нолиб жоврайди: «Чирик иштон ҳар ўтирганинда гоҳ у ери, гоҳ бу ери чирт-чирт этиб сузилаверади. Қарилик қурсин, чирик иштонга ўхшаб мўрт бўпқоларкан...»

Чўлга қоронғилик чўкканига бир соат чамаси вақт бўлди. Шербўта ҳам, Кенжавой билан Болтавой ҳам тракторларини гуриллатиб ишлатишмоқда эди. Бир маҳал Шербўта чироқлари ёниқ ҳолда тўхтаб турган тракторларни кўриб, бульдозер тормозини босди. Моторни ўчириб, қулоқ осди. Моторлари ишлаб турарди-ю, лекин қимирламасди. «Яна бирон жин урди шекилли» деб у бульдозердан тушиб, тракторлар томон йўл олди. Бориб қараса, Кенжавой билан Болтавой муштлашяпти! Муштлашгандаям ҳазилакам эмас, ростмана муштлашишяпти.

— Ҳой тентаклар! Сенларни жин урдими? — дея Шербўта унисини у ёққа, бунисини бу ёққа силтаб ташлади. Болтавой жигибийрон эди.

— Бу аблаҳ Тешавойни ўлдирди, Тешавой тамом бўлди! — деди у ҳансираб.

— Нега ўлдиради? Нима бўлди ўзи? — Шербўта ҳайратланди.

— Ана ётибди, уни ўлдирди, аблаҳ!

Тешавой шудгорда ётар, қоронғида нима бўлганини билиб бўлмасди. Шербўта Болтавойга хитоб қилди:

— Тракторни бу ёққа буриб, фарасини тўғрила!

Тешавой гуцроққа беланиб ётарди. Маълум бўлдики, уйқу элтиб, у плугдан йиқилган. Салдан кейин Кенжа-

вой пайқаб қолып; тракторни тұхтатиб, Тешавойни плут остидан тортиб олган. Шербўта энгашиб, у ёқ-бу ёғни сиңчиклаб кўрди-да, баҳуш ётган Тешавойни даст кўтариб, шийпон томон юрди, шийпонда фонус ёруғида Тешавойнинг ҳамма ерини кўздан кечирди. Бир кўли сиңган, қовурғалари лат еган, юз-бoshi тилинган Тешавой ўқтин-ўқтин инграб кўяр, узуқ-юлуқ сўзлар айтиб алаҳларди.

Шербўта аҳволни аниқлаб, Кенжавойга буюрди:

— Хў ағави канал нарёғидаги қишлоққа югур, ўша ерда касалхона бор. Бориб, ҳамма гағни айт! Доктор олиб кел! Тушундингми? Тез бўл!

Сўқмоққа ўқдай отилиб чиққан Кенжавой қоронғиликка шўнғиб бир зумда кўздан ғойиб бўлди...

Тонг бўзарган маҳали Кенжавой «Тез ёрдам» машинасида етиб келди. Машинадағ ўттиз ёшлардаги, бугдой ранг доктор билан япалоқ юзли ҳамшира тушиб, шийпонга киришди.

Доктор дарҳол Тешавойни кўздан кечириб чикқач, шийпондагиларга айтди.

— Ҳамма гап бизга аён бўлди. Беморни ётқизиш керак, — деди-да, Тешавойни олиб кетишди...

Кундуз соат учлар чамаси. Шербўта Кенжавой ва Болтавой билан тушлик еб, чой ичиб ўтиришар, Жўравой ота эса шийпоннинг бир бурчагида кўрпага ўраниб ётарди. Бехосдан «ГАЗ» машинаси шийпон олдига келиб тұхтади-да, шийпонга милиция катта лейтенанти билан бир милиционер кириб келишди. Шийпондагилар ҳушёр тортишди — Шербўта лейтенантни кўрибоқ таниди. Кўз ўлгида ўша чақиріқ қоғози билан милицияга борганида Муродов мазкур лейтенант билан бирга сурбетларча уни сўроққа тутгани, асирга тушиб фашистларга сотилгансан, деб ҳақорат қилиб, дўқ уришлари гавдаланди-ю, таъби тирриқ бўлиб, тескари қаради.

Лейтенант ҳам Шербўтани таниб, унга ғайри-табий илжайди.

— Ҳа, оғайни, ҳорманг, — деди истехзо билан.

Шербўта унга жавобан овозини бўрттирди:

— «Оғайни» демай гапираверинг! Сизга оғайни бўлишдан худо сақласин.

Лейтенантнинг қаърига чуқур ўрнашган кўкиш кўзлари чақчайди.

— Ухў, шунча дағалликми?

— Ҳамма дағаллик ва кинини, асосан ҳақорат қилишди сизга чиқарган!

Лейтенант сезилар-сезилмас бошини тебратиб, уйлашиб қолди. Хаёлидан Муродовнинг: «Жуда кўрс, хитрий, ҳар қандай иш қўлидан келади. У билан аҳтиёт бўлиб гаплашиш керак» деган маслаҳати ўтди-да, гапни кескин бошқаяққа бурди:

— Ҳа, майли, конкрет гапга келайлик. Биз касалхонадан олган хабарга асосан юз берган ҳодисани текширгани келганимиз. Шундан гаплашайлик.

Шербўта ташриф сабабини тушунгач, ўрнашиброқ ўтирди:

— Текшириш керак бўлса ана текшираверасизлар, — у қўли билан Кенжавой ва Болтавойни кўрсатди.

Лейтенант Кенжавойга қаради.

— Ҳодиса қаерда содир бўлган?

— Қаерда бўлганини ҳозир кўрсатамиз, — у Болтавойга имо қилди.

Лейтенант милиционернинг кузатувида Кенжавой билан Болтавойни оғиб шийпондан чиқишди...

Кўп ҳаял ўтмай қайтиб келишди.

Лейтенант қўлидаги рўмолча билан заҳил юзидаги терларни қайта-қайта артаркан, шийпондагиларга буйруқ қилди:

— Қани, ҳаммаларинг машинага чиқинглар!

Шербўта кескин эътироз билдирди:

Бу воқеага менинг ҳеч даҳлим йўқ. Нима гапларинг бўлса шу ерда сўрайверинглар, ишим кўп.

— Тўғри! Шербўта акамни бу ишга ҳеч алоқаси йўқ, — Кенжавой қувватлади.

Лейтенант «Уни албатта олиб келинглар. Бир марта қўлимиздан чиқарганимиз етади. Бу сафар сўзсиз жавобгар қиламиз. Асос етарли...» деган буйруққа амал қилиб қатъий турди:

— Йўқ! Ҳаммангиз чиқинг! Кимни даҳли бор, кимни даҳли йўқ ўшоқда ҳал қиламиз.

Шербўта тажаниг бўлди.

— Оббо! Бу яна қанақа бетамизлик бўлди?!

— Гапни чўзманг! Чиқинг дегандан кейин чиқингда! —

Шербўта жаҳл билан лейтенантга хўмрайди-ю, сўнг Кенжавойга юзланди:

— Ўчоқда ўт қалаб човгунни қайнат, Жўравой отага чой дамлаб бериб кетайлик.

Иу гапга лейтенант қаршилик қилди:

— Йўқ, тез машинага чиқинлар, вақтимиз йўқ!

Шербўта тутақди:

— Э, қанақа воинсоф инсоқси! Ота уч кундан бери бегоб ётибди, уни қандай оч ташлаб ётиш мумкин?!

Лейтенант ҳовридан тушди. Кенжавой билан Болтавой дарҳол ўчоққа ўт қалаб човғунни қайнатинди. Жўравой отага чой дамлаб беришиб, у билан хайрлашинди...

Муродов тезоблик билан Шербўтани қамаш учун «Қасдан тракторда одам босирган» деган айбнома билан қарор ёзиб лейтенантнинг қўлига берди!

— Тез бориб прокурордан санкция олиб кел! Терговни икковимиз бирга қиламиз...

Бироқ лейтенант ивизга қайтиб келди. Муродовнинг ҳузурига кириб бўштобгина айтди:

— Прокурор санкция бермади.

— Ҳа, нимага?

— Бемор ўзига келганида ўзим гаплашиб, кейин санкция бераман. Унга қадар қоровулхонада уч кун ушлаб туришларинг мумкин, — деди.

Муродов гап бўлиб, беўхшов тишларини гижирлатди.

— Бўпти, прокурор билан ўзим гаплашман, қарорни қолдир.

Лейтенант қарорни астагина столга қўйди...

Орадан уч кун ўтиб Тешавой ўзига келди. Эрталаб соат ўн бирда лейтенантнинг кузатувида прокурор касалхонада ҳозир бўлди. Тешавой унга бор гапни батафсил айтиб берди...

Тўрт кундан кейин Шербўта иккала тракторчиси билан бирга чўлга қайтишди. Беш кун эгасиз қолган бульдозер билан тракторларга жон кириб, қайтадан ишга тушинди...

ШОДИЕНА КҮН

Чўлда уйғонини фасли. Ер-кўкда баҳорнинг илтиқ нафаси эсади. Ариқлар бўйида майсалар бўй тортган. Ҳэлашган ерларни қушларнинг кий-чуви тутган...

Тонг эндигина ёришаётган чоғ. Чекасига гул қистириб олган Жўравой ота ўчоқ бошида хиргойи қилиб наҳорлик тайёрлаш ҳаракатида. Кайфи чоғ. Негадир бу тонгда ўзини гоят енгил ҳис этади. Сабабини ўзи ҳам билмайди...

Шербўта ўз шериклари билан эрта тонгда ишга тушиб, кун чиққандан кейин наҳорлик қилишга одатланган эдилар.

Бугун ҳам одатдагидек, эрта тонгда Шербўта ўз бульдоверидида паст-балаид ерларни сураб, Кенжавой билан Болтавой текисланган ерни пешма-пеш ҳайдашарди. Қуёш уфқдан кўтарилгач, учовлари ҳам агрегатларини тўхтатишди. Шербўта уларга: «Сизлар шийпонга бора-веринглар, мен кеча сув тузаб қўйилган шolini кўриб орқаларингдан етиб бораман» — деб шопопоя томон юрди.

Сув тузалган чеклар кишининг завқига-завқ қўшарди. Чеклар адоғига кўллаб турган сув бетида дуркум-дуркум ёввойи ўрдаклар «гақ-гақ» деб сузиб юришар, чеклар марзасида эса турфа хил қўшлар уймалашиб, ўзларига ризқ-насиба қидиришарди. Шербўта ўзидан-ўзи: «Ажабо! Кечагина қақраб ётган чўлда шунча ўзгариш», деди қувониб. Назарида, эсаётган шабадада пол қирғоқларига урилиб сачраётган сув тўлқинлари жонсиз саҳрога ҳаёт абадиятини бахш этгандай эди.

Шербўта сувга қониб турган шопопоя ҳолатидан қаноат ҳосил қилиб, шахдам қадам ташлаб шийпонга қайтиб келди. Шийпонда Жўравой ота наҳорликни тайёрлаб қўйганди.

Нонушта ниҳоясига етиб, йигитлар энди ўринларидан қўзғалишаётган эдилар ҳамки, қўққисдан Оқтошдан ёрдамга иккита ўсмир кириб келишди. Тез юрганларидан нафаслари оғзиларига сигмай ҳансирашарди. Салом бериш ҳам йўқ, икковлари баб-баравар:

— Суюнчи беринглар, галаба! — дейишди.

Йигитлар бир лаҳза эсанкираб қолишди. Шербўта сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Бу гапни кимдан эшитдиларинг, очиқроқ гаширинглар, — деди у, болаларга ҳаяжон билан боқиб.

— Радиодан, одамлардан, қишлоқда кўча тўла одам бир-бирларини табриқлаб, қучоқлашиб юришишти.

Шербўта дабдурустдан олдинда турган чўзиқ юзли, хипча ўсмирни қучоқлаб, бағрига маҳкам босди. Кўзларидан дув ётиб ёш оқди. Бошқалар ҳам ўринларидан туриб, бир-бирларини қучоқлаб, муборакбод қила келишди.

Хушхабар келтирган ўсмирлар Шербўтанинг ҳаракатларига қараб ҳайратланиб турар эдилар. Шербўта эса, тўлиб-тошиб, маст одамдай, ўзини гоҳ унга, гоҳ бунга ташлар, кўзларидан тинмай ёш оқарди.

Жўравой ота донг қотиб, Шербўтага тикилганди. Унинг назарида Шербўтанинг ҳозирги ҳолатида беш йил давом этган даҳшатли урушнинг бутун дард-алами ва галабанинг қувбончи акс этарди...

Бу хушхабар Шербўтани ларзага солиб, қалбида чўкиб ётган эзгу ҳисларни қўзғотди. Дили тилга кирди: «Эҳ, қани энди ҳозир Басо ёнимда бўлса... Ахир, мен шу кунни ўша жангга кирган биринчи кунимдан бошлаб кутгандим-ку!»

Шербўтадан кўзини узмай, ҳамон ҳайрон бўлиб қараб турган чўзиқ юзли ўсмир ажабланди: «Тавба. Аввалига ичига сирмай гупуриб роса хурсанд бўлдию, охирида хафа бўлиб, йиғлагани нимаси?»

Ўсмирнинг ажабланиши табиий эди, албатта. Зеро Шербўтанинг азоб-уқубат ва ўкинч тўла кечмишини у ўсмир қаердан ҳам билсин?...

Шербўта маст кишидай гандираклаб бориб, супанинг четига ўтирди. Гўё бир нимани эсига олгандай, шерикларига бир-бир қараб чиқди-да, чўнтагидан бир даста пул чиқариб, Болтавойга узатди:

— Ма! Яқинроқ қишлоқдан ош харажатини қилиб, бирон ичимлик топиб кел! Бугун байрам қиламиз...

Болтавой кулимсираб, пулни олмай иккиланиб турди. — Нимага анқайиб турибсан? Буни ол дедиман! — деди Шербўта, қатъият билан.

— Ол! — дея қўшимча қилди Жўравой ота, белидаги чорсисини ечиб унга узатар экан. Болтавой пулни чорсига тутиб йўлга тушди...

НИҚОБ ЙИРТИЛДИ

Галаба намоишидан кейин Оврупада уруш олови сўнди. Ота-оналар фронтга кетган фарзандларининг йўлига кўз тикиб, тинч-тотув ҳаётга умид боғладилар...

Аста-секин тикланиш ишлари бошланди... Шу орада: «Кимсан Шамсиев Марказга кўтарилаётганмиш. Марказда суянчиғи бормиш» деган гап Оқтошга овоза бўлди. Бу миш-мишни ҳар ким ҳар хил талқин қилди...

— Бир куни Мирсодиқ ота, Шоқир ота ва яна икки қария кечки пайт чойхона ташқарисидаги сўрида чой ичиб ўтиришган эди, ҳасса тутган бир кекса оқсоқланиб келиб

уларнинг ёнига чўкди. У сўридагилар билан саломлашар экан, кўчада эшитган миш-мишдан гап очди:

— Эшитдиларингми. Шамсипакарнинг ўгли Тошкентга кўтарилиб кетаётганмиш? Зангар Шамсипакарнинг довуғи яна ошаркан-да-а?

Мирсодиқ ота қўлидаги қизғиш носқовоқни ёнбошига ишқалаб жавоб қилди:

— Эшитдик-эшитдик. Қўчқор, сен шуни билгинки, сунчиқ қирқ йиллик шолниям тек турғизади...

Қариллар узоқ гуриллашиб ўтиришди...

Ана шу миш-мишлар изғиб юрган кунларнинг бирида, баногоҳ Оқтош фирқачиларининг йиғилиши бўлди.

Пешин маҳали. Фирқачилар гузардаги кутубхонага бирин-кетин кириб кела бошлашди. Кундуз соат чоракам учда гузарга ГАЗик келиб тўхтади. Машинадан Бегматшоев билан Кимсан Шамсиев тушишди. Уларни Тоға, Сурма опа ва Кенжаев кутиб олишди. Соат роппа-роса учда Сурма опа мажлисни очди. Беш кишидан иборат мажлис ҳайъати сайланди. Сайланганлар жойларига, чиқиб ўтиришганларида, Кимсан ўзини, баайни ҳаммага ош улашиб, унга қолганда ош етмаган мусофирдек ҳис қилиб, қаттиқ изза тортди. Ичида: «Фаросатсизлар!» — деди асабийлашиб. Фирқачилар атрофлатиб икки қатор қўйилган курсиларда ўтиришарди. Кўнчилик ҳайъатга сайланмай, ўз жойида ўтириб қолган Кимсанга ҳайрон бўлиб қараб қўярди. У буни сезиб турса ҳам, сирни бой бермай, баланд димоғ билан ўтирар, қайси бир танишига қараб «қўявер» дегандай кўзини қисиб қўйди.

Сурма опа мажлисни давом эттирди:

— Ўртоқлар! Мажлисимизда кўриладиган масала битта. У ҳам бўлса, област ҳамда район партия комитетларининг тавсияси билан ҳамқишлоғимиз Кимсан Шамсиевнинг коммунистга ёт ҳаракатларини муҳокамага қўймоқчимиз... Ҳамма Кимсан томонга ўтирилди. Кимсаннинг ранги бирдан ўчиб, худди тикан устида ўтиргандай, безовталаниб қолди. Кўзюлди қоронғилашиб, қулоғи чип битди. Салдан кейин ўзини тутиб, ичида: «Мени муҳокама қилишармиш! Қандай ҳақлари бор? Мен буларнинг ҳисобида турмасам... Чучварани хом санашяпти. Кўрамиз, ким-кимни муҳокама қилар экан...» деди, тақаббурилик билан.

Сурма опа давом этди:

— Шамсиевнинг устидан тушган аризани район партия комитетининг ходими билан биргаликда узоқ вақт,

жуда эҳтиёткорлик ҳамда қўнт билан текширдик. Аризада баён қилинган ҳамма фактлар тўла тасдиқланди...

— Ҳа, немисга ён босибманми?! — деб юборди Кимсан, ўзини тутолмай. Сурма она хил жиддийлашиб:

— Сабр қилинг, ўртоқ Шамсиев, нима қилганингизни бирма-бир айтиб берамиз, шунинг учун ҳам йиғилдик, — деди. Кимсан тунд нигоҳини зарда билан Сурма опадан узиб, четга тикди. Сурма она йиғилганларга юзланиб, босиқ товушда деди: — Ҳамма фронт учун, Ватандашларимизнинг фашист босқинчиларидан озод қилиш учун жон олиб, жон бераётган бир пайтда Шамсиев ўз амалидан фойдаланиб, шахсий бойлик ортириш ва амалпарастлик ниятида ифтогарлик қилиш каби ишлар билан шуғулланган...

— Далил керак, далил! Бу қуруқ сафсата, тухмат! — деб луқма ташлади Кимсан.

Кимсанинг қилиғи Бегматшоевнинг рағбини келтириб, у бошини сарак-сарак қилди:

— Бу қанақа енгилтаклик?! Мумкин бўлса бир оз тишингизни тишингизга қўйиб жим ўтирсангиз, ўртоқ Шамсиев! — деди ачитиб. Кимсан жим бўлди. Бегматшоев Сурма опага қаради. — Давом этаверинг!

— Ўртоқлар! Шамсиев «Ғайрат» ва «Комсомол» колхози раисларига «экин планларингизни камайтирамиз» деган ваъда бериб, колхоз шолиси ниқоби остида шахсан ўзи учун икки йил шоли эктирган. Иккинчи йили шоли экишдан бош тортган Парда Норматовни «чайқовчилик» да айблатиб, қаматиб юборган. «Ғайрат» колхозини омбор мудирлигига ўзига қарашли Сотволди деган олғирни ўрнаштириб қўйиб, у билан биргаликда колхоз мулкини талон-тарож қилган. Бу сирни пайқаб қолган Эргаш Омоновни тезлик билан ишчилар батальонига жўнаттирган.

Бундан ташқари, бозордаги давлат қассобхонасига дадасини жойлаб қўйиб, «давлат гўшти» баҳонаси билан чайқовчилик қилдирган...

Шамсиев ўзига қадалган кўзларга бардош беролмай, бошини эгди. Сурма она папкадаги қоғозларни бир сидра кўздан кечириб чиққач, кўтаргани сув босиши ва Адолатхоннинг бевақт ўлими устида муфассал тўхтади...

Сурма опанинг ахборотидан сўнг қисқагина савол-жавоблар бўлиб, музокара бошланди.

— Ким гапиришни хоҳлайди? — дея Сурма она йиғилганларга назар ташлади. Погонсиз гимнастеркали киши қўл кўтарди:

— Уч-тўрт оғиз гапирсам майлими?

— Марҳамат, ўртоқ Қиличев.

— Мен икки йилдан буён медпунктда ишлайман. Медпунктга кўн одам келади. Жамоага келганларнинг бир қисми ишлари бўлсаям, бўлмасаям, медпунктга бир кириб чиқишади. Уларнинг айримлари Шамсиев устидан ҳасрат қилишади. Айниқса Зумрад деган қизни қишлоқ Советининг котиблигидан ноҳақ бўшатгани ва Солижон Иззатовни ҳийла-найранглар билан ишдан бўшаттириб, ўрнини эгаллаганлигини гапиришади...

— Зумрад ўз аризасига кўра бўшаган, — изоҳ берди Кимсан зарда билан. Залдан бир хотинчалиш овоз чиқди:

— Тўғри ўзи ариза берган!

Қотма кекса аёл оёққа турди:

— Биламиз қанақа ариза берганини! Кимсан ўзининг қариндошини жойлаши керак эди.

— Нотўғри, ўзи ариза бергани рост! — деди, эшикка яқин ўтирган кўсасифат киши. Унга эътироз билдириб, бўйдор, юзи серажин кекса қўлини арра қилди:

— Берди силлиқ, сен Шамсиевга ён босмай хаф тур! Яхши биламиз, сени Шамсипакарнинг ҳаром давлатидан кекчириб юрганингни!

— Тинчланинглар! — Сурма опа зални тартибга чакирди.

— Иззатов ҳақидаги гап бўҳтон, — яна изоҳ берди Кимсан ўтирган жойида.

— Тўхта! — деб қўлтиқтаёғига суяниб ўрнидан турди кирқ ёшлардаги холдор мажруҳ киши. — «Акахон», «акахон» деб Солижоннинг қўлтиғига кириб йўлдан оздирган ва йўқ нарсадан фасод уйдириб ишдан олдириган сен шайтон эмасмидинг?! Бунга мен ўзим гувоҳман-ку! Яна шуниям айтиб қўяйки, Солижон партиядан ўчирилиб ишдан олинган бўлсаям, ватанга ўша содиқлигича қолди, ватан учун жонини қурбон қилди. Халқ уни ҳеч қачон унутмайди. Сен-чи? Сен то охиригача ўша ифлослигингча қолдинг!

Холдор инвалид қаттиқ ҳаяжонланиб зўрага ўрнига ўтирди. Зал жимиб қолди. Бегматшоев Сурма опа бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Кимсан ерга қаралида, фикран: «Бу ярамас қайси гўрдан чиқа қолди? Уша ўқ еган жойингда тил тортмай ўлсанг бўлмасмиди?!» деди гижиниб.

Сурма опа ўрнидан турди:

— Ўртоқ Қиличев, гапингизни давом эттиринг.

— Мен ўзим бу ерлик эмасман. Кўп одамларни танимайман. Лекин медресага кирганлар яна: «Шамсиев қишлоқнинг ҳамма ёрлик жойларини уруғ-аймоғи билан эгаллаб олган, оддий меҳнаткашга кун йўқ» дейишади. Мен, ахир, арз-додларнинг юқори ташкилотларга айтсаларнинг бўлмайдами, десам; «Шу фронт вақтида арзимизни ким тинглайди? Агар билиб қолгудай бўдса уйимиз куяди» дейишади...

— Бошларига Парда тоға билан Эргаш тоғанинг кунни тушади-да! — деб гап қистириб қўйди пилотка кийган бир қўлсиз йигит. Кимсан унга қараб бир хўмрайди-ю, яна бошини эгди.

— Давом этинг, ўртоқ Қиличев.

— Менинг айтадиган гапларим шу.

Сурма опа йиғилганларга мурожаат қилди:

— Яна ким гапирди?

Муҳокама кечгача давом этди. Охирида Бегматшоев сўз олди ва Шамсиевга нисбатан бепарволик қилганига иқроф бўлиб, танқидий мулоҳазаларнинг барчаси ҳаққоний эканлигини таъкидлади.

Сурма опа якуновчи сўз бошлаган эди ҳам-ки, йиғинга кулранг костюм кийган, ўрта ёшларга борган, хушрўй, қотмадан келган йигит кириб келди. Ҳамманинг назари унга тушди. Сурма опанинг сўзи бўлинди. Йигит Бегматшоевнинг ёнига келиб ўтирди-да, қулоғига бир нималар деб шивирлади. Бегматшоев Сурма опага айтиб, йигитга сўз беришни илтимос қилди.

Сурма опа «хўн» деган маънода бош силкитди.

— Сўз област марказидан келган вакил Абдуллаевга. Абдуллаев минбарга келди.

— Ўртоқлар партия мажлисида Шамсиев муҳокама қилинаётгани учун раҳбарларимиз топириғи билан Сизларга ахборот бергани келдим. Ўтган йили кеч кузда Шамсиев устидан сигнал тушган. Ана шу сигнал бўйича област партия комитетининг топириғи билан шошилиқ равишда иш бошладик. Энг аввал Адолатхоннинг бевақт ўлими билан қизиқдик. Ҳамма қатори кўнгил олиш учун мен ҳам Адолатхоннинг онасини уйига келдим. Онаси билан суҳбатлашдим. У ўлим сирини мутлақо билмас экан. Менга: «Болалари билан келди. Келибоқ болаларини қолдириб, Парда тоғанинг болаларини кўргани кетди. Қайтиб келиб уйда ёшлигидаги суратлар ёпиштирилган дафтарни кўриб ўтирди. Мен чой дамлаш ҳаракатида ки-

риб-чиқиб юрдим. Қизим кўп ўтирмай, ҳатто чой ҳам ичмай, болаларини олиб уйга олиб кетди. Уйга бориб, кечаси бандалик қипти, бошқа гапдан хабарим йўқ», деди.

Мен холадан ўша суратлар ёпиштирилган дафтарни сўрадим. Хола меҳробдан чоққина альбомни олиб берди. Альбомда Адолатхоннинг ёшлигидаги ва мактабда ўқиб юрган чоғидаги расмлар ёпиштирилган экан. Битта расмда тўрт букланган қоғоз қистирилганди. Қоғозни очиб ўқидим... — Абдуллаев костюмининг ички чўнтагидан бир бет дафтар қоғозни олиб, ўқишга тутунди: «Аяжон, қариндошимиз деб мени Кимсанга бердингиз. Улар сиз ўйлаган одамлар эмас экан, жуда беюз, очкўз одамлар экан. Кимсан ота-онаси билан бирга кўп ёмон ишлар қиларкан. Битта ёмон ишлари шуки, Парда тоғани ноҳақ қаматиб юборишди. Ҳозир Қундуз холани кўриб келдим. Бетоб ётибди. Болалари оч, яланғоч. Уларнинг аҳволига ҳеч чидаб бўлмайди, юрагим қон бўлиб қайтдим. Аяжон! Агар мен билан бирон кўнгилсиз ҳодиса юз берса хафа бўлманг, менга берган оқ сўтингизга рози бўлинг».

Ўша куннинг кечида Адолатхон Шамсиев билан роса олишиб, охири жонини қурбон қилган. Бу фожиа сирини бизга равшан бўлди...

Йигинга сув қуйилгандек бўлди. Ҳамма жим. Абдуллаев давом этди:

— Кейин Парда тоғанинг қамалиш сабабларини суриштирдик. Бунда Шамсиев Муродовни қўлга олиб, ўша орқали сохта далиллар билан жавобгар қилдирган. Буни Мудоровнинг ўзи тан олди.

Ниҳоят, энди «Бир йигит билан Тожикистонга қочиб кетган» деб овоза бўлган Басоатхон ҳақида: Юқорида айтилган ишлар билан шуғулланиб юрган кунларимизда беҳосдан қўлимизга бир хат келиб тушди. Хатни касалхонадан Басоатхон ёзганди. У бир афсонавий ҳолатда ўлимдан сақланиб қолган. У билан учрашдик. Ҳозир у бизнинг назоратимиз остида даволаняпти. Уни ўлдирмоқчи бўлган асосий қотилни усталик билан тоғда қўлга туширдик. Терговда аниқ бўлди: Басоатхон Шамсиевнинг барча кирдикорларидан хабардор экан. Шамсиев фош бўлишдан қўрқиб, кўп пул сарф қилиб, Басоатхонни ўлдирмоқчи бўлган... — Бу гапдан йигин аҳли қалқиб тушди. «Ифлос!», «Қонхўр!», «Йиртқич!» деган овозлар янгради. Сурма опа ўрнидан туриб мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, тинчланинглар! Ўртоқ Абдуллаев! Гапираверинг!

— Басоатхонга суиқасд қилишдан ташқари, фронтовик, танк командири Шербўта Саидовни Басоатхоннинг энг яқин кишиси, у ҳам бизга қарши чиқиши мумкин, деб Муродов орқали сургунга юбориб уни ҳам йўқотмоқчи бўлган... — Яна ҳамма ларзага келди... Абдуллаев бир муддат жим тургач, давом этди, — Бу жинойи ҳаракатни ҳам Муродов ўз бўйнига олди. Куни кеча қотил шеригини ҳам, бу қабих ишни бевосита ташкил қилгани ҳам қўлга олдик. Бундан ҳали Шамсиевнинг хабари йўқ. Энди унинг суявчиғлари билан шуғулланамиз. Шамсиев ҳақидаги қисқача ахборот мана шу, — деди Абдуллаев сўзини якунлаб.

Кимсан Шамсиев мурдадек оқариб қотиб қолди...

ҚОПҚОН

Ўтган йили баҳорда, чоршанба куни кечқурун Кимсан аммасининг уйига бехосдан кириб келди. Поччаси уйда йўқ эди. Буни Кимсан биларди. Аммаси айвонда хонтахта устида турган мўъжаз темир қутичадан оппоқ инжу олиб, ишга чизиб ўтирган эди. Кимсан эшиқдан кирди-ю, вақти зиқлигини айтиб, узр сўради.

— Ишим зарил, опагон, уч-тўрт оғиз гаплашиб ол-сак...

— Вой, қуруқдан-қуруқ қанақа бўлади?

— Ҳечқиси йўқ, бошқа сафар, — деди Кимсан айвон тўрига тўшаб қўйилган шойи якандозга тиз чўкаркан.

У аммасини дастурхон ёзгани ҳам қўймай, «давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин», дея фотиҳа қилди-да, сиполик билан гап бошлади:

— Ўша маслаҳат бўйича келдим. У яқинда институтни битиради. Хўш, қани нима фикрга келдингиз?

— Укагон, мен икки хил йўлни ўйловдим. Қаландарингиз антиқа фикр айтди. Менга жуда маъқул бўлди. У тез-тез Оқтошга келиб туради. Жаннат кампирнинг айтишига қараганда яна уч кундан кейин келармиш. У ҳойнаҳой катта йўлга чиқиб, Оқтошга борадиган йўловчи машинани кутади. Шу даврда унга қаерда машина тайёр турипти экан, Оқтошга бир кунда битта машина чиқса чиқади, чиқмаса-йўқ. Қаландарингиз шу кунларда

шаҳардан колхозга кунжара ташишти. Энг қулайи шу,— деди-да, Муяссархон бошини Кимсаннинг бошига яқин олиб бориб, бир нарсалар деб узоқ шивирлади... Кимсан ора-чора «маъқул» деган маънода бош силкиб турди. Муяссархоннинг гани тугагач, Кимсан эҳтиёткорона қўшиб қўйди:

— Яхши ўйлабсизлар. Аммо яна бир карра уларга яхшилаб уқдиринг, ишқилиб ишлар беқилтириқ бўлсин.

— Хўп бўлади. Эртага уларни чақириб айтганларингиздан зиёда қилиб тайёрлайман.

Маслаҳат битгач, Кимсан кителининг ички чўнтагидан қати бузилмаган бир даста ўттиз сўмликни чиқариб, аммасига узатди:

— Бу хамир учидан патир. Пулни аяманг, уларни хурсанд қилинг.

Муяссархон пулни олиб, якашдоз остига қўяркан, даядил жавоб қилди:

— Сиз, укажон, ташвиш қилманг. Хиёри ҳам юзини тополмайдиган қилиб тинчитамиз. Ҳа, хотиржам бўлаверинг.

* * *

Шу кунларда Басоатнинг диплом ҳимоясидан бўлак ташвиши йўқ, вақти кутубхонада ўтар эди. Кимсан аммаси билан қилган ўша маслаҳатидан икки кун кейин, колхоз шофёри Қаландар институт атрофида ўралашиб қолди...

Қаландар Нодирбекка жиян бўлиб, беш-олти йилдан буён колхоз машинасини ҳайдарди. Чап оёғи қисқароқ бўлганидан армияга олишмаган. Бир ойдан бери эса шаҳардаги ёғ заводидан колхозга кунжара ва шелуха ташийди. Олдинлари тўғри заводга бориб, машинасига юкни ортиб изига қайтарди. Кечадан бери заводга барвақт келиб, тушгача юкни ортиб, машинасини институт яқинидаги ҳунармандчилик артелининг саройига киритиб қўйиб, ўзи институт атрофида ўралашади...

Шанба кuni эди. Басоатнинг Оқтошга борадиган иши чиқиб қолди. Институтни битирувчи талабалар билан суратга тушиш ва ҳоказо икир-чикирлар учун бир оз пулга муҳтож бўлиб, қишлоққа отланди. Кечки пайт институтдан чиқиб, ётоқхонасига борди. Шоша-пиша қийинди. Шошилганча шаҳардан чиқиб, катта йўл бўйида йўловчи машинани кутди. Кун ботай деб қолганди. Қа-

ландар кечадан бери шуни кутиб юрганди. Дарҳол, саройга келиб машинасини юргизди-да йўлга чиқди йўл ёқасида турган Басоатни тасодифан кўриб қолгандай, машинасини тўхтатди.

— Ҳа, Басоатхон, йўл бўлсин? — деб сўради, меҳрибонлик билан.

— Оқтошга борадиган зарур иш чиқиб қолувди...

— Қани, ўтиринг, кетдик, — деди Қаландар кабина эшигини очиб. Басоат иши ўнгидан келганига ўзида йўқ хурсанд бўлиб кабинага чиқиб ўтирди. Машина бир силкиниб йўлга тушди. Унинг тезлиги ортиб, шабадада кунжара ҳиди йўқолдию, лекин Қаландардан ачимсиқ тер ҳиди анқий бошлади. Басоат ўз томонидаги эшик ойнасини ярим очиб қўйиб, ташқаридаги манзарани кузатиб борар, бахтига колхозларининг машинаси учраб қолганидан севиниб, Оқтошга тезроқ етиб олишни ўйларди. Қаландар эса, ичида «хайрият кечки пайт учради. Агар эртароқ бўлганда «Машинам бузулиб қолди» деб кечгача моторни кавлаштирар эдим» дея ташқарига қараб кетаётган Басоатга дам-дам қараб қўяр, қабих вазифасини ўйлаб, юраги ҳовлиқар, ўзини босиб учун хаёлини чалғитадиган гап қидирарди. Ниҳоят, хаёлига бир эски гап келиб, томоқ қирди. Басоат у томон қаради.

— Бир гап сўрасам майлими? — деди Қаландар илжайиб.

— Нима гап экан? — деди Басоат хушламайгина.

— Янги ўқишга кирган йилингиз эди. Маркс кўчаси билан Фурқат кўчаси кесишадиган ерда дугонангиз, яна иккита олифта йигит билан гаплашиб турган экансизлар. Мен колхоз машинасида эдим қараб ўтиб кетдим. Сиз кўрмадингиз. Уша йигитлар ким эди?

Басоат энсаси қотиб, жавоб қилди:

— Эсимда йўқ.

— Уларни эслаёлмасангиз, бундан чиқди, кўп йигитлар билан учрашиб тураркансиз-да?

Басоатнинг аччиғи келди-ю, лекин индамади, юзини ўгирди.

— Ушанда сизни жуда қизгангандим, — деди. Қаландар бейболик билан.

Қаландар Басоатга гап сотаман деб олдиндаги чуқурликни кўрмай қолди. Машина чуқурликка тушиб қаттиқ силкинган эди, елкалари бир-бирига тегиб кетди. Басоат ундан ҳазар қилгандай эшик томон янада сурилиб ўтирди.

Қаландар эса бу тұқнашувдан ўзгача-лаззат ҳис этиб, сўлаги оқди. Борлиқни қоронғилик қоплади: Машинанинг қизғиш чироқлари йўлни базўр ёритиб борарди. Қаландар Оқтошга буриладиган чорраҳага келганда машинани Оқтошга бурмай, кескин чапга, Жийдаканага борадиган йўлга буриб юборди.

— И-я, нега буюққа юрдингиз? — деди Басоат ҳайрон бўлиб.

— Жийдакана олдидаги «Наримонов» колхозидан бир оз сабзи уруғи оладиганмиз. Ушани олакетамиз, раис тайинлаган, — деди Қаландар бийрон жавоб бериб.

— Жийдаканага боришингизни билганимда...

— Машина учун йигирма-ўттиз километр нима деган гап? — деди Қаландар, унга тасалли берган бўлиб.

Қаландар сохта жилмайиб, Басоатни гапга солмоқчи бўлар, лекин гаплари қовушмасди. Яна ўн беш километр йўл босиб, сойга этиб келишди. Сойдан чапга ҳам, ўнгга ҳам йўл кетганди. Чап томондаги-йўл Жийдакана йўли, ўнг томондагиси эса қирғиз қишлоғидан ўтиб, тоғлар сари олиб боради. Қаландар машинани ўнгга бурди. Басоат ўй-хаёл билан бўлиб буни пайқамай қолди. Ҳадемай тоғлар-даралар бошланди. Басоат саросимага тушди.

— Айтинг! Қаёққа кетяпмиз ўзи?

Қаландар совуққонлик билан пўнғиллади:

— Ташвишланманг, Оқтошга олиб борсам бўлдимиз?

Машина гоҳ ёнбағирлар бўйлаб, гоҳ дўнглик сари тиккалаб илгариларди. Моторнинг зўриқиб гувиллаши йўлнинг борган сари юқорилаётганидан далолат берарди.

Басоат Жийдакана ўрнига хилват тоғ йўлларини кўргач, юраги аллақандай хатарни сезиб, безовта бўла бошлади. У шу ерга келгунга қадар ким билан келаётганини мутлақо ўйламаган эди. Қаландарнинг кимлигини мана энди тасаввур қилди... «Бу ўша ярамас Кимсаннинг авлоди-ку! Эҳ, нодон-нодон!» деди у ўзига-ўзи, ич-ичидан ўкиниб. Йўл йироқлашган сари уни ваҳима босар, назарида мотор инграб унга куюнаётгандек бўлар ва нотаниш қоронғи даралардан чиқаётган аллақандай сирли шуълалар, гўё сўзсиз тилда алланима деб шивирлаётгандай туюларди. Басоатнинг юрагини ваҳима босиб, аъзойи-баданидан совуқ тер ўрмалади, Қаландар хиралик билан яна гап ташлади:

— Ҳа, дамингиз чиқмай қолди? Бундоқ гапериб кетинг, зеркиб қолмайлик.

Басоат ўзини эшитмаганликка солиб, тек ўтираверди. Бир шеча дақиқа ўтгач, Қаландар яна ибосизлик қилди:

— Дудоғингиздан гап чиқиши шунчалик қийинми, кўзидан. Ё тилингиздан тортайми?

Басоат қахрли нигоҳини Қаландарга тикди.

— Хўш, нима демоқчисиз?! Илон боласи-илон, чаён боласи чаён эканини билардим-у, афсус гафлатда қолдим! — деди-да тескари қаради.

Шу гапдан кейин орадан кўп ўтмай Қаландар қисқи-қисқа икки марта сигнал берди. Юз метрча юргач, йўл ёқасида турган махлуқ ёнига бориб, машинани тўхтатди. Унга машина чироғидан Басоатнинг кўзи равшанга тушиб қолди. Махлуқ жулдур кийимда, ваҳшийга ўхшарди. Соч-соқоли ўсиб кетган, афт-башарасини аниқ кўриб бўлмади. Қаландар унга илиқ муомала қилди:

— Ўринбой, шу ердамисан? Кузовга чиқ!

Ўринбой тилдаракка оёғини қўйиб кузовга чиқди. Қаландар машинани юргизди. Басоат титраб туриб дилида: «Ҳа, энди куним битди. Эҳ, шум тақдир! Яккаюягона онамдан ажратдинг, Шерни ҳам кўп кўрддинг, орзу-умидларимизни ер билан яксон қилдинг, энди менинг ўлимим каммиди?! Йўқ, тирик таслим бўлмайман» деб ўзини мудҳиш ҳалокатга тайёрларди.

Тун ярим бўлай деб қолган. Шом еган ойдан ҳали дарак йўқ. Баҳайбат хилват тоғ ютаман дер, чор-атроф қоп-қоронғи. Қоронғиликни қуюқлаштириб турган қоялар тоғу тошларни тагига босиб олган девлардай ваҳимали кўринади. Бутун махлуқоту мавжудот, гўё нафасини ичига олгандай жим-жит. Фақат тунги ҳашаротлар тун зулматидан нолишаётгандай бетиним чуриллашади.

Қаландар чироқларни ўчириб, кабинадаги кичкина кўчма лампочкани ёндириб, Басоатнинг юзига тутди. Унинг рангида ранг йўқ, ошпоқ оқариб кетган эди.

— Ойимча, қани тушинг! — деди, Қаландар кибирлик билан.

Басоат Қаландарга тик боқиб, қалтироқ овозда:

— Машинадан тушмайман! Отасанми, чопасанми қўлингдан келганини қилавер, ҳайвон! — деди ғазаб билан.

Қаландар энгашиб, ўриндиқ остидан катта «қорасув» пичоғини олди.

— Қани туш! — дея қўли билан туртди уни.

— Тупшайман дедимми, тупшайман!

— Уринбой! Эшикни очиб, ойимчани торт!

Уринбой эшикни очиб, Басоатнинг қўлини ушлаган эди, Басоат: — Қўлингги торт! Ифлос, қочоқ! — деб жаҳл билан қўлини сийтаб ташлади.

Қаландар билан Уринбой икковлашиб Басоатни кабинадан туширишди. Иккови Басоатнинг икки қўлигидан ушлаб, аўрлик билан беш-ўн одим нарига олиб боришди. Сўнг Қаландар қўлидаги пичоқни Уринбойга ушатди.

— Ма, бу ойимчани тинчит!

Уринбой пичоқни олишга ҳам улгурмай, Басоат шартта пичоқ сошини ушлади. Қаландар билан Уринбой Басоатнинг қўлига ёпишди. Олишувда пичоқ Қаландарнинг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасидан кесиб юборди. Басоатнинг чап қўли тилинди. Ниҳоят икковлашиб Басоатнинг қўлидан пичоқни юлиб олишди. Пичоқ Уринбойнинг бақувват қўлига тегди. Қаландар унга хитоб қилди:

— Манжалақи қўлимни еди, тезроқ тинчит!

Уринбой Басоатга кетма-кет икки марта пичоқ урди. Қаландар:

— Уринбой! Охиригача қиймала! Мен тез уйга етиб бормасам бўлмади,—деди-да, қўлини кўйлаги билан ўраб машинага югурди. Моторни ўт олдириб, пастликка қараб юрғизиб кетди.

Уринбойнинг қулоғи Қаландарда бўлса ҳам, ўзи ҳужумда эди. Учинчи марта урилган пичоқ зарбидан Басоат шилқ этиб қулади. Уринбой: «Ҳа, тамом! Энди буёғи бўрилар билан шаралларга!» деди ҳансираб. Шу пайт жануб томондаги қирдан итнинг ҳуриган товуши эшитилди. Уринбой сергакланиб атрофга аланглади-ю, пичоқни улоқтириб, дара ичкарасига қараб қочди.

Ой уфқдан эринибгина бош кўтариб, атрофни ёрита бошлади. Не бахтки, қирғиз чўпонларидан бири сурувни тунги яйловга олиб чиққанди. Қўйларни қўриқлаб юрган итлардан бири қирга, чиққач одам шарпасини сезиб, ҳурий бошлади. Орадан кўп ўтмай қўйлар қирдан ўтлаб, ўтиб, Басоат ётган ерга ёйилишди. Бўрибосар эса қўйларни қайтариб юриб, бирдан одам ҳидини олди-да, Басоат ётган ерга келиб, аянчли гингший бошлади. Чўпон унинг бу қилигидан ажабланиб, ёнига келди. Келдию, майсада узала тушиб ётган одамни кўриб, энсаси қотди:

— Ай, Эрали! Тез бу жаққа кел! — деб қичқирди, ёнбағирга қараб.

Қалпоқни бостириб кийиб олган абжир ўсмир ҳайбатли қора итни эргаштириб дарҳол етиб келди. Икковлари бир қучоқ хас йигиб ўт ёқшиди. Сочлари тўзғиб кетган аёл киши қонга беланиб ётарди. Чўпон ҳайратга тушди:

— О-о, бул ким бўлду? Бул жерде эмне қилип жатат?!

Чўпон бир пас ҳайратланиб тургач, болага хитоб қилди:

— Сен атка мин, Ақтепага барип тезенен доктор женгенди алип кел!

Эрали белидаги қайишни ечиб, чакмонни устидан тортиб боғлади-да, қўйлар орасида ўтлаб юрган оти томон чошиб кетди...

Оқтепа қишлоғидаги медпунктда ўрта ёшларга борган бир қирғиз аёли ҳамшира бўлиб ишларди. Эрали эса шу аёлни айтгани келаётганди. Бироқ қишлоққа кириб бориши билан учинчи қўрғон олдида турган санитар машинасига кўзи тушди. Дарҳол отини ариқ бўйидаги толга боғлаб, машина ёнига келди. Машинада қора кепкасини бостириб кийиб олган шофёр бошини эшикка тираб ухлаб ётарди. Эшиги ланг очик қўрғон ичкарасидаги уйдан чироқ нури кўринарди. Эрали шофёрни уйғотмай, қўрғон ичига юрди. Уйда дастурхон ёзилган. Дастурхон атрофида уч-тўрт аёл суҳбат қуриб гурунглашиб ўтиришарди...

Қизиқ! Баъзида иш ўнгидан келаман деса узоққа бормайсан. Не бахтки, жони қил устида илиниб турган Басоатнинг толеига даврадаги аёллардан иккитаси Уш касалхонасига қарашли «тез ёрдам» хизмати ходимлари экан. Кеча поездда қайси бир ҳарбий госпиталдан жўнатилган майиб лейтенантни олиб келиб, уй эгалари билан чой ичиб ўтиришган экан. Эрали салом берди-да шоша-пиша воқеани айтди, доктор ва ҳамшира аёл пайсалламай йўлга отланишди.

Бола севишиб, миниб келган отини боғлаган ерида қолдириб, ўзи санитар машинага ўтириб, уларни бошлаб жўнади...

* * *

Қаландар бир қўли рудда, иккинчи қўли латта-лутта билан боғланган куйи Оқтош сари елиб бораркан, «Ҳа,

Уринбой уни батамом қиймалайди. Қашқиру шағаллар эрталабгача суюғини ҳам қолдирмайди» дея кўнглини тўқ қиларди.

У бир-икки ерда тўхтаб, жароҳатини боғлаб, тонг отарга яқин уйига етиб келди. Шубҳа туғилмасин деб касалхонага бормади. Онаси табибчиликдан бир оз ҳабардор эди. Шоша-пиша кигиз куйдириб жароҳатига бошиб, ўзича даволашга киришди...

Қаландар жароҳат сабабини онасига, «Шаҳарда машинамни тузатаётиб, беҳосдан қўлимга пичоқ тегиб кетди» деб тушунтирди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Қаландар кўча-куйда дуч келган таниш-билишларига: «Эшитдиларингми, Басоат бир тожик йигит билан танишиб қолиб, институтниям ташлаб, у билан Сталинбодга кетганимиз», деган гап тарқатди...

ЖОНКУЯРЛАР

Эрали бошлаб келган доктор аёл машина чироғи ёруғида Басоатни кўздан кечириб чиқди-да: «Ҳозир биринчи ёрдамни бериб кейин меҳпунктга олиб бориб, зарур чораларни кўрамиз» дедию, жароҳатларни шошилинич боғлади. Кейин уни кўтаришиб машинага ётқизишди. Улар билан бирга Эрали ҳам машинага ўтирди. Меҳпунктга етиб келишган замони доктор аёл Басоатни столга ётқизиб қўйиб, чироқ ёруғида бинтларни ечиб, диққат билан жароҳатларни кўрди. Унинг тўрт ерига пичоқ урилганди. Айниқса, кўкрагидаги жароҳат чуқур эди. Жароҳатлардан қон силқиб турарди. Басоат қон кўп кетганидан юзи докадек оқариб кетган, беҳуш ётар, ҳеч нарсани сезмасди. Доктор аёл ҳамширалар ёрдамида яраларни тозалади, дори қўйиб, қайтадан боғлади. Тонг отарга яқин Басоатни касалхонага олиб кетишди.

* * *

Уш Кундуз соат ўн икки. Ҳаво очиқ, майин шабада эсади. Қаердадир шовуллаб оқаётган сойнинг шўҳ садо-си эшитилади. Шундоққина рўпарада, «Тахти Сулаймон» деб аталувчи бураторғнинг серқоя чўққиси қуёш жимирлаб, шаҳарга савлат тўкиб туради. Уш касалхонасининг операция хонаси ҳар қачонгидек сокин. Операция столида устига оқ чойшаб ёпилган Басоат оғир

нафас олиб, беҳуш ётарди. Хонада оғиз-бурунларига докка тутиб олган оқ халатли жарроҳ, ёрдамчи ҳамшира, терапевт ва Басоатни олиб келган доктор аёл. Операция столида узала тушиб, беҳуш ётган ким? У нима учун бу аҳволга тушди? Ҳеч қайсиси билмайди. На паспорти, на бошқа биронта ҳужжат бор. Терапевт аёл уни ўзганлик аллакимнинг қизига ўхшатди, холос. Улар узоқ маслаҳатлашишди.

Маслаҳат асносида жарроҳ аёл:

— Маргарита Эккеронова ҳам кўрсатсак ёмон бўлмасди — деди ҳамсуҳбатларига ташвишли боқиб.

Таклиф уларга маъқул тушди. Терапевт телефон қилгани чиқиб кетди, ярим соатлар чамаси ўтар-ўтмас хонага ёши қайтиб қолган, қотмадан келган, серҳаракат аёл кириб келди. Нозик сарғиш гардишли кўзойнаги тиниқ буғдойранг юзига жуда ярашиб тушганди. Маслаҳат давом этди...

Маргарита Эккеронова деганлари шаҳар касалхонасининг бош жарроҳи бўлиб эри Штейн билан 1941 йилда Саратовдан эвакуация бўлиб келганди. Улар Волга бўйи немисларига мансуб эдилар. Ушандан бери эр-хотин шаҳар касалхонасида ишлашади. Касалхонада ўтказиладиган оғир операцияларни деярлик ҳаммасини Маргарита Эккеронова олиб борарди. Қўли енгиллиги билан шаҳарга донғи кетганди.

Маслаҳат охирида операцияни Маргарита Эккеронова ўз зиммасига олди. У беморнинг ёшлигини ҳисобга олиб, организм оғир операцияни кўтаришига умид боғлади.

Операция уч соатдан мўлроқ давом этди, жарроҳнинг ўз гапи билан айтганда, операция муваффақиятли ўтди...

«Тез ёрдам» ходимлари хабар берганларидан кейин шу кун ирталаб ҳодиса содир бўлган жойга Уш милициясидан икки киши борди. Чўпон билан ва унинг ўғли Эрали билан гаплашишди. Басоат пичоқланиб ётган ерни кўздан кечиришди. Ун метрча наридан пичоқ чиқди. Машина тўхтаган ердан иккита тугма ҳам топишди. Келиб кетган машинанинг изидан юк машинаси эканлигини аниқлашди. Лекин машина изидан қолип олишолмади. Қўйлар машина изини босиб ташлаганди. Шундай қилиб, милиция ходимлари ҳодиса юз берган ерда пичоқ билан тугмалардан бошқа далил топиша олмади. Экспертлар пичоқда уч хил бармоқ изини аниқлашди. Бир беморники, иккитаси эркак кишиники эди. Пичоқдаги

икки бармоқ изидан бири тугмаларда ҳам бор эди. Эке-
дерт ходимлари: «Пичоқ уч киши ўртасида талаш бў-
либ, қўлдан-қўлга ўтган. Қиз қаттиқ курашувда пичоқ-
ланган, унинг тугмалари ҳам зўрлик натижасида узил-
ган» деган хулосага қелинди. Лекин, шугина ашёвий
далиллар жумбоқни ечишга кифоя қилмасди. Бемор эса,
гапирадиган аҳволда эмас, ҳамон беҳуш ётарди. Шу
боксдан бу иш юзасидан қидирув вақтинча тўхтатилди...

* * *

Тўртта каравот қўйилган икки деразали ихчамгина
палатада тўртта бемор бўлиб, эшикдан кираверишда чап
томонга учма-уч қўйилган иккита каравотда бир ёшгина
жувон, бир ўрта ёшлардаги аёл ётибди. Жувон отдан йи-
қилиб, қўл ва қовурғалари синган, аёлнинг эса жигари
касал. Унг томонда, икки дераза оралиғидаги каравотда
буйраги операция бўлган яна бир аёл ва ниҳоят, тўрда-
ги каравотда Басоат ётарди. Тўртови ҳам бир-биридан
оғир. Аммо чап томондаги жувон билан аёл ора-чора
жнграб қўйишардию, бироқ ақл-ҳушлари жойида. Басо-
ат билан унинг қаторидаги аёл эса беҳуш. Палатанинг
икккала деразаси қўрғон ичидан оқаётган унча катта
бўлмаган анҳорга қараган. Эшикдан палатага кирган
кишининг кўзи беихтиёр анҳор бўйидаги мажнунтол-
ларга тушади. Уч тўп кекса мажнунтол, гўё касаллар
озори учун изтироб чекаётгандек, бошларини сувга эгиб,
мунгайиб туришарди.

Кунлар ўтди. Басоат аста-секин ўзига кела бошлади.
Лекин у ҳали жуда бемажол, қимирлашга ҳоли йўқ.
Уша мудҳиш воқеа хаёлидан ҳеч нари кетмасди. Ушан-
да... Пичоқ сочини шартта ушлаб анча олишишди... Ке-
йин-чи? У ёғи нима бўлганини билмайди. Уш касалхо-
насида ётганлигини ҳам палатадаги беморлардан билди.
Бошидан ўтган воқеани докторларга айтиб бермоқчи
бўлди-ю, лекин аҳдидан қайтди. Ўзининг ночор аҳволи-
ни, қонхўрларнинг қўлидан ҳар қандай разиллик кели-
шини ўйлади. Бир қоқинган тошга яна қайтиб қоқин-
майин, деди. Улар билан астойдил курашиш учун куч-
қувватга кириб олиши керак эди. Чунки улар жуда сер-
томир, серҳомийлигини биларди. Шунинг учун ҳам суҳ-
батга келган милиция ходимларига: «Тошкентликман.
Ҳеч кимим йўқ, етим ўсганман. Тўқимачилик комбина-
тида ишлайман. Отпуска олиб, Ушни томоша қилгани

келган еримда яккита нотаниш безори шоферга учраб шу аҳволга тушдим...» деб қўяқолди. Ўз исминий ҳам яшириб, «Зарифа Одилова» деди. Ходимлар безориларнинг афти-анторини сўрашган эди, «Қоронғи эди, яхши кўролмадим. Умуман, ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманглар», деб илтимос қилди...

Ез ўтиб, куз келди. Басоат куч-қувватга кириб, касалхона боғида сайр қилиб юрадиган бўлди. Радио ва газеталардан Совет қўшинларининг голибона жанглари-дан хабардор бўлиб, руҳи тетиклашди. Ўз рақибларига қарши кураш йўлларини ўйлашга киришди.

У касалхонадан бугун-эрта чиқаман деб турганда, беҳосдан ичагида оғриқ пайдо бўлиб, қайтадан операция қилинди. Булар етмагандек, энди оёққа туриб, юрабошлаган эди, қўққисдан оёғи қайрилиб кетиб яна каравотга михланди...

Борлиқни ранго-ранг гулларга безаб, яна баҳор келди. Баҳор Басоатга ҳам бардамлик бахш этди. Аммо ҳамон қўлтиқтаёқсиз юролмади. Ўйлана-ўйлана ўзи ўқиган шаҳарга, област партия комитетининг биринчи секретари номига хат ёзди. Чунки, сирни очиб, курашни бошлаши керак эди. Хатда област партия комитетидан бошқа суянадигани йўқлигини, нопок одамлар қўлида жабрланиб, ўн бир ойдан бери Ўш касалхонасида ётганини ёзиб, област давлат хавфсизлик органидан биронта одам юборишларини илтимос қилди...

КУТИЛМАГАН ХУШХАБАР

Ғалаба тантана қилганига бир ойдан ошди. Шербўта ўз шериклари билан экилган шoли, оқжўхори ва қовунтарвузларни парвариш қилиш билан бирга қўриқ очилиши тобора жадаллаштиришарди. Шербўта «ваъдамизни бажармаганимиз яхши бўлмайди. Энди буёғини тезлатишимиз керак» деган сўзларни шерикларига тез-тез эслатиб қўяр, иш унумли бўлиши учун ҳаммалари кундузи икки-уч соат дам олишиб, кечаси билан ишлашарди.

Бир куни тушликда Кенжавой билан Болтавой: «Кўп вақтдан бери уйимизга борганимиз йўқ. Кийим-кечакларимизни алмаштириб келмасак бўлмайди» деб туриб олишди. Шербўта ноилож кўнди. Эрталаб, наҳорликдан сўнг улар билан бирга прицепчи йигитлар ҳам Оқтошга

жўнаб кетишди. Жўравой ота эса улардан кейин: «Бозорда оз-моз камми-кўстим бор» деб шаҳарга кетди. Шербўта тушгача бульдозерини ишлатиб, кейин шийпонга дам олгани келди.

Тушлик пайти. Жўравой ота ўчоқ бошида, қўлида чўмич, қозондаги шўрвани попираар, Шербўта эса шийпонда чалқанча ётиб «Пўлат қандай тобланди» романини ўқирди.

Ногаҳон Оқтошга кетгавлар кириб келишди. Кенжавой билан Болтавой шийпонга киришибоқ, бир-бирларига гал бермай, қишлоқдаги янгиликларни Шербўтага гапира кетишди.

— Шу денг, борсак, Оқтошда дув-дув гап. Райком иштирокида партия мажлиси бўпти...

— Кимсаннинг буткул живоятини очиб ташлашпти...

— Басоатхон ҳақидаги «Сталинободга бир йигит билан қочиб кетди» деган гап ёлгон чиқиб, Басоатхонни ўзи топилибди...

Шербўта санчиб ўрнидан туриб кетди.

— Тўхташ! Бувидақ ўпкаларингни босиб, навбат билан гапиринглар! — Шербўта «ҳа гапир» деган ишора билан Кенжавойга бош иради. Кенжавой сал ўзини босиб, гапга тушди;

— Шу десангиз, мажлис, бўпти. Кимсанни муҳокама қилишибди...

— Нима учун? — Шербўта сабрсизлик билан сўради.

— Ҳэ, жа гап кўш...

— Тўхта, Басоатхон топилибди дедингми?

— Ҳа-да, ўшда касалхонада ётганмиш...

Кенжавой Оқтошда эшитган гапларни бирма-бир гапириб берди. Жўравой ота Кимсаннинг қилмишларини эшитгач, «бу сўхтаси совуқнинг асли зоти паст-да, зоти» деди, чўмични қўлида айлантриб. Кенжавой кўтармани сув босишида Кимсаннинг қўли борлигини айтганда, Жўравой ота: «Ўшанда кўнглимга келувди-я. Ҳа, а, даж-жол!» деб қўйди чўмични силтаб. Ҳамма тик турарди. Шербўта «Басоатхон топилибди. Ўшда касалхонада ётганмиш» деган хабарни эшитди-ю, бутун борлиқни унутиб, юраги булоқ кўзидай қайнай бошлади...

СИЗ, СИЗ БОРМИСИЗ?

Шербўта Ўш темирйўл станциясидан автобусга ўтириб, шаҳар марказига келиб тушганда, соат ўн бирлар

чамаси эди. Чорраҳа гавжум, сарқатнов. Чорраҳани кун чиқаридаги катта кўприк остидан шариллаб сарқиб туради. У қайси томонга юришини билмай, бизум атрофга жаланглаб турди. Уш билан таниш эма эди. Бир вақтлар ёшлигида дадаси билан бир марта са йилга келган. Лекин қайси томондан келиб, қайси ерларда бўлганини ҳозир эслаёлмайди.

Шербўта катта йўлни кесиб ўтиб, ошхона олдидаги чинор салқинида сомса сотиб турган йигитнинг қошига борди. У билан саломлашиб мақсадини айтди.

— Оғайни, сизга қайси касалхона керак? Шаҳарни кими ё областвойми?

Шербўта уйланиб қолди. «Атрофдан келган касаллаҳ ҳойнаҳой областнойида бўлса керак-да» деган фикрге келиб дадилланди:

— Областнойи.

Сомсапаз Шербўтани етаклаб чорраҳага келди, кун юрарга қараб кетган катта йўлни кўрсатди:

— Шу йўлдан тўғри бораверасиз. Бир оз юрсанги: чап кўлдан торкўча чиқади. Торкўчага қараб буриласиз. Ичкарироқда катта темир дарвоза бор. Уша касалхона

Шербўта сомсапаз кўрсатган йўлдан юриб кетди. Сомсапаз айтган тор кўчага еганида сарғиш қоғоз халта кўтарган икки киши темир дарвоза томон боришарди. Қоғоз халталарни кўриб, ҳеч нарса олмагани эсиге тушди, бозорга кириб, ширмон нон, гилос, бодринг ва бошқа қанд-қурс олди, уларни икки қоғоз халтага жойлаб, ҳарсиллаб-гурсиллаб касалхонага етиб келди.

Қуёш тикка кўтарилиб қолганди. Шербўта дарвозадан кириб, атиргуллар экилган майдончага борди. Майдончадан чор-атрофга дарахтлар оралаб йўлкалар кетган. Йўлкалар адоғида бир қават, икки қаватли бинолар кўзга ташланади. У қаерга боришини билмай турган эди, олдида оқ халатли бир аёл ўтиб қолди. Шербўта унга мурожаат қилди. Аёл у ахтарган одам хирургия бўлимида бўлишлигини тушунтириб, бинога борадиган йўлни кўрсатиб қўйди. Шербўта бино қаршиида чўққисоқол мўйсафид билан гаплашиб турган бемор аёлга тўғри бўлди.

— Ҳа, биламан. Ҳозиргина кўзим тушганди, — деди бемор, атрофга кўз югуртириб. — Хў, ана, анҳор бўйида, мажнунтоллар тагида скамейкада ўтирибти.

Шербўта Басоатнинг қорасини кўрдию, бирдан юрғи така-пука бўлиб тепина бошлади. У Басоат томон да-

дил қадам ташлади. Лекин бу дадиллик ўн одимгача етди, холос. Кейин оёқлари қалтираб, журъати сустлашиб қолди. Гўё оёғи остидан ер ларзага келаётгандай эди. Қўлидаги ҳассаси учи билан ердаги бир дона бартни турткилаб ўтирган Басоат бемор аёлнинг овозиданми, ёхуд Шербўтанинг қадам товушиданми аста бошини кўтариб, ўзи томон сал оқсаб келаётган йигитга қаради. Аввалига бепарво қараб турди-да, кейин бирдан сергакланди. Кўзларини катта очиб, тикилиб, қанг-манг бўлиб қолди. Шербўта унга яқин келгач, қўлидаги қоғоз халталарни бехосдан ерга «тап» этиб ташлаб юборди. Халтадаги нарсалар ер билан битта бўлиб сочилиб кетди. Ўзи телбаларча қичқириб юборди:

— Басо!

Шербўта қўллари билан Басоатнинг икки кифтини ушлаб, юзига тикилди. Лаблари титрадию, аммо гап чиқмасди. Томоғига нимадир тикилиб, нуқул қулт-қулт этиб ютинарди. Басоат ҳам унинг ҳолатига тушиб, кўзларини катта очганча қотиб турарди. У ўз кўзларига ишонмасди.

— Сиз, сиз бормисиз?!

Басоат шу икки оғиз сўзни баъзур айта олди. Айтдию, кўзларидан дув этиб ёш тўкилди. Салкам олти йиллик ҳижрон азоби, айниқса сўнгги вақтларда тортган дард-аламлар ҳасратини сўз билан баён қилишга у ҳозир қодир эмас эди.

Ҳаяжонини босиб олгач, Шербўта Басонинг тўзиб кетган сочларини оҳиста силади.

— Басо, бу нима бўлди ўзи?

Басоат оғир хўрсинди.

— Ўзим ҳам билмай қолдим, ақлим етмади...

Бир зум икковлари жим бўлиб қолишди.

Басоат дуррасининг учи билан кўзидан оқаётган ёшни артаркан, гўё тушидан уйғониб кетгандай сергакланиб, унга жовдиреди:

— Эсим қурсин, ўтиринг ҳам демашман — деди, қўли билан ўриндиққа ишора қилиб.

Шу пайт Маргарита Эккеревна биноси томон ўтиб қолди. Басоат ялт этиб унга назар ташлади-да, Шербўтага юзланди.

— Хў, анави олдинда келаётган кўзойнакли аёл машҳур хирург Маргарита Эккеревна. Ўзи немис. Мени ўлимдан сақлаб қолган ана шу аёл, — деди тўлқинланиб.

Шербўта «ўзи немис» иборасини эшитган замон

юзида газабга ўхшаган ифода акс этди-да; ўйланиб қолди. Кўз ўнгида Бергернинг машъум кабинети... У ерда қора қонга беланиб ётгани... Андреев... Эчки етаклаган бола; асир тушган аскарлар... Болалар боқчаси... Йўлчи... бирин-кетин намоён бўлди... Қошлари бир чмирилиб ёзилди. Лаблари аллақандай ҳаракатланди, пичирлади...

Басоат Шербўтанинг бир лаҳзада турли ҳолатга кирган юзига тикилиб ҳайрон бўлди. «Нега бирдан галати бўп қолди? Ё бироқ гапни ножўя гапириб қўйдимми? Йўғ-э, «Ўзи немка» дейишим билан ўзгариб қолди», — деди-ю, кўзи беихтиёр Шербўтанинг юзидаги чандиқларга тушди.

Ўринсиз гап айтганига пушаймон бўлиб, сеvimли Шерининг серчандиқ юзини нозик қўллари билан силагиси келди. Лекин шарм-ҳаё андишасидан ўзини тутиб, маъюсланиб унинг кўнглини овлади:

— Шер, мени кечиринг. Мен шунчаки у аёлнинг фидокорлиги ва менга жон қуйдириб қилган мурувватини Сизга билдиргим келиб гапирдим-да.

Шербўта ўзига келди.

— Басо, бир кечмиш бехосдан ҳаёлимни чуваб юборди. Узр. Сен у аёл ҳақида ҳақ гапни айтдинг. Дунёда яхши одамлар кўп. Яхшилар учун ҳар қанча ёнсанг, ҳар қанча жон фидо қилсанг арзийди. Кэ, ҳозирча бу гапларни кўя турайлик. Сен менга айт, бу фалокат ўзи қандай содир бўлди?

Басоат узун тин олиб, босиқ овозда деди:

— Аслида Маргарита Эккерова чала жонни ямаган. Шунисиға ҳам минг раҳмат. Аммо мендек ўлимга маҳкум кишини бошқа одам ҳаётга қайтарган, — Шербўта ҳушёр тортиб, нигоҳини Басоатга қадади, — Докторларнинг айтишича ўша ҳодиса содир бўлган кечаси қайси бир қирғиз чўпон ўсмир ўғли билан тоғда қўйларини ўтлатиб юрган экан. Тасодифан қонга беланиб беҳуш ётганимда устимдан чиқиб қолишиб у ёққа чошиб, бу ёққа чошиб, ҳаётимни асраб қолишган.

Басоат шу гапни айтганда Шербўта сапчиб ўрнидан туриб, қайта ўтирди. Ҳаяжонланиб, юзида аллақандай ўкинч ва қувонч аломатлари қалқиди:

— Ё пирай! Басо, толеимизни қара-я! Урушда Орзубек деган фидойи дўстим мени ўлимдан қутқазаман деб, ўзи ҳалок бўлган эди. Бу ерда бўлса кушинга чўпон ярабди. Ажабо.

Басоат нурга тўлиб, энтиқди:

— Шер, бу ҳам тақдир-да, тақдир...

Орага илиқ вазият чўкди...

Кейин Басоат ҳодиса баёнини айтиб берди. Унинг ҳикоясини Шербўта гоҳ нафасини ичига ютиб, гоҳ асаби ёниб эшитди. Басоат «Қаландар», «Ўринбой», «Кимсан» деган номларни тилга олганида тишларини гичирлатиб сўкиниб юборди.

Басоат ичида: «Бечоранинг дилига яна озор етказдим шекилли» деб ачинди-да, унга таскин берди:

— Шер, хотиржам бўлинг. Мен бу ҳақда тегишли идораларга хабарини берган эдим. Куни-кеча област давлат хавфсизлиги бошқармасидан бир ходим келиб, Кимсан бошлиқ қотилларни қўлга олинганини айтди...

Басоатнинг изоҳи Шербўтани ларзага солаётган ғазаб алангасини аста сўндирди. Қалбидаги изтироб ва нафрат секин тарқалиб, кайфияти ўнгланди. У бирпас ўйлашиб тургач, Басоатга боқди.

— Басо, бундоқ ўйлаб қарасам, бу ҳаёт ўзи инсон учун тобад синов экан. Бу синовдан кимлар ҳалол-пок, чин одамийлик билан ўтса, кимлар эса очкўзлик, ғаразгўйлик ва мансабпарастлик билан бадном бўлиб ўтаркан. Тоифа кишилар ўз мақсадлари йўлида энг тубан ёзувликдан ҳам, ҳийла-ю найранг ва ҳатто қонхўрликдан ҳам қайтмас эканлар.

— Эҳтимол... Биз, соддадил бандалар, баъзан ғамхўрлик билан муғамбирликнинг фарқига бормаимиз. Ҳаммани ўзимизга ўхшаган деб юраверамиз. Ким дўст, ким душман яхшилаб синаб кўрмаимиз.

— Басо, ҳамма кўргилик шунда-да, соддадиллигу бепарволигимиздан, бизга душман бўлган Кимсанни дўст деб, чин одамийлик қилган Йўлчини ўзимизга ёт қилиб юрибмиз. Ҳаёт — мактаб, унинг сабоқлари аччиқ...

— Шер, келинг, нима бўлса бўлиб ўтди. Минг қатла шукр, худонинг яхши куни ҳам бор экан.

Яхши куни, йўқ, ҳар ойнинг ўн беши ёруғ Басо...

— Шундайдир-куя, аммо шу дамгача мен учун ойнинг иккала ўн беши ҳам қоронғи эди.

— Ана холос, — деди Шербўта кулимсираб. — «Ҳаммаёқ сутдай оп-поқ ойдан. Худди тушга ўхшайди» деганинг эсингдан чиқдимми?

Басоатнинг намланган кўзларида нозик табассум жилва қилди.

— Ҳалиям ёдингизда борми?

Шербўта кулди.

— Нега ёдимда бўлмасин? «Ҳо-о, ёқмай қолсин», «Елгончи» деганларинг ҳам ёдимда. Мен сендан «уришмайсанми?» деб сўраганимда, сен «уришмайман» деб килрик қоққанларинг ҳам ёдимда. У ёғиниям айтаверайми?

— Йўқ-йўқ, айтманг, — деди Басоат, ибולי кўзларини ундан олиб қочаркан.

Шербўта завқланиб кулди.

— Бўпти, у ёғини кейин айтаман...

Боя қорғин оқаётган анҳор жонланиб шовиллар, сувга тамгин бўй турган мажнунтоллар шохлари шўх буралишиб, тўлқинлар юзидан бўса олиб ўйнашаётгандек эди.

ТАҚДИР ТАБАССУМИ

Басоат анча қувватга кириб, ўн етти кундан сўнг касалхонадан чиқиб, катта амакиси Ҳасанали отаникига келди. Чоли-кампир хийладан бери бетоб эдилар. Басоатнинг хабарини эшитиб, аста-секин дармонга кира бошлашди. Ҳасанали ота кўча-кўйга, Жаннат хола эса маҳалладаги маврут-маъракаларга қатнашадиган бўлиб қолишди. Басоат ҳам ўз қавму қариндошлари ва севган кишилари орасига келиб кундан-кунга сиҳати тиклана борди. Саидполтвон билан Ҳасанали ота, Моҳира хола билан Жаннат хола гапни битта қилишиб, тўй ҳаракатига киришишди.

Асад ойининг қирчиллаган кунларининг бирида Шербўта билан Басоатнинг никоҳ кечаси бўлди. Олти йил давоми этган ҳижрон ва дарду-аламлар чекиниб, қувончли онлар кўлиб боқди...

Тўйдан тўрт кун кейин шом пайти Шербўта колхоз идораси томон йўл олди.

Тоға билан Сурма опа идора қаршисидаги супада чой ичиб ўтиришганди. Тоға ялангбош, дўпписи супада эди. Бир кўлида оқиш чорси онда-сонда елпиниб кўярди. Икковлари ҳам ҳорғин кўринарди. Чамаси эндигина даладан қайтишган. «Пахта қиёмга келди, тезроқ чеканкани ўтказмасак кўл еймиз» деб ташвишланаётганди.

Шербўта шахдам қадам босиб келиб, салом-алиқдан сўнг, тоғага мурожаат қилди:

— Бир илтимос билан келувдим. — Тоға Шербўтанинг эғвидаги янги оқ кўйлак, бошидаги янги чуст дўппига қараб қўйди-да:

— Хўш, эшитаман, кувётўра, — деди ҳазиломуз — Ҳа, айтгандай келинпоиша қалай? Қани буёққа ўтиргинчи.

— Раҳмат, — Шербўта четроқда турган ўриндиқни олиб келиб, рўпараларига ўтирди.

— Қани, нима гап экан?

— Мана тўй ҳам ўтди, хотиржам бўлдик. Энди чўлга бутунлай кўчиб кетсак деган фикрда келдим. Кўчма бригадирлик жа жонга тегди.

Тоға нигоҳини Шербўтадан узмай бир пас ўйланиб турди-да, салмоқлади:

— Шербўта ўғлим, тўғри ўйлабсан-у, аммо-лекин шароит йўқ-да, ўзинг янги рўзгорсан.

— Тоға, шароитни ўзимиз яратиб оламиз, кичкинагина уй қурдириб беришга ёрдамлашсангиз бас. Болтавой уйланди. Кенжавой бўлса яқинда уйланади. Шу уч оила кўчиб борсак, кўп ишлар ўз вақтида бажарилади. Ахир, қишдаям қиладиган ишлар кўп-ку. Тоға ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, қишдаям деҳқоннинг иши кўп. Лекин бир эмас, учта уйга ёрочни қаердан оламиз? Бу ёроч деганинг ҳозир анқонинг уруғи-ку! Салдан кейин тоғанинг хаёли қарор топди, чамаси, дадиллик билан «Бўшти!» деди-да, Сурма опага юзланди:

— Буғолтирлар ўтирган катта-хонанинг бир томони зах тортиб қийшайиб қопти. Шуни бузсак, нима дейсиз? Сурмахон?

— Яхши бўлади, идора топилади, Шербўтанинг айтганлари зарурроқ.

Шербўта дадилланди:

— Ҳозирча шийпонда яшаб турамыз, уй битгандан кейин шийпонни бўшатамыз. Бошқа уйлар тайёр бўлиши биланоқ, Болтавой билан Кенжавой ҳам кўчиб боришади. Бу ҳақда улар билан ҳам маслаҳатлашганмыз.

Тоға гапни кесди:

— Жуда соз, ҳаракатингни қилавер.

* * *

Эртаси куниеқ Шербўта билан Басо чўлга кўчиб боришди. Шарти кетиб, парти қолган машинада ёш, оиланинг бор битта чоққина совун яшигигаю, яна бир ўртача бўёқсиз кўчма сандиққа жойлаб обкетилди.

ХОТИМА

Бийдай дала, шамол бу ерда кечалари билан ўкириб чиқади, кундузлари эса олов билан ўйнашгандек қутуради. Чўл ўзининг беҳад катталиги билан, англашилмайдиган мазмуни билан салобатли, виқорли ҳамда қаҳрли. У инсонни қичоғига қўймайди. Аксинча, уни ютгисд келади. Аммо йўл топса, унинг қаър-қаърларини меҳри билан ёритолса, чўл очилади, битмас хазиналарни сочади, кулади, гуллаб-яшнаб кулади. Шербўта билан Басоат юпқагина булутларни тўзитиб опшоқ сут кўширтириб ёйилаётган тонг оғушида баҳайбат кенглик ўртасида иккалалари муҳаббатлари тафтида исиниб, Бобокалон чўлдан мурувват истаб, умид ва орзулари шаштида.

— Басо, қара, ҳув анави юлдузни кўряпсанми. Зухро. Бахт юлдузи. Бир оздан сўнг қуёш нури унинг аксини осмондан ўчиради. Айтишларича, ҳар тонг Зухродан бахт сўраган одам кам бўлмасмиш.

— Қелинг, бўлмаса бахт сўрайлик.

Улар осмонга, хиралашиб бораётган Зухро юлдузига термулишди. Бехосдан бир-бирининг қўлларини маҳкам қисиб олишди. Нигоҳлари осмон сари учиб кетгандек, олис-олисларда, Қоинотнинг ноён сарҳадларида ҳаммага Бахт улашаётган Зухро юлдузи уларни кўраётгандек, чеккан азоблари, аламлар, армонлари эвазига саодат бераётгандек, икковлон ҳаприқишарди.

Бахт аслида, ҳар бир инсон ақлини таниганидан бўён, излайдигани, сўрайдигани ва ҳаммавақт интизор бўлиб кутадиганидир. У доимо ногаҳонда машаққатлар сўнггида ялт этиб аке этади. Шербўта ва Басоат чин дилдан, ихлос қилиб бахт сўрар эканлар, аслида юрак-юракларидан бахтли эканликларини ҳис этишади. Чунки улар ниҳоят бирга, ёнма-ён.

Вақт — ҳакам. Жароҳатлар битади, ёмон гаплар унутилади, эзгулик ва яхши кунлар томон юзланиш фасли бошланади. Басоат ва Шербўта шу фасл бошида...

Йиллар иккаласига ором, хотиржамлик бахш этармикан, не-не тошлар тегмаган тақдирлари, уқубат чоҳларига тушиб кетмасмикан. Эски яралар қайтадан тирналиб, оғриқ бермаса бўлгани. Эртанги, индинги ва ундан кейинги кунлар фалокатдан нари ўтсин. Аммо ҳар қандай яхши тилак келгусида амал топиши биргина яратганга аён.

Шербўта кўк тоқига шитоб билан интилаётган нав-
қирон қуёшга қаради. Унинг заррин кокиллари силки-
ниб, тилло нурлари заминга қараб тушиб келаётган эди.
Қўлини Басоатнинг қўлидан астагина олди. Қўлларини
ҳовучлади. Ҳовучига қуёшдан Басоат учун аталган
нурлар ёғила бошлади...

МУНДАРИЖА

Ойдин кеча	3
Басоат	11
Кимсан	13
Дастлабки «беқилтириқ» тузоқ	18
Уруш	23
Урмондаги олишув	33
Хаёлда йўқ ҳодисалар	35
Душман комида	39
Йўлчи	47
Тасодиф шарофати	55
Басоат таъқиб остида	57
Қассобга мол қайғуси, эчкига жон	69
Юзма-юз	79
Йўлчининг қисмати	85
Оқтошда сел	89
Солянкадаги жанг	97
Завқёб дамлар	102
Шербўтанинг сўнгги жанги	106
Кимга аза, кимга тўй	111
Ўлиб тирилган одам	118
Бўри ови дардида	130
«Ажаб», бу ким бўлди	135
Кутилмаган учрашув	140
Оқ йўл	141
Қуш уясида кўрганига амал қилади	144
Хеш бойвачча изидан	148
Фожиа — исён ифодаси	154
Пўлат хўрознинг мардлиги	162
Дийдор	166
Қувонч ва қайғу	171
Армон ва қатъият	177
Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас	182
Талваса	189
Кутилмаган тергов	193
Ҳақ эгилар, лекин синмас	201
Қўлбола бульдозер	204
«Каламушзор»	205
Шодининг жасорати	205
«Шербўта дунё тургунча турсин»	210

Шербута ҳужумда	213
Тасодиф	218
Шодиёна кун	224
Нақоб йиртилди	226
Қошқон	232
Йонқуярлар	239
Қутилмаган хушxabар	243
Сиз, сиз бормисиз?	248
Тақдир табассуми	250
Хотима	242

Адабий-бадиий нашр

Аҳмадали Ризаев

ОЛИС МАНЗИЛ

Р о м а н

Муҳаррир *Ф. Камболова.*

Расмлар муҳаррири *Ю. Габзалилов.*

Техн. муҳаррир *У. Киж.*

Мусахҳиҳ *Аҳмаджон қизи Моҳира.*

Босмахованага берилди 1.03.96. Босишга
рухсат этилди 16.04.96. Улчами 84×108¹/₃₂.
Рўзнома қоғози. Оддий янги гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма табоғи.
13,44. Нашр табоғи 13,93. Нухаси 5000
Буюртма 240 Баҳоси шартнома асосида.
Шартнома 58—95.

«Ёзувчи» нашрети, 700129. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот
қўмитасининг Тошкент китоб-журнал
фабрикасида чоп этилди. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Ризаев, Аҳмадали.

Олис манзил.: Роман. — Т.: Ёзувчи 1996. — 256 б.

Ушбу асар қаҳрамонлари Шербўта ва Басоат бир-бирини улкан муҳаббат билан севадилар. Уларнинг садоқати оғир уруш йилларида ҳижрон қийноғи, Қимсан, Азимжон Муродов каби ғаразли кимсаларнинг ифвоси ва ҳасадли нигоҳлари синовидан ўтади. Уларга яхши одамларнинг далдаси қувват беради.

Асар қизиқарли воқеаларга бой, равои тил билан ёзилган. Бир нафас билан ўқиб чиқилади. Ушбу китоб муҳаббат кечинмалари ишқибозларига муносиб тухфа бўлади, деб ишонамиз.